

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

एतत्प्रस्तकं

प्रथमकाण्डस्य सप्तमपाठकमतदशामुवाकमारभ्य

प्रथमकाण्डस्य भाष्यपर्यन्तस्तृतीयो भागः ।

एतत्प्रस्तकं

वे० इ० से० काशीनाथशास्त्री आगाझे इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

रावन्हादूर इत्युपसदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. सी. इत्येतेः

पुण्याख्यपत्रे

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

भायसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४७ ।

(जस्य सर्वप्रधिकारा राणशासनानुसारेण स्थायचीकृताः) ।

मूल्यं रूपकद्वयम् (रु० २) ।

3a 2V22

Tab/Agar

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1878~~ 1895

Date 25 8, 84

Call No. Sa 2 V 22 / ksc / Aga Ta / Aga

पुष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-
न्त्रेणाग्नेस्त्रा साम्राज्येनाभि विश्वामिन्द्रस्य
बृहस्पतेस्त्रा साम्राज्येनाभि विश्वामि (३) ।
(रयिं सवितारं षट्पञ्चशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽज्ञहोमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रोणे सर्वौषधमाज्येन समुदायुतं भवति
तस्यौदुम्बरेण स्त्रेणोषघातं सप्तान्ज्ञहोमाञ्जुहोति वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्ने
सोममिति ” इति । तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजस्येममिति । वाजस्यान्त्रस्थोत्पादकः परमेश्वर ओषधीष्वप्सु च सार-
भूतमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीक्षिमन्तं पदार्थमग्ने सृष्ट्वा दौ सुषुवे उत्पादया-
मास । ताश्चौषधय आषश्चास्मदर्थं मधुमतीर्माधुर्योपेता भवन्तु । वयमव्यस्मिन्नाष्ट्रे
पुरोहिता यानानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाग्रियाम जागरूका भूमास्म ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽबभूव
भावितवानुत्पादितवान् । इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
परमेश्वरोऽस्मै अस्मदर्थं मजां पुरेष्ठं च वर्धयमानः प्रजानन्त्रस्मदमिषायं प्रकर्षेण
जानानो विराजं ह्यमानमन्त्रं पर्वेति सर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया—

वाजस्येमामिति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चान्यानि सर्वाणि
भुवनानि शिश्रिय आश्रितवान् । सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वाऽदित्सर्वं
हविर्दातुमनिच्छन्तं यां प्रजानन्मदीयजुद्धिमेरणेन हविर्दापयतु । ततो नोऽस्मभ्यं
सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा तादृशीं रथिं धनं च
नियच्छतु नियमेन ददानु ।

(वाजपेयोपयुक्ताऋषीमामिधानम्)

अथ चतुर्थी—

अग्ने अच्छेति । हेऽग्र इहास्मिन्कर्षणि नोऽस्माकमच्छाऽऽभिमुख्येन वद्
हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुपनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते
नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्मात्त्वमस्मत्स्वामी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा असि ।

अथ पञ्चमी—

प्र णो यच्छत्विति । षड्भिः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रदत्तान्वित्यन्वये सत्ये-
तानि षड् वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगवृहस्पतयो देवेषूत्तमत्वाद्धिप्रपरिवाजकन्या-
येन पृथङ्निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये त्वत्र देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं
धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृता प्रियवागभिमानिनी देवता या चान्पवाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते उभे धनं प्रयच्छताम् ।

अथ षष्ठी—

अर्यभगामिति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानायार्यमार्द्रिक्षोदय प्रे-
रय । वाक्सरस्वत्योः पूर्वोक्तसूनृतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमक्षाधिपतिम् ।

अथ सप्तमी—

सोमामिति । वयं सोमराजादीन्प्रथमतः कर्षारम्भकाननुसृत्य पश्चादारभाम-
हेऽवस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु ।

विधत्ते—

“ सप्तान्ऋषीमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येवान्नानि । तान्ये-
वावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुद्धथै ”
[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ८] इति ।

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वम् । ओषधीनां
सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति—“ तिलमाषनीहिधवाः प्रियङ्गवप्यवो
गोधूमा वेणुः श्यामाका नीवारा जार्तिलाश्व गवीधुका अरण्यजा मार्कटका
विज्ञेया गार्भुतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या
अलष्टे ” इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्धथै ” [ब्रा० का० १
म० ३ अ० ८] इति ।

इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति--“ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः पृथग्नानि त्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येयं प्रसवः सुषुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति ” इति ।

इदानीं बौधायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते--

“ यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्यार्शियात् (१) । अवरुद्धेन व्युष्येत । सर्वस्य समवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

होमकाले यदन्नवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी कालान्तरेऽर्शियात्तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनात्तेनासौ विमुक्तो भवेत् । अतः सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं किञ्चिन्न भवेत् । अतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते--

“ औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । उर्ग्वी अन्नमुदुम्बरः । उर्जं एवावाद्यस्यावरुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

उर्ग्वी अन्नं बलप्रदमेवान्नमत एव देवविशेषे बह्वद्यते ।

देवस्य त्वेति । कल्पः--“ अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति तद्यजमानं प्राञ्जमुपवेश्य सुदर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पयुपास्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति शीर्षितोऽभिषिञ्चत्यामुस्तादन्ववसावयति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्वभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो मन्तुर्मन्त्रेणाग्नेत्वा साप्ताज्येनाभिषिञ्चामिन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति ” इति ।

अवेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यमन्त्रेऽनुषङ्गसूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण पाठितः । देवस्य त्वेत्यादिव्याख्यातः । या सरस्वती वाग्विशेषदेवता या च वाक्शब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामी यन्वृणञ्जवाच्यो योऽप्यग्निस्तेजःप्रदस्तेषां मन्त्रेण नियमनेनानुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येत्येवावाचोऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेण व्याख्यातव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनिधः ।

(वाजपेयोप्युक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

देवस्य त्वेत्येतास्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायसाह—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवता-
भिरभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण पतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्वामिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्वावरुद्दधै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्भिः पतीचीनमन्नमघते । शीर्षतोऽभि-
षिञ्चति । शीर्षतोऽन्नमघते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

आसप्टावातविषयवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ आमुखादन्ववस्त्रावयति । मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ८] इति ।

शिरस आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमेवावस्त्रावयेन्न त्वधः ।

मन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

“ अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनम-
भिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मि-
न्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः । ब्रह्मणेवैनमभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निं सवन्नेन
तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतेः सव इत्यनुसंधेयम् ।

विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्चावदानीयानि चर्त्विग्भ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्दं
करोति । सुराग्रहाश्चानवदानीयानि च वाजसूत्रभ्यः । इममेव तैर्लोकमन्नवन्दं
करोति । अथो उभधीष्वेवाभिषिञ्चते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशोर्यान्ववदानीयानि हृदयादीनि । हृदयस्याग्नेऽवद्यतीत्यादिश्रुतेः । तानीडा-
यामवत्तानि सोमग्रहांश्चर्त्विग्भ्यः प्रयच्छेत् । शिरआदीन्ववदानीयानि । न

(वाजपेयोपयुक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

शीष्णोऽवद्यति नांसथोरित्यादिश्रुतेः । तानि सुराग्रहांश्च वाजसूद्भ्यो रथान्तरैः
 गौडशमिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्येभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्सुभयीषु देवीषु
 भानुर्षीषु च प्रजास्वयमभिविकी भवति ।

विधत्ते—

“ विमार्थं कुर्वते वाजसूतः (४) । इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा०
 का० १ प० ३ अ० ८] इति ।

विशेषेण मथनमालोडनं कलहो विमार्थः । पानवश्यनटनायाभिनयं
 विमार्थं कुर्युः ।

सवनत्रये स्तोत्रेषु ऋग्विद्येषु विधत्ते—

“ अमिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अमिरुकः प्रजापतिः । प्रजापते-
 राभ्ये । वाजवतीभिर्माध्यन्दिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे । शिपिवि-
 ष्वतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु
 प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ८] इति ।

अमिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकामिर्ऋग्भिः । साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्य-
 स्वात्प्रजापतिरनिरुकः । वाजशब्दोपेता ऋषो वाजवत्यः । शिपिविष्वशब्दोपेता-
 अर्चः शिपिविष्ववत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । विष्वशब्दो विष्णुपर्यायः
 सन्नश्च कलष्यापिनं यज्ञमाश्ले । शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्ववती-
 धिर्ऋग्भिर्भ्यञ्जे पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव ।

सामविद्येषु विधत्ते—

“ बृहदन्त्यं भवति । अन्तमेवैनं भ्रियै गमयति (५) ” [ब्रा०
 का० १ प० ३ अ० ८] इति ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्त्यं साम तद्बृहद्भायेत् । तेन गानेनैनं यजमानं
 भ्रियै संपत्तिद्वये यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्रापितवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजसमभिरन्नस्य होमो देवयजुस्त्रयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदश्विनौ इव्यक्ष-
रेण प्राणापानाबुदजयतां विष्णुर्यक्षरेण त्री-
होतृकानुदजयत्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशू-
नुदजयत्पुषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्वाता
षडक्षरेण षड्रतुनुदजयन्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त-
र्षवाः शकरीमुदजयन्बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गाय-
त्रीमुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतः स्तोम-
मुदजयत् (१) बरुणो दशाक्षरेण विराजमु-
दजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विभ्वे
देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्वसंवस्रयो-
दशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयन्बृहद्राश्वतु-
र्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्नादित्याः
पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयन्नादितिः
षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् (२) ॥

(त्रिवृतः स्तोममुदजयत्षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽजहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ यजमानमन्वास्थापोज्जितौ वाचवत्पग्निरेकाक्षरेण वाचमुदज-
यदिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अग्निरेकाक्षरेणेति । आश्रावयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंघे एकैकाक्षरवृद्ध्या तत्सन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्याद्गन्धादयो वागादीमुदजयन् । अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध्या वागग्निबीजं तनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्नेर्वागुज्जयः । अक्षरेणाजपामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाग्निनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्त्रेऽपि व्यक्षरादिमन्त्रा यथायोगमुन्नेयाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसरिण लोकत्रयादिजयो विशेषः । त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वाल्लज्जयो द्रष्टव्यः । षयोदशस्तो-
मादावपि तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभिर्व्याख्यातः सोऽयमत्रोत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितोर्वाचयेदमुः ।

यजमानं रथेऽवेषु धावत्स्वध्वर्युरादरात् ॥ ११ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा कृषदं भुव-
मसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽ-
न्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । ये महाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः (१)

(वाजपेयोपयुक्तातिश्रासमन्त्राभिधानम्)

समुञ्जितः । तेषां विंशिप्रियाणांमिषमूर्जश्च सम-
शभिमेव ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपाश्च रस-
मुद्ध्यसश्च सूर्यरश्मिश्च समाभृतम् । अपाश्च
रसस्य यो रसस्तं धौ गृह्णान्मुत्तममेव ते
योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्कर्ष-
राणि स हि घृणिरुर्धराय गातुः । स प्रद्यु-
दैद्धरुणो मध्वो अग्रश्च स्वायां यत्तनुवां तनूमै-
र्यत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा (२) ॥

(कोशस्तनुवां त्रयोदश च) ॥

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश उज्जितमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतिश्रासमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आद्यमणं गृहीत्वा पञ्चैन्दानतिश्रासान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नृषदं त्वा इषदमित्येतामिः पञ्चभिः ” इति ।

एव प्रथममन्त्रपाठस्तु—

उपयामेति । हे मध्यमातिश्रास त्वमुपयामेन पृथिवींशंकेन वाजपेय गृही-
तोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु भुवनेषु
स्वामित्वेनावस्थितामिन्द्राय मियं त्वां गृह्णामि । एष स्वरप्रदेशस्त्वे स्थानं तस्मा-
दिन्द्राय त्वामग्न सादयामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः ।

नृषदमित्यादिपञ्चभिःप्राथमाह—

नृषदं त्वेत्याह । पञ्च वै नृन् । प्रजानामेवैतेन सूयते । इषदमित्याह । वन-
स्पतयो वै इ । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते । भुवनसदमित्याह । यज्ञा वै वसन्ति-

(बाजपेयोपमुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिवानघ)

भवति । भुवनमगच्छति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति (१) ” [भा०
का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

नृन्मरुतेषु सीदतीति नृषत्तं नृषदम् । एतेन यजुष्पाठेन प्रजानां मध्ये सूषते
स्वामित्वेनाभिविच्यते । यदा लोके वसियान्धनाहयो भवति तदा तं पुरुषं
स्वामित्वेन कृत्स्नं भुवनमगन्नासवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य तथैव व्याचष्टे—

“ अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । ष्योमसदमि-
त्याह । यदा वै वसियान्भवति । ष्योमामगच्छति वै तमाहुः । ष्योमेवैतेन गच्छति ”
[भा० का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

अप्सिषत्यादिपाठेन तस्वामित्वेनाभिषेकः । धनाहयस्य ष्योमगादित्त्वं मान
मजाधारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्भ्याचष्टे—

“ वृथिविवदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सूयते ।
तस्माद्वाग्नेययाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानां सूयते । नाक-
सदमित्याह । यदा वै वसियान्भवति । नाकमगच्छति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन
गच्छति ” [भा० का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

तस्मादयं बाजपेययोगेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्तं इव भवति । अग्नेस्त्वा
सावाज्येनाभिषिञ्चापीत्यादिमन्त्रेष्वग्न्वादीनां यत्तस्मान्नाज्यं तेन निमित्तेनाभिषे-
कस्योक्तत्वाच्च प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वाद्देवदेव
कमपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनात्प्ररोहति नावरोहेदिति विधिः । अत्र
एषाऽऽपस्तम्ब आह—“ यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेद्बुहस्पतिसत्त्वेन वा
प्रत्यवरोहणीयेन यजेत ” इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः—

ये ग्रहा इति । येऽतिग्राह्यरूपा ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देव-

(वाजपेयोपयुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

पनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो वा हिताः । येषामतिग्राह्याणां
विन्न आग्नेयैन्द्रसौर्यास्तथाविग्राह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः । किञ्च येषां मया-
देन दैव्यो दिवि भवः कोशो मेघः समुन्जितः सम्पद्भ्युन्वीकृतो वर्षा-
भिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि शिष्याणि हनुस्थानीयानि पात्रामाणि वैक-
पेता विशिष्यास्तादृशानां येषामतिग्राह्याणां पूरणायेषमनसदृशमूर्जं बलमप्यं
सोमरसं समग्रमीं सम्पद्गृह्णामि ।

पञ्चजनीमशब्दाभिधानं दर्शयति—

‘ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते ’ [वा०का०
१ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वाभित्वेनाभिविध्यते ।

अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः—

अपामिति । हेऽतिग्राह्या वो युष्मार्कं मध्य उत्तमं चरमं ग्रहं वं तथाविधं
गृह्णामि । किञ्चिधम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् ।
उद्धृतं वयोऽन्वे जीवने वा यस्य तमुद्दयसम् । सोमरसो ह्यन्नभूतो जीवनहेतुश्च ।
अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् । सूर्यं (सौं ?) रश्मिः परिष्काहेतुर्यैश्च वं
सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिन्ना ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेयुः ।
समाभृतं यावन्वा द्युल्लोकात्सन्मगानीतम् । किञ्चापां रसः सोमवह्निरूपेण
परिणतस्तस्यापि यो रसः सारस्तादृशमुदकरसम् ।

स्वाभित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति—

“अपां रसमुद्दयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मिं रसा-
भृतमित्याह सशुक्रत्वाय (२) ” [वा०का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

कल्पः—“अथा विष्टा जनमन्कर्षरत्नीति सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृ-
ह्णामि ” इति । पाठस्तु—

अथा विष्टेति । अथाऽयं प्राजापतिर्विष्टा विशेषेणात्र स्थितः कर्षराण्ये-
तानि कर्षाणि जनमन्संपादयन्वर्तते । यस्मात्स प्राजापतिर्वृणोर्दीक्षिभान्प्रकाशको
भूत्वा वराय श्रेष्ठाय कर्मफलपौरुषोर्गुर्विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात्स प्राजाप-
तिर्विष्टो मधुनः कर्मफलस्य धरुणो धारयिता सन्नमं प्रत्यस्परसमीपं प्रति उदैदु-
त्कर्षेण प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तनुमस्यच्छररिभैरयत

(वाजपेयीपशुकाण्डे । इत्यमन्यस्यमिमानम्)

मायमति, तस्माद्दुर्षं कलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकपक्षां गृह्यातीत्येतस्य विधिः ।
 क्व च पूर्वमेव व्याख्यातः । अथ विनियोगसंग्रहः—

“ उपेत्यतिग्राह्यैर्नन्दं गृहीत्वैवेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्व्येवमया सप्तदश ब्रह्मान् ॥

माजापत्यान्मगृह्णाति मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥१॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्के-

दपितैविरिषसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अन्वह मासा अन्विह्वनाम्यन्वोषधीरनु पर्व-
 तासः । अन्विह्व* रोदसी वावशाने अन्वापो
 अजिहत जायमानम् । अनु ते दाधि मह
 इन्द्रियाय सप्रा ते विश्वमनु वृत्रहरये । अनु
 क्षत्रमनु सहो यजन्नेन्द्र देवेभिरनु ते नृपते ।
 इन्द्राणीमासु मारिषु सुपत्नीमहमभवम् । न
 हास्या अपरं च न जरसा (१) मरते पतिः ।
 बाहमिन्द्राणि रारण सरुयुर्वषाकपेर्जते । यस्ये-
 दमर्ष्य* हविः प्रियं देवेषु गच्छति । यो जात
 एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्यभू-
 पत् । यस्य शुभ्राद्रोदसी अभ्यसेतां कुम्णस्य
 मक्ता स जनास इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोर्युभ
 सभन्धवो यत्समरन्त सेनाः । पताति दिशुभ-
 र्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विश्वद्वियग्वि
 चारीत् । मा नो मधीरा भरा दद्धि तन्नः प्र
 दाशुषे दातवे भूरि यत्ते । नव्ये देष्णे शस्ते

(काम्यवाज्यापुरोहितक्याभिधानम्)

अस्मिन्ता उक्थे प्र अक्षम वयमिन्द्र स्तुवर्तः ।
 आ तू मर माकिरेतस्परिं डाद्विशा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र यत्ते माहिंनं इक्षम-
 स्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व (३) प्र यन्धि । प्रदा-
 तार* हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उभा
 हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षि-
 णादोत सध्यात् । प्रदाता वञ्जी वृषभस्तुरा-
 पाद्दक्षुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मि-
 न्यङ्गे वहिष्या निषधार्था मव यजमानाय शी
 योः । इन्द्रः सुभ्रामा स्ववा* अबोधिः सुसु-
 ष्टिको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां द्वेषो अमघं
 छणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम । तस्यं
 वय* सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सोमनसे
 स्याम । स सुभ्रामा स्ववा* इन्द्रो अस्मे
 आराच्चिद्द्वेषः सनुतयुयोतु । रेवतीर्नः सध-
 माद् इन्द्रं सन्तु तुविषाजाः । शुमन्तो कामि-
 मदेम । प्रो ष्वस्मै पुसेरथमिन्द्राव अूपर्षत ।
 अमीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोदिता नर्मन्तामप्यकेषाम् ।
 ज्याका अधि धन्वसु (५) ॥

(अस्ता मा ते हर्यथ सुवीर्यस्माभ्येकं च) ॥

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

(पाकयज्ञं स२ श्रवाः परोक्षं बर्हिषो भ्रुवामगन्धेत्याह देवं सवितर्देव-
स्याहं क्षत्रस्योत्वं वाजस्यारिकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽसि नृषद्वयन्वह त्रयोदश
॥ १३ ॥

(पाकयज्ञं परोक्षं भ्रुवा वि तृजते च नः सर्ववीरां पतयः स्यामैकपञ्चाशत्
॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

हादृशे वाजपेयमन्वाः समापिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते ।

काम्येषिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाभ्यायते—

“ इन्द्रावाभ्वजदे पुरोडाशपेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रामकाय इन्द्रपेवाभ्वज२
स्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातानमुकांक्रोति ग्राम्येव भवति ”
[स० का० २ म० २ अ० ८] इति ।

अनुकूलध्यासावुजधेयन्वुजुः, साहाय्यकरणमानुकूल्यम् । विरोधानाचारण-
मुजुर्वं तादृशम् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजाताञ्छातिप्रभृतिबन्धून्मुकानेतद्वि-
कनुकूलान्क्रोति । बतोऽयं ग्रामस्वामी भवत्येव ।

एव पुरोनुवाक्यामाह—

अन्वहेति । अहृशब्द इच्छब्दश्च समुच्चये । वैशादयो मातास्ते च
जायमानमिन्द्रमनुसृत्याजिहतास्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं बनान्धोवधयः पर्वता
धावशाने अस्मान्कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावापष्वाजिह्वेति योजना ।
बोडा वाक्यानि भेत्तुं षडनुशब्दाः । स च भेद आदरार्थः ॥

अथ यास्यामाह—

अनु त इति । यजन् यष्टव्य हे इन्द्र भहे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाय
हे तुभ्यं सत्ता सत्तेषु विभं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुमापि अनुक्रमेण दीयते ।

(काम्यव्याख्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रबंधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्र-
बंधमनुसृत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्याभिमानं चानुसृत्य, सहोऽनु त्वदी-
यमेव बलमनुसृत्य, नृपक्षे वैरियनुष्यदिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुणा-
न्वेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राण्यै वरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसुरश्चितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणीमिव स्वेन भागधेयेनेष धावति सैवास्य सेनाऽसुरश्चयति [सं० का०
२ प० २ अ० ८] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति(वेत्) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्मापिष्टी कंचिदङ्गविशेषं विधत्ते—

“ बल्वजानपीभ्ये सं नसेद्वीर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो बल्वजा उदतिष्ठन्म-
वाभेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति ” [सं० का० २ प० २ अ० ८]
इति ।

बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इभ्ये सम्यग्बध्नीयात् । आधि-
ष्कन्नाऽधिकं पुरीषं प्राप्ता गौर्यत्र देशे, न्यमेहन्नितरां मूत्रं करोति, ततो देशा-
द्बल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां मन्धत्वेन यजमानं गवाभेव न्यायम-
पिनीय प्रापय्य गा वेदयति लम्बयति । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वं ।
यथा घेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं
परित्यज्य काष्ठे स्वगृहमेवाऽऽधान्त्थनायासेन दुसन्ते यथा वा मलीवर्दाः
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वामिन इच्छानुसारेण वहन्ति, यथा सेनायाः स्वव-
शत्वेन कार्यकारित्वं गोन्त्यामः । गा वेदयति गोवर्द्धितां स्वार्थानां कार्यकारि-
त्वेन प्रापयतीत्यर्थः ।

एव पुरीनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं
सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रवम् । अपरं चान्यदप्येकमस्ति, अस्वा इन्द्राण्याः पति-
र्भरसा नहि मरते नैव धियते ।

सत्रैव यान्यामाह—

१ क. घ. ङ. च. 'वधेऽनु' । २ स. भवतीत्यं । ३ क. घ. ङ. च. 'भिरन्तरं मू' ।

वाङ्मिवि । हे इन्द्राणि अहं सत्पुत्रुपाकपेर्कते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना वं कस्यश्चन्यं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य मनोऽप्यमत्सु भवमिदं हविः सोम-पुरोहासादिकं मियमिदं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वादेवान्प्राप्नोति, वाहशोऽहमिवि पूर्वान्भवः ।

इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोहाशमेकादशकपालं निर्ववेत्संश्रामे संयत् इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तस्त्वं संश्रामम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

मनस्वते धैर्योपेताय, संश्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक्प्रयुक्ते सति, इन्द्रियेण प्राणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैरिभियमकोपधिक्येन, मनसा पलायनभीत्या-दिबर्धनरूपेण धैर्येण ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवोत्पन्नमात्र एव पथपो देवानां मध्ये शुक्रमो ममस्थान्धैर्यवाच्य भूत्वा क्रतुना पुत्रवधादिकर्मणा देवानभ्यामग्ग्यादीभ्यर्व-भूषदतिक्रान्तवान् । यस्येन्द्रस्य शुष्माङ्गलाद्देवसी छात्राशुधिव्यावभ्यसेतामदि-धीताम् । भ्यस भय इति धातुः । जनासो हे जनाः स इन्द्रो नृण्यस्य स्वकीय-बलस्य गङ्गा महिम्ना युष्मानवतिवति शेषः ।

याभ्यामाह—

अथ स इति । उग्र हे इन्द्राऽऽसमभ्यासे तयोदी रक्षणं महोऽधिकम् । यद्यस्मा-दङ्गलादस्मदीयाः सेनाः समन्वयो वैरिभियमकोपयुक्ताः सत्यः समरन्त सम्यग-रन्त क्रीडा अकुर्वन्परबलं नैवागणयन्तिथर्थः । स (किं) च नर्यस्य मनुष्यहितस्य ते तव बाहुवोर्दिष्टुस्त्वद्गमादिदीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति । ते मनो विष्वदिद्यग्बहुमुखं सन्मा विधारीन्मा विचरतु ।

पूर्वोक्तयोर्देष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्देष्टो हतमनाः स्वयंपाप इव स्मदितानि हि वा एतस्माद्वका-न्तान्यथैव हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयंपाप इव भ्रान्त इव स्यात्, एतस्मात्पुरुषादितानीन्द्रियमन्युधैर्षाणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेव पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्व-
वान्वयः । एतस्मामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितीन्द्रमेव दातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै दानकायाः प्रजाः करोति दानकामा अस्यै प्रजा भवन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः प्रजाश्च मा मर्धाः कलहार्थिनीर्मा कार्षीः । किंतु प्रकर्षेण दात्रुषे हव्यं दत्तवत्ते यजमानाय दातवे दातुं ते त्वद्यं मद्हरि धनं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहत्य च नोऽस्मभ्यं दाहि देहि । हे इन्द्र नव्ये नूतने देष्णे त्वदानसाधने शस्ते प्रशस्तेऽस्मिन्कर्षणि त उक्थे त्वदीये शस्ते स्तुवन्तो वयं भजवाम प्रकर्षेण पार्थयामहे ।

तत्रैव याज्यामाह—

आ तू भरेति । हे इन्द्र त्वमा तू भर धनमाहरैव । एतत्त्वदाहृतं धनं पा-
किर्यैव परिष्कारश्च मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां वसूनां वसुपतिरिति विद्या । कस्यचि-
देव धनस्य पतिर्न भवति, किंतु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपतिमित्यु-
क्तम् । यस्मादेवं विद्या तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र त्वदीये माहिने महनीये
दत्तं दातव्यं यज्जनमस्ति हे हर्यथ हरिनामकाम्यायथाभ्यामुपेतेन्द्र तज्जनमस्मभ्यं
प्रयन्धि मयच्छ ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्यै प्रसन्निव सन्न प्रदा-
येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्र दापयति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रदात्रे प्रदापयित्रे । वाक्प्रस्थान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्षादि
प्रतिगृहीत्रे दामादाय वाऽधमर्षादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनमप्य-
पति तज्जनं स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव प्रत्तं, तादृश उत्तमर्षादिनिर्वपेत् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रदातारमिति । मकर्वेण दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्ता वयमाहवामह आह्वयामः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन पृणस्व पूरय । ततो मयाऽऽभिमुख्येन दक्षिणाद्धस्तात्मयच्छ, तव्यादप्याभिमुख्येन प्रयच्छ ।

तत्र याज्यामाह—

प्रहृतेति । प्रदाता मकर्वेण दाता । वज्री वज्रवान् । वृषभोऽभिमतानां धर्मानां वर्धिता । नुराषाद् शशूणां शीघ्रमभिभविता । शुष्मी बलवान् । राजा दीप्यमानः । वृषहा वृषं हतवान् । सामपावा सोमस्य पाता । ईदृशस्त्वमस्मिन्मशे बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णादमं आमिषद्याऽऽगव्योपविश्याधानन्तरं वां सुसकरो अमेरनिहविषो जयिता भव ।

इष्टवन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय सुत्राम्यो पुरोहाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वासतेऽनपरुध्यो भवति” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

सुत्राम्यो सुष्टु वाने । अपरुद्धधिरं राज्याद्भङ्गः । अपरुध्यमान इदानी-
नेव भ्रश्यमानः । अनपरुध्यो भ्रंशाविषयः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्र इति । अयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्टु वाता स्वदान्धनवानवोभी रक्षणैः सुमुञ्जीकः सुसकरो विधवेदा अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । वाधताम-
स्मान्वाधमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु करोतु । तत्रसादाक्षयं सुवीर्यस्य वैर्यमिभ्रवसामथर्यस्य पतयः स्वाम स्वामिनी भवेम ।

याज्यामाह—

तस्य धयमिति । वयं यज्ञियस्य यज्ञसंबन्धिनस्तस्येन्द्रस्य सुमत्तावनुमाहयुक्ते धिते स्थिता भवेम । अपि च भद्रे परममङ्गले सौमते मनःसमाधोनेऽवस्थिताः स्वाम । सुत्रामा सुष्टु वाता स्वदान्धनवान्स्त इन्द्रोऽस्ये अस्माकं द्वेषो द्वेष्यानारा-
धिदूरदेव सुपोतु पृथकरोतु । कीदृशानामस्माकं सनुतः सेनुदां हविर्दातूणाम् ।

इष्टवन्तरं विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ इन्द्रो वै सदृश देवताभिरत्सृत्स न व्यावृतमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधाव-
त्सत्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत्सैवास्मिन्निन्द्रमदधाच्छकरी याज्यानु-
वाक्ये अफरोद्ब्रजो वै शकरी स एनं ब्रजो भूत्या ऐन्ध सोऽमबरसोऽभिभेद्भूतः
प्र मा भक्षयतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शकुर्या अधि रेवतीं
निरमिमीत् शान्त्या अप्रदाहाय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरवराभिर्हि सदृश आसीत्तदाधिपत्यलक्षणां
व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि देव एतदीयं भूत्यात्वं नाङ्गी चकार । स
इन्द्रः खिन्नः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्व्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्रायाती-
त्सृष्टिगतेन्द्रदेवताकमेकादशकपालं पुरोहाशं निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्र-
स्य यजमानस्य याम आध्वर्यवमकरोत् । तेनैव यामेनास्मिन्व्यावृत्तिकाम इन्द्रे
क्षामर्धं स्थापितवान् । तत्सिद्धयर्थं शकरीच्छन्दसा युक्ते द्वे ऋचौ याज्यानुवा-
क्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र यो ष्वस्मा इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती सैव
शकरी याज्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी ब्रजरूपा । स ब्रज
एनं व्यावृत्तिकामिनमिन्द्रं भूत्या आधिपत्यलक्षणार्थैर्धर्यायैन्ध प्रकाशितवान् ।
स चेन्द्रोऽधिपातिरभवत् । भूत् ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरभिभेदयमत्युभौ
शकरी मां प्रभक्षयतीति विचार्य, तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् ।
स प्रजापतिः शकुर्या अधि आधिकत्वेन रेवतीं रेवतीर्नः सधमाद् इत्येतामृचं
मिहितवान् । किमर्थम् । शकुर्या उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्याप्रदाहाय च ।

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारादेरैश्वर्याप्राप्तवैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विषत्ते—

“ योऽल२ श्रियै सन्सदृशसमानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपे-
दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयो नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः पुमान्राजकुमारादिः श्रिया ऐश्वर्यापालं सन्समर्थः सन्नपि तदैश्वर्यम-
पाष्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्तस्मै तदर्थमिय-
मिष्टिः ।

वामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये विषत्ते—

“ रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शकुरी यान्त्या ब्रजो
वै शैश्वरी स एनं ब्रजो भूत्या इन्धे भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ८] इति ।

रेवत्याः पाठस्तु-

रेवतीर्नि इति । रेवतीर्धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्तास्तु-
विवाद्या बद्धोपेताः शकवरीमापितदाहशान्तिपदा आपो नोऽस्माकं स्मामिनीन्ध्रे
सन्त्वस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरद्भिः सह ययं क्षुमन्तः पान्वायन्त इन्द्रं स्तुवन्तो
मदेम इवाम ।

शकवरीयाः पाठस्तु-

प्रो ष्वस्मा इति । अस्मा इन्द्रायास्वेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
पोष्वर्षत मकरेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेत्पुष्यते । अयमिन्द्रो ब्रह्मा
वैरिघाती सप्तसु संशामेषु सङ्गे योऽभिर्वैरिभटैः सङ्गे सति संशामे सति
अभिके चिदु हन्तुं कामममानेऽपि वैरिणि लोकछास्त्रिधिं करोत्येव न तु पला-
यते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये चोविता
प्रेरयिता सन्बोधि नुध्मतां सावधानो भवतु । अन्यकेषां कृत्सितानां वैरिणां
धन्वसु अधिश्रित्य वर्तमाना ग्याकाः कृत्सिता ग्या नमन्तां नश्यन्तु वृट्पन्दि-
त्यर्थः ।

अत्र विनिवोगसंग्रहः-

“ अन्वहान्वृज्जयत्यैन्द्र इन्द्राधीति तु (भिति) तच्चरो ।

यो जातो मय्युपत्यैन्ध्रे मा नो दातृमदैन्द्रके ॥ १ ॥

पदा पदागुमरैन्द्र इन्द्रः सप्तमसंयुते ।

रेवतीः श्रीमदैन्ध्रे स्यादत्र मन्वाश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीमैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विधातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भ्राजाधिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापदिपालकेन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्वाणां चाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः पषाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
 धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीरन्ते
 तं नैर्ऋतमेककपालं ऋण्यं वासः ऋण्यतूर्प
 दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण एष ते
 निऋते भागो भूते हविष्मत्यासि मुञ्चेमम*
 हंसः स्वाहा नमो य इदं चकाराऽऽदित्यं चरुं
 निर्वपति षरो दक्षिणाऽऽमावैष्णवमेकादशक-
 पालं वामनो वही दक्षिणाऽऽमीषोमीर्यम् (१)
 एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-
 पालमृषभो वही दक्षिणाऽऽमेयमष्टाकपालमैन्द्रं
 दक्ष्युषभो वही दक्षिणैन्द्रामं द्वादशकपालं
 वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वरसो दक्षिणा सौम्य*
 श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरु*
 सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा (२) ॥

(अमीषोमीर्यं चतुर्लिंगञ्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 षमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमः पषाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यां वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विश्वावीर्यमहेभरम् ॥

(राजसूयविधया अत्रात्रिविधागाहकस्य राजसूयविधयैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौत्रामणीमन्त्राः कात्यायनाभ्यवर्णिताः ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः ।

तत्संनिधये मोक्षा मन्त्रा विधिपुरःसरतः ॥

अनूद्य तान्विधीनर्थावादी ब्राह्मण ईरितः ।

संप्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् ।

अनुब्राह्मणमप्यसु कथितं सार्थवादकम् ॥

यत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधीयते—

अनुमत्या इति । अतुर्दशाभिधितायाः पौर्णमास्या अभिमानिदेवताऽनु-
मतिः । “अमावास्या सिन्धुवाली पौर्णमास्यनुमतिः” इति श्रुतेः । “कलाहीने
साऽनुमतिः पूर्वे राका निशाकरे” इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरत्र देवता,
पुरोडाशो ब्रह्मन्मिषेतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन बह्व्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्ना-
धिकारावगमात् । अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु विष्यमाणेषु पश्चिमायां
दिशि हवदमभ्याधानुभवः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टेष्टेया अव-
शीयन्तेऽथः पतन्ति तल्लेशजातं ब्रह्मं निर्ऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म । पृथग्दक्षि-
णाभिधानात् । कृष्णं वासोऽथ दक्षिणा । तच्च कृष्णतूर्वं कृष्णदशान्तम् । केषां-
चिद्ब्रह्मणां वैश्विन्माय दशाभागमुपेक्ष्य मध्यमभाग एव कावासहरिभ्रादिभी रञ्जितो
भवति तद्वन्मा भूदिति कृष्णतृप्तत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन्मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानं
कर्म विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकरूपम् ।

तत्रैष प्रपाठकस्याऽऽदौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमन्त्रं प्रशंसति—

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये मत्पञ्चः शम्याया अवशीयन्ते ।
इं निर्ऋतमेककपालम् । इयं वा अनुमतिः । इयं निर्ऋतिः” [जा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

भूमिर्द्विषिधा । अल्लिगोभूमादिसर्वसस्यादथा तदयोग्या वा । तथाऽऽद्यभूमिरू-
पाऽनुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्ऋतिः ।

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

पश्चादभिरुप्तस्य नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरकाले न्यायमाण्यं प्रधानयागप्रचारं वा-
धितुं पूर्वकालं विधत्ते-

“ नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति । पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वां निरवदयते ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

लोके रुग्णानां पुष्कलणाग्निष्टं रोगं प्रथमं निवार्य पश्चादिष्टा शरीरपुष्टिः स-
पाद्यते तद्दत्त्वापि पाप्मानं प्रतिकूलां निर्ऋतिं प्रथमतो भागदानेन निवारयति ।

विधिवाक्यगतं कपालैक्यमन्त्रं प्रशंसति-

“ एककपालो भवति । एकधैव निर्ऋतिं निरवदयते ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

एकधैवैकेनैव प्रयत्नेन । कपालबाहुल्ये हि प्रयत्नबाहुल्यं प्रसन्धेतेति । तस्मि-
न्मानुमतनैर्ऋतादिकमन्वारम्भणीयास्थानीयास्पवित्राख्यादग्निष्टोमादूर्ध्वमनुष्ठेयम् ।

तथाऽत्राऽऽपस्तम्ब आह-“ राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत गवांशतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निष्टोमः पश्चादवर्गः प्रथममहः पश्च सहस्राणि पवित्रे ददाति त्रिंशतव-
भिषेचनीये त्रिंशतं दशपेये दश केशवपनीये विंशतिं व्युष्टिद्वारात्रे पश्च कश्चस्य
धृतावापि वा चत्वार्यभिषेचनीये प्रतिसेहस्राणीतराण्यहानि षष्टिं शतानि सहस्राणि
ददातीति बह्वृचब्राह्मणं भवति । तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथाऽस्पाहानि समकाला-
नि स्युः शेषमनुदिशति श्वोभूत आनुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत पिपन्तानुमत्तं
पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयेति ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेकक-
पालमिति । अथ वाऽऽनुमतासाद्य नैर्ऋतेन प्रचरति ” इति ।

बौधायनोऽप्येतेदेव विशदयति-“ राजसूयेन यक्ष्यमाणो भवति । पुरैस्तीर्क्षा-
स्तुन्यै पीणमास्यै चैत्र्यै वा पीणमास्था अमावास्यायेन हविषेष्ट्वा दीक्षते तस्य-
विज्ञो वीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसूतः सतिष्ठत एष प्रायणीयोऽग्निष्टोमश्च-
पुष्टोमः सहस्रदक्षिण उद्वंसतानीधान्तोऽद्याष्टमेऽह्न्यानुमतं निर्वपति हविः पेच्यै
प्रयच्छन्नाह माचश्च प्रतीचश्च व्यवशातयेति ” इति । “ ये प्राञ्चः शम्पा-
या अवशीयन्ते तानध्वर्युः समोष्य संयुत्याऽऽनुमतं शपयति । अथ ये प्रत्यञ्चः
शम्पाया अवशीयन्ते तान्प्रतिप्रस्थाथा समोष्य संयुत्य नैर्ऋतं शपयति ”
इति च ।

(राजसूयविषयानुमत्तगद्विद्यागाहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वीहि स्वाहेति । प्रधानकर्ममात्राभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनेपेते प्रकृते मन्त्र-
काण्डे नैर्ऋतयागविधिसंनिधौ वीहित्वादस्त्वयो मन्था आम्नातास्तेषां विनियोगं
बोधायन आह—

“गार्हपत्ये स्रवाहुतिं जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति । अथ दक्षि-
णया वारोपनिष्कम्प्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य स्वकृतमिरीणं स्पष्टं भवति पद्मो
वा तदेतदेकोत्सुकमुपसमाधायाकुष्ठाभ्यां परिगृह्य नैर्ऋते जुहोति एष ते निर्ऋते
भागो भूते हविष्पत्यसि मुञ्चेममहसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वासः कृष्णतुषं
निदधाति । अधोपो व्यतिविष्य परास्य पात्रं निदधात्वनवेक्षणया आयन्त्यथ
हस्तपादाभ्याम्नात्सैदेनैव पथा यथेतथेत्य गार्हपत्ये स्रवाहुतिं जुहोति स्वाहा
नमो य इदं चकारेति । अथाऽऽनुमतेन स रस्थां करोति धेनुं ददाति” इति ।

हे गार्हपत्य स्वाहा तुभ्यं दत्तामाहुतिं जुषाणः सेवमानो वीहि दक्षिणां दिशं
जिगमिषुभिरस्माभिर्विगतो भव । माऽस्माननूत्याय बाधिष्ठाः ।

कृत्स्नाङ्गविधायके सार्थवादेऽनुब्राह्मणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मुच्यते—

“यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः (१) रुद्रो भूत्वाऽभिरनूत्थाय । अध्वर्युं च
यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैनं शमयति ।
नाऽऽर्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः ” [ना० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्यदि रुद्रः क्रूरदेवः । “ रुद्रो वै क्रूरः ” इति श्रुतेः । अध्वर्युं यजमान-
योरातिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ।

दक्षिणाग्नेरुत्सुकं नयनं विधत्ते—

“ एकोत्सुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागं भेषम् ” [भा० का० १ प्र०
६ अ० १] इति ।

उत्सुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोत्सुकमित्यत्वर्थवादान्तरगतं द्विश-
ब्देन सूच्यते ।

दक्षिणपार्श्वमथोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—

“ इमां दिशं यन्ति । एषा वै निर्ऋत्यै दिक् । स्वापोमव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते (२) ” [ना० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नीतस्योत्सुकस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमताद्विधागाहकस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ स्वकृत हरिणे जुहोति पदरे वा । एतद्वै निर्कृत्वा आपतनम् । स्व
एवाऽऽपतने निर्कृतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

हरिणयूषरक्षेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतःसिद्धं, न तु यतः कुतश्चिदावापोषतः
पक्षिणाः । पदरः स्वतःसिद्धं भुञ्जिषुम् ।

द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे निर्कृते पाप्यदेवते, एष एककपालपुरोडाशस्तव
भागः । हे भूते स्वकीयभागे परितोषेणास्मदीयैर्भर्षहेतो र्वभिदानीं हवि-
ष्मत्यसि । अत इमं यजमानपंहसो दारिद्र्यमदात्पापान्मुञ्च । अथ स्वाहाकारो
बौधायनेनाध्याहृतः ।

निर्कृतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिप्रेत्य व्याख्ये—

“ एष ते निर्कृते भाग इत्याह । निर्दिशत्येवैनाम् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । भूतिशब्देन निर्कृतिपरामर्शस्याभिप्रायमाह—

“ भूते हविष्मत्यसोत्साह । भूतिभेदोपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । पाप्नोतीत्यर्थः ।

मन्त्रसामर्थ्यात्सर्वथा मुञ्चनीत्यमुमभिप्रायं दर्शयति—

“ मुञ्चेममरुहस इत्याह । अरुहस एवैतं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । चोदकमात्रं जुह्वा होषमपवादिकुं विधत्ते—

“ अङ्गुष्ठान्वा जुहोति (३) । अन्तत एव निर्कृतिं निरवदयते ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अन्तत एव हस्तामेणैव निर्कृतिमपसारितवान्भवति ।

मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—

“ छुष्णं वासः छुष्णतूर्णं दाक्षिणा । एतद्वै निर्कृत्यै रूपम् । रूपमेव निर्कृतिं
निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

राक्षसजातेः पापरूपाया निर्कृतेर्देहः छुष्णवर्णः ।

पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यामनं विधत्ते—

“ अमदीक्षमायन्ति । निर्कृत्या अन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—यो गार्हपत्य इदमस्माभिर्विद्मतीति अन्वेन मार्घितन-
नुष्ठाने तथैव चकार, तस्मै स्वाहा हविर्दत्तं नमस्कारश्च कृतः । विधत्ते—

(राजसूर्यविषयानुमतगदियग्राहकस्य राजसूर्यविषयनेर्कमन्त्राणां चाभिधानम्)

“स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । आहुत्यैव नम-
स्पन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नैर्ऋतप्रचारदुष्पैः उन्नावसरस्याऽऽनुमतहविषः प्रचारं विधत्ते—

“ आनुभतेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः (४) । इयमेवास्मै राक्षमनुम-
न्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

सर्वसंस्वाढच्यायां भूपावयमनुमतिंशब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ।

नवसूतिकाया गोदानं प्रशंसति—

“ वेनुर्दक्षिणा । इमामेव वेनुं कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
१] इति । इमामेवानुमतिरूपां भूमिमेव ।

अनुमतादिभिरष्टाभिरिति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितादानुमतादन्यान्क-
मेण दिनान्तरं च नुष्ठेयानादित्यादीन्सप्त मुख्यान्त्यागान्विधत्ते—

आदित्यं चरुमिति । गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्गौः । बही भारवाही
बहीवर्द्धः ऋषभः सेचनसमर्थः सोण्डः । आग्नेयैः द्वाभ्यां हविर्भ्यामुपेत एको यागः ।
वेन्द्राद्यैश्च देवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आग्रयणरूप एक एव यागः । सरस्वती-
रुरस्वदेवताभ्यां हविर्भ्यां युक्ता याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ।
आदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—

“आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयीभ्येक प्रजास्वभिरिष्यते । देवीषु च प्रानुषीषु
षु ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अनुमतिर्मानुषभूमिः । अत एव राक्षमनुम-पत इत्युक्तं भवति । आदितिर्देव-
भूमिरित्यभिप्रेत्य देवीषु प्रजास्वभिर्येकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समु-
च्चित्योभयीभिवत्युच्यते । श्रेष्ठस्य गोदानं प्रशंसति—

“ वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति । वरः श्रेष्ठो गौत्वस्य राजगृहाहृत्वाद्वाज्यत्वम् ।

अग्निं विष्णुं चै पृथक्प्रशंसति—

“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः (५) ।
विष्णुर्वशः । देवताश्चैव वशं चावरुधे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(राजसूयविषयानुगत विद्याशास्त्रकस्य राजसूयविषयनेर्कृतमन्त्राणां स्मृतिपदान्तरम्)

अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्यत्रोपपादितम्—“ वे देवः अग्नी इन्द्रः संपन्नश्च ॥
तस्मादाहुः । आग्निः सर्वा देवताः ” इति । पुनरुच्यते—“ वे देवः
विभ्यतेऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुराग्निः सर्वा देवताः ” इति ।

फलव्यापित्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् ।

अग्नेर्विष्णोश्च प्रविशन्तं वाहेत्वं वामनत्वं च दर्शयति—

“ वामनो बही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेवः । यदापनः । तेन वैष्णवः
समुद्ध्ये ” [भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

अग्नीषोमीयस्य वैरिचानित्वं यज्ञपालमन्त्रब्राह्मणशोर्बुदधब्राह्मणे च पसि-
ञ्जमित्यभिप्रेत्याऽऽह—

“ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोभाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमुह-
ञ्जिति । यदग्नीषोमियमेकादशकपालं निर्वपति (६) । नार्कमेव विजि ये ”
[भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

यत्कर्म वात्रुमनेव भूत्वा विजयाय पर्योक्तं भवति ।

हिरण्यस्य समृद्धिहेतुत्वं लोकपसिञ्चमेव दर्शयति—

“ हिरण्यं दक्षिणा समुद्ध्ये ” [भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

सुरवब्राह्मणगतनेत्रेण सह विकल्पितमैन्द्राभं प्रस्तौति—

“ इन्द्रो वृत्रश्च हावा । देवताभिधेन्द्रियेण च व्याध्वत । स एतमैन्द्राभमे-
कादशकपालं पश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स देवताभ्येन्द्रियं चावाह्वय ”
[भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

व्याध्वत व्यूजो विद्युक्तोऽभूत् । विधने—

“ यदैन्द्राभमेकादशकपालं निर्वपति । देवताभ्येव तनेन्द्रियं च यजमानोऽवकन्वेण
[भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

देवद्वयधीत्यर्थं गुणद्वयमित्येतद्दर्शयति—

“ कृषशो बही दक्षिणा (८) । यद्वही । तेनाऽऽग्नेवः । यद्वपमः । तेनैन्द्रः
समुद्ध्ये ” [भा० का० १ म० ६ अ० १] इति ।

एकस्मिन्वागे विहितं हविर्द्वयं गौतमं गुणद्वयं च पृथक्प्रदर्शयति—

“ अग्नेयमष्टकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयो भवति । अग्निर्दे-
वज्ञानुत्तम् । यज्ञानुत्तमेवैन्द्रं पुरस्ताद्धते । यदैन्द्रं दधि (८) । इन्द्रियमेवावकन्वे ।

(राजसूयविधानुमताविद्यागाहकस्य राजसूयविवयनेर्कृतमन्त्राणां अभिधानम्)

कृपभो वही दक्षिणा । यद्दही । तेनाऽऽग्नेयः । पदपमः । तेनैन्द्रः समृद्धये ”

[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अग्निमन्त्रेण यज्ञस्यापवृत्तेरग्नेयैश्चाशुत्वं, तादृशाग्नेः प्रथमहविःप्रदानेन यागस्याऽऽदावेव सप्तार्द्धं धृतवान्भवति ।

हविर्द्वि (कृ) ये दक्षिणाह्वये भूयमाणेऽपि कर्मैकरक्षसिद्ध्वर्थभाष्ययोगेता संश्लेषां विधातुं प्रस्तौति—

“ यावतीर्वै यथा ओषधीनामहुतानामाभन् । ताः पराभवन् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

यावत्य ओषधीनां संश्लेषस्य इति शेषः । विधत्ते—

“ आग्रयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) ” । [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

तस्मिन्संघे स्थितस्यैन्द्राग्रस्योपाख्यानेन जयहेतुत्वं दर्शयति—

“ देवा वा ओषधीष्वग्निमयुः । वा इन्द्राग्नी उदजयताम् । तावेतमैन्द्रार्धं द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यदैनद्राग्नी भवत्युञ्जित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति । मासतामान्येन कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमदरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

वैश्वदेवमसं रुचिहेतुरित्येतद्दर्शयति—

“ वैश्वदेवश्चरुर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति (१०) ” । [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

प्रथमजस्य अनिष्यमाणावरत्सोपज्ञया समृद्धिहेतुत्वमित्याह—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

द्वितीयहविषः सोमदेवतायाः स्वकिरे कारणमाह—

“ सौम्यः स्मामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा । अकृष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

प्रविश्रहमन्धे सोमाय वास इति श्रुतिमेभिसंशय दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयविषयानुष्णादियामाहकस्य राजसूयविषयनैर्जातमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ वासो दक्षिणा । सौम्यश्च हि देवतया वासः समुद्ध्ये ” [भा०

का० १ प० ६ अ० १] इति ।

(+ समुद्धिहेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वती चरुमिधुनदक्षिणां च प्रजंसति—

“ सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिधुनयेवावरुषे । मिधुनौ गावौ दक्षिणा समुद्ध्ये ” [भा० का० १ प० ६ अ० १-] इति) ।

अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानामष्टमोऽधिकत्वाद्यागेष्वप्याधिक्यमङ्गुलधमवारणा-
याहसंख्या विधातुं प्रसूति—

“ एति वा एष यज्ञमुखाहृद्भ्याः । योऽग्नेर्देवताया एति ” [भा० का०
१ प० ६ अ० १] इति ।

एति पृथग्भवति । अपगच्छनीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकरणेभ्योऽधिक्यमङ्गु-
लान्तसंख्याया अपगम एवामिसकागादपगमः । योऽग्नेरपगच्छति त यज्ञमु-
खाहृदयज्ञपारम्भाहृद्भ्या यज्ञसमाप्तेश्चापगच्छति । विधत्ते—

“अष्टावेतानि हवींरपि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव
यज्ञमुखाहृदया अग्नेर्देवतायै भेति (११) ” । [भा० का० १ प० ६
अ० १] इति ।

गायत्र्या अग्नेश्च मुखजत्वेन सहोत्पन्नत्वलक्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां
हविःशब्दवाच्यतां कर्मणामष्टत्वेन यज्ञपारम्भसमाप्तिभ्यामग्निदेवतायाश्च नाप-
गच्छति । तत्र विधिविधेकसाहितो विनियोगसंमहः—

आदावानुमतं तस्य मध्ये मैर्ऋतयश्च ।

वीहीत्थाद्यास्त्रयो मन्त्रा विनियोगस्तु वर्णयते ॥

वीक्ष्येव नम इत्यग्निपदरात्रिषु हूयते ।

सहैवाऽऽनुप्रवेनाष्टौ यागाः पथम ईरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

राजसूयेऽनुपस्थादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुखपरवं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥

(राजसूयविषयानुमत्ताविद्यागच्छकस्य राजसूयविषयवैकृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

यस्मानां राजसूयत्वादाङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥

राजसूयमन्त्ररणे यागरूपा अनुमत्पादयो बहवः श्रुताः—“ अनुमत्यै पुरौहाराश-
मष्टीकपालं निर्वपति ” “ नैकृतमेकाकपालम् ” “ आदित्यं बलं निर्वपति ”
“ आग्नेयैष्णवमेकादशकपालम् ” इत्यादयः (इति) ; यथैता इष्टयस्तथा पश-
वोऽपि श्रुताः—“ आदित्यां मरुहां गर्भिणीपालभ्ते मारुतीं पृथिं पशौहीम् ”
इति । मरुहा मणिजा गले स्तनयुकेत्यर्थः ; तस्या आदितिर्देवता । पृथिरुत्तनु-
स्तस्या मरुतो देवता । यावता यवसा वर्षयस्वरूपेण पृष्ठे भारं बोहुं शक्तिर्भवति
तामद्वयस्कां पशौही । एवमभिषेचनीयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा
षल्मीकवपार्या होम इत्यादयो दर्विहोपाः श्रुताः । यथैत इष्टिपशुसो-
मदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपा एवमयागरूपा अपि घृतादयः श्रुताः—“ पशौही
दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, राजसूयं जिनाति, शौनःशेषमाख्यापयते ” इत्ये-
वमादयः । तत्र यागा यथा मुख्यस्तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं,
प्रकरणपाठस्थोभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ज्ञेयः—राजा स्वाराज्यकामो राजसू-
येन यजेतेत्यत्राऽऽख्यातवाच्यायां भावनार्यां धानुवाच्यो यागः करणम् । राज-
सूयशब्दश्चापसिद्धार्थत्वाद्वागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति । तथा सति
राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अनुमत्यादीनां
यागानामेव फलवत्त्वादाङ्गित्वं, तत्संनिचौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

दशमाध्यायस्य पथमपादे चिन्तितम्—

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्याङ्गिन्युपक्रमत् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टो ह्यारलोपाञ्च सा भवेत् ॥

अनुमत्यै पुरौहाराशमष्टीकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्विक्र-
तयो बह्व्यो विहितास्तास्वारम्भणीयाऽस्ति न वेति संदेहः । दीक्षणीयादिवदनु-
मत्यादीनामन्याङ्गत्वात्सावारसोमयागवत्सर्वासायाङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्द्वारेणाऽऽर-
म्भणीयाऽस्तीति पूर्वः पक्षः । यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाऽप्येकैकरया इष्टेः
पृथगारम्भो नास्ति । अन्वथा प्रथमेष्वाग्नेयादिष्वन्वारम्भणीयायाः षट्कृतवोऽ-
नुष्ठानं प्रसज्येत । अधोच्यते । प्रधानानां षण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासे-

(राजसूयविषयानुगताद्वियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

द्विस्वात्स्यैक आरम्भ इति, तर्ह्यनामीष्टिपशुसोमदर्शिहोमुरूपगणामनेकेषां प्रथमानां संघस्य राजसूयस्वात्स्यस्योपक्रमोऽस्तु । न चासौ संघो दर्शपूर्णमासविक्रान्तिर्न तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽज्ञाङ्गयेत् । अस्ति चात्रपरः सर्वात्मभार्थो यागः । अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोममाहरतीति ज्योतिष्टोमाकान्तरसंस्थाभेदरूपस्यर्षिगण्टोषस्याऽऽम्नात्त्वान् । तस्मादनुमर्यादिविद्विष्टिवारम्भद्वारलोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयपादेऽन्यच्चिन्तितम्—

वासो वत्सं समुच्चैधमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चैयं न कार्यस्याद्विरोधतः ॥

आश्रयणे भ्रूयते—“ वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ” इति । तदेतमाहुतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चयित इति शब्दः पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधिवाच्य समुच्चयः, किंतु वाच्य इति राज्ञाभ्यः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽथ न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मवतो भेदं साधनत्वममुक्तिः ॥

सम्यन्वाहार्यधर्मास्तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“ दक्षिणसमूह्य उपहृतवा इति संघेऽथति ये ब्राह्मणा उत्तरतस्थान्यजमान आहु दक्षिणत एतेति तेषोऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अथं व ओदन इति मतिगृह्णीतोत्तरतः परितेति संघेऽथति ” इति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् । मैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनाऽऽनतिसाधनत्वममुक्त्या तद्धर्माः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानम् । तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्माः । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादभौती दक्षिणा पासदानतः ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति, पूर्वन्वायेन तद्धर्मादिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न । वत्सनाशमसङ्गान् । अस्तिवदि चेन्न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयाताम् । तस्मान्नास्ति वत्सपाकः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ।

द्वैयद्वयद्विषयशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥

वासस उष्णोदकमाहृमक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मान्वाहार्यं

(राजसूयविषयानुमतादियोगाद्यस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वत्पाकोऽस्तीति चेन्नैवम् । ओदनत्वार्थो हि पाकः । नहि वाससः सहस्रवा
पच्यमानस्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नस्युष्णोदकसंबन्धः
पाकशब्दार्थः, किंतु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रपन्नः । न
च विकृतिर्वाससोऽस्ति । तस्मादन्विदिष्टः पाको बाध्यते ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

अभिचारोऽस्ति नो वाऽत्र शक्यत्वाद्वासससोः ।

अस्त्यन्वाहार्थवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वासोनसी वानतक्षणयातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्कतोऽन्तिमः ॥

वासो वृदात्सो ददातीति श्रूयते । तत्र सूयशब्दस्य यथा शास्त्रीयच्छेदन-
तक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका वस्तु-
वानिक्रिया । अनःशब्दस्य वर्धककर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्वासोनः-
शब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेन्न ।
गवायादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलक्ष्य प्रयुज्यमान-
त्वात्किमैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्दादिषु क्रियामनुपलक्ष्यापि जातिमुपलक्ष्य
शब्दं प्रयुज्यते । तस्माद्वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

बर्हिर्नामयणे किञ्चित्प्रसूनं बहुलत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्निमो नैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥

ऐन्द्राग्नेयैश्चदेवद्यावापृथिव्यवागा आग्नेयणेषौ सह प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्नेयै-
भदेवयोर्बर्हिर्नाम चोदकमासम् । तत्पल्लवौ बर्हिर्विशेषस्थानुक्तत्वात् । द्यावापृथिव्ये
तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरतिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलात्पुनरु-
त्पन्नं वा । तत्राऽऽग्नेयणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्नाममाहर्तव्यम् । ऐन्द्राग्नेयैश्चदेवयोरेकत्वेन
प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य व्याख्यादिति प्राप्ते ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे
द्यावापृथिव्ये प्रमाणमाप्तः प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे ऐन्द्राग्नेयैश्चदे-
वयोर्बर्हिर्किञ्चिल्लुप्येत । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव क(वाऽऽह)-
र्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनमतमस्ति । गुरोस्तु तच्चास्ति । तयोस्तु सहभोजने

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्यस्त्वहविरहकस्य विधिः)

यथोपसृजनमपि शिष्यमनुसृत्य मतमलोपयितुं कांस्यमाद्वियते । तथाऽवापि
मृष्टव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्यावापृथिव्यस्तन्वी स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्निमः ।

मैवन्म्यायात्पसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ।

पसूनत्वं नोपादिष्ठमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वं(त्व)नियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥

यथा मैवावरुणमैवमश्वविकारः पशुसंबन्धात्पथोस्तन्त्रित्वात्प्राद्वयति तथा
मसूत्रं(तत्वं) द्यावापृथिव्यसंबन्धित्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति
याज्ञे ब्रूमः—अकर्मैवमश्वविकारः पत्यक्षभ्रुवः । इह तु पसूनत्वमदिविष्टत्वात्
तन्त्रित्वमापादयितुं क्षमम् । न च माषस्याभावे कथं तदाभयणमिति दास्यम् ।
देम्भ्राग्नादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाभयणात् । तस्मादेकस्य तन्त्रित्वमियमात्र
आग्नेयादिवरसर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकं द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां
द्यावापृथिव्यभेकपालम् (१) ॥

(आग्नेयं ३ सौम्यं मारुतमष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

(अथ मथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्रायणीयादह उत्तरभाविन आनुमतादयोऽष्टौ वाया नैऋतव-
न्वाथोक्ताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरष्टकं विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । स्पष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्या-
नामानुमताद्यनन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विदधति—“ एताभिरस्वहामि-
ष्ट्वा चातुर्मास्यान्पारभते वैः संवत्सरं यजते ” इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथम-
पर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाऽऽह—“ प्राचीनपर्वणे वैश्वदेवेन यजते ”
इति । “ काल्यु-यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते ” इति [च] ।

तस्मिन्वैश्वदेवकर्षणिं प्रथमभावीन्याग्येयादीनि पञ्च हर्षिष्टुषारुमानेन प्रशं-
सति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अरुजत । ताः सृष्टा न प्राजायन्त । सोऽ-
ग्निरकामयत । अहमिमां प्रजनयेयमिति । स प्रजापतये शुचमदधात् । सोऽ-
शोचत्प्रजामिच्छमानः । तस्म छं च प्रजा भुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः
प्रजामिच्छमानौ । तास्वग्निमप्यसृजत् । ता आभिरप्यैत् (१) । सोमो रेतोऽ-
दधात् । सविता प्राजनयत् । तरस्यती वाचमदधात् । पूषाऽपोषयत् । वे वा एते
विः संवत्सरोऽस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः ।
संवत्सरेषु वास्मै प्रजाः प्राजनयत् ” [जा० का० १ म० ६ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजाकामः संस्तसाधनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं कर्मानु-
ष्ठाय तेनैव प्रजा अरुजत । ताश्च सृष्टाः प्रजा न प्राजायन्त स्वकीयान्यथत्यानि
न लेभिर । तदानीं प्रजापतिसृष्टाववस्थितः सोऽग्निर्नस्येधमकामयत । किमित्य-
वत्परहिवा इयाः प्रजाः अहं प्रजनयेयमपत्योत्पादिकाः करिष्यामीति । एवं
कामयमानः सोऽग्निः-प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादितवान् । प्रजापति-
सृष्टानां प्रजानामपत्याभावस्योत्पादनकामिना बह्विना स्मारितत्वात्प्रजापतौ
बह्विः शोकोत्पादक उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्या-
प्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपामिच्छमानोऽशोचत् । यस्मात्पुत्रवाञ्छयापतिः
पौत्रमिच्छन्नशोचत्, यस्मात्पुत्राभावाद्गिरिशोचत्तस्माद्धोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना
पुत्ररूपा प्रजा भुनक्ति पालयति, यं चापत्यरहितमनुरपन्ना प्रजा न पालयति
तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां च प्रजामिच्छन्तौ तदन्नाभ्याच्छोचतः । प्रजाप-
तिस्तासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुमाग्निमप्यसृजदन्नुज्ञातवान् । अनुज्ञातः

(राजसुथत्रिकवस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहृदिकस्य विधिः)

सोऽग्निस्ताः पणा अर्धैत्प्राप्तवाग्निभूतभावेन संगतवानित्यर्थः । ततः सोम-
आग्नेयं, रेतस्तासु पणासु गर्भमावेन धारितवान् । ततः सविता षसवकाळे
मजानयत्प्रजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचमदधात्संभारितुमभ्यासं कारवामास ।
ततः संभारमणांश्चालात्पूषाऽभ्यवर्षयत् । ये देवा अग्नितामादयोऽ-
पत्यपोषा अपत्यपालकास्त एतेऽन्धादयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पृष्टिकरत्वेन
संवत्सरस्य मध्ये चातुर्मास्येषु त्रिः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेवरुणमवातसत्तकमेधास्येषु
पर्वसु पञ्चानामेतेषामाग्नेयादीनां संचारित्वान् । सोऽयं प्रयोगत्रयकालः संवत्सर
एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगत्रयमुक्तेन संवत्सरिणोवास्मा
अनुष्ठाने प्रजा उत्पादितवान्भवति । पञ्च यागान्प्रशस्य षडं प्रशंसति—

“ ताः प्रजा जाता मरुतोऽहन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति (२) । त
एवं प्रजापतिर्मारुतं सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत ।
यन्मारुतो निरुप्यते । यज्ञस्य कल्पमै । मजानामघाताय ” [जा० का०
१ प० ६ अ० २] इति ।

एकोनपञ्चाशन्मरुत उत्पन्नास्ताः प्रजा इतवन्तः । केनाभिप्रायेण, अस्मा-
मध्येतस्मिन्वैश्वदेवकर्मण्येताः प्रजा न प्रायुक्षवत्य इति । प्रजाभ्योऽकल्पत तासां
मजानां रक्षणाय सगर्थोऽभूत् । अतोऽयं षडो यागो यज्ञस्य संपूर्णं प्रजानाम-
हितायै च संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति । सप्त गणा वै मरुतः । गणश एवास्यै विशं कल्प-
यति ” [जा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

सप्तानां समूह एकैको गणः । तादृशाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तथा
सप्तसंख्ययाऽन्यै यजमानाय बहुगु(ग)णरूपां मजां संशामति ।

सप्तमयागे द्वयं प्रशंसति—

“ स प्रजापतिरशोऽत् (३) । याः पूषाः प्रजा असृक्षि । मरुवस्ता अश-
त्रिभुः । कथमधराः सृजेयेति । तस्य शुष्प आण्डं भूतं निरवर्तव । तद्व्युद्दह-
रत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत । आण्डस्य वा एतद्रूपम् । यदाभिक्षा । मद्-
भ्युद्धरति (४) । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति ” [जा० का० १ प०
६ अ० २] इति ।

तस्य प्रजापतेः शुष्पो बलमाण्डं भूतमाण्डवत्पिण्डाकारं माण्डं निर्गतं पिण्डी-
भूतं व्युद्दहराद्विभक्त्योद्धृतवान् । उद्धृत्य च ततोषयित्वा प्रजास्येणोदपादयत् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

क्षीरपिण्डरूपाया आमिक्षाया अष्टहृत्परत्वात्तद्व्युद्धरणेन प्रजापतिव्यजमानः
प्रजाः पोषयति पोषितवान्भवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वाद्व्युद्धरेदिति विधि-
रुच्येति । तदीयां देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति ॥

[आ० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

बहुभिर्देवैरेण्यादिभिरुक्तप्रकारेणोत्पादितत्वात्प्रजानां वैश्वदेवत्वम् ।

विश्वमोद्धृतयोरामिक्षामागयोर्वाजिनसेचनं विधत्ते—

“ वाजिनमानयति । प्रजास्वेष प्रजातासु रेतो दधाति ॥ [आ० का० १
प्र० ६ अ० २] इति ।

द्वयानयनेन धनीभूतामिक्षाशब्दाच्चस्य क्षीरपिण्डस्य प्रजात्वरूपेणाऽऽवि-
र्भावः पूर्वार्थवादे निरूढितः । अतस्नस्मिन्पिण्डे वाजिनाख्येन क्षीरगतनीरेण
सेचने सति प्रजातासु प्रजासु रेतो धारितं भवति । अष्टमयागदेवतां प्रशंसति—

“ छावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता छावापृथिवीम्यामुम-
वतः परिगृह्णाति ॥ [आ० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अनाऽऽदुष्कानां पञ्चानां षष्ठे प्राप्तं क्रमं प्रशंसति—

“ देवातुराः संघत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् (५) । मामग्ने यजत ।
मया मुखेनासुराञ्जेष्यथेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा
जेष्यथेति । मां तृतीयमिति सविता । मया प्रतूता जेष्यथेति । मां चतु-
र्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति
पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति (६) । तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् ।
सोमेन राज्ञा । सवित्रा प्रतूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधूत् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽ-
सीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवीरिदं निरुष्यन्ते विजित्यै ॥
[आ० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

लोके युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भद्रा मुखतो योद्धुं गच्छन्ति ।
तेषां युद्धं ब्रह्मं कश्चिद्राजा स्वामित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः
स्थित्वा योद्धनपरान्तये बलात्पेरयन्ति । अन्ये केचन दन्दुम्यादिजयघोषेण
बोद्धूणामुत्साहं जनयन्ति । अपरा क्रियत्यपि सेना पुरोगताया मुष्यन्त्याः
सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनावतिष्ठते । तानेतान्यश्चदिवन्त्यापारानान्यादयः
क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयोऽभूत् । ततोऽत्रापि पञ्चहविषां निर्वपि
जयो भवति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीस्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

शास्त्रान्तरगतेनोपवपन्तीति वाक्येन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मांस्थपर्वसु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तमुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिषेधति—

“ नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव सैनर्हि पशवः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

उत्तरवेदिसमीपे तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वोक्तरीत्या वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात्सहस्रासु पर्जास्वन्तर्भूतानां पशूनां वैश्वदेवाद्बन्धमुत्पत्तिकालो न त्विदानीमतः पशुत्वोत्तरवेदिर्नोपवपनीया ।

तदेवमनुब्राह्मणगनेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनुवाक्येन वैश्वदेवपर्वगतान्याधेयादीन्ब्रह्म हवींषि प्रगस्तानि । अध्यानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वगतानि विशेषपाङ्क्तानि विधीयन्ते । तत्र चोदकप्राप्तस्य बर्हिषस्त्रैगुण्यं विधत्ते—

“ चिवृद्धर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उल्बं गर्भो जुरस्यु । तदेव तन्मिथुनम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

मात्रादित्रयं यदस्ति तदेव पूजयुक्तत्वान्मिथुनं सार्थकम् । गर्भस्थान्तर्वेहनमुल्बं बर्हिर्वेहने जरासु । गर्भादित्रयं यदस्ति तदेव स्रग्भूतेन गर्भेणोपेतत्वात्तन्मिथुनं सफलम् । उल्बजरास्योद्वित्वसामान्येन मिथुनत्वम् । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति यथोक्तमिथुनद्वयसाम्यं संपद्यते । विधत्ते—

“ त्रेधा बर्हिः सैनर्द्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु पविति- हति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रकृतौ दर्भमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं भूत्रकारण “ अदित्यै रासाऽ- सीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा संभगधीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य ” इति प्रसारिते शुल्बे मुष्टीनां संभरणमात्रस्यैवामिधानम् । इह तु मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनं विशेषः । विधत्ते—

“ एकधा पुनः सैनर्द्धं भवति । एक इव सयं लोकः (१) । आस्त्रिचोब तेन लोके प्रतिविद्यति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

पृथग्बन्धनां त्रयाणां मुष्टीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यम् । चोदकप्राप्तस्य बन्धनस्य त्रेधाबन्धनेन वाश्रयाधौ प्रतिपसवस्त्वोऽयं विधिः ।

चोदकेन सामान्यतः प्राप्तानां दर्भाणां पुष्पतत्त्वत्वात् विशेषमत्र विधत्ते—

(राजसूयविश्वस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविषष्टरुस्य विधिः)

“ प्रसूवो भवन्ति । प्रथमजाभेदं पुष्टिमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । प्रसूनोपेता दर्शाः प्रसूवः । विधत्ते—

“ प्रथमजो वक्तो दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । अनुष्णार्थस्य ब्रह्मस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ पुषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पुषदाज्यम् । पशुनेषावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । दाधिमिश्रमाज्यं पुषदाज्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विधत्ते—

“ पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्गा हि पशवः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । सपुच्छपादैः पञ्चभिर्गुणैः पातङ्गिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा पशूनां पाङ्गत्वम् । मिश्रणं प्रशंसति—

“ बहुरूपं भवति (२) । बहुरूपा हि पशवः समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दधिचिन्दूनामाज्यचिन्दूनामनेकरूपत्वाद्बहुरूपत्वम् । गोमहिषादिरूपेण पशवो बहुरूपाः । हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—

“ अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुस्ता वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदाग्निं मन्थन्ति । आग्नेमुस्ता एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हविःसादनादूर्ध्वमावित्त्वमापस्त्ववो दर्शयति—“ पञ्च होना यजमानः सर्वाणि हवींष्यासञ्चान्यमिमुशति पञ्चवज्जिमन्थयः सामिधेन्यध ” इति ।

होतृमन्त्रब्राह्मणे श्रूयते—“ तद्भूयोऽनघ्यत । तस्मात्तेषानादग्निरजायत ” इति, “ स प्रजननीदेव प्रजा असृजत ” इति च ।

सञ्चयेः प्रथमसृष्टत्वात्प्रजा नामाग्निमुखत्वम् ।

शास्त्रान्तराभिहितां प्रयाजान्याजसंख्यां हृदि कृत्वा साङ्गं कर्म प्रशंसति—

“ नक्ष प्रयाज्य इज्यन्ते । नक्षानुधाजाः । अष्टौ हवीरवि । द्वावाचारौ । द्वावा-
व्यमागौ (३) । त्रिंशत्संपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अजं विराट् ।
विरामैकान्नाष्टमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दशाक्षरपादैस्त्रिभिर्गुणस्य विराड्छन्दसाल्लिंशदक्षरत्वम् ।

(राजसुयविधयस्य चातुर्गास्यताम्रधमपर्वरूपहविष्कस्य विधिः)

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयतीत्यापस्तम्बेन यदुर्कं तश्चिं द्वेषा पशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपालं आज्यमानयति । यजमानमेव तेजसा समर्पयति । यजमानो वा एककपालः । पशव आज्यम् (५) । यदेककपालं आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्पयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्बह्वानयेत् । बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन्” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना पालयन्तोऽभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामस्वस्वपपालयितृत्वं चेत्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसन्विधत्ते—

“ बह्वानीयाऽऽविःपृष्ठं कुर्यात् । बहव एतेनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वाज्ये पुरोडाशस्य पृष्ठमभिपञ्च यथा दृश्यते तथा बह्वाज्यमभानयेत् । तथा सत्याज्यस्य बहुत्वत्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽविर्भूतत्वात्पालयितृत्वमपि न भवति ।

ऋत्नस्वापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावद्येत् (५) । यजमानस्वपद्येत् । उदा माद्येद्यजमानः । म वा मीयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

इतरपुरोडाशेषु मक्षणाद्यर्थभवशेष्य किञ्चिदेवावदीयते । तद्दृग्माप्यवदानेन यजमानस्यावपवशिलद्येत्, अथवोन्मनो भवेत् । यद्वा ममीयेत् ।

ऋत्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि भुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव ऋत्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्स्वमस्त्वण्डितस्वम् ।

एककपाले पूर्वमानतिस्य बह्वाज्यस्य होमं विधत्ते—

“हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्पयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

शोदकप्राप्तेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं प्रशंसति—

“यजमानो वा एककपालः । सुवर्गं लोकं आहवनीयः । यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

कषाचिदुपपत्त्या पुरोडाशस्य शोदकप्राप्तं सुवा होमस्योद्य हस्तेन होषः प्रसक्तस्तद्वा (स्वं वा) रयितुं सुवा होपस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“यद्यस्तेन जुहुयात् । सुवर्गं लोकं यजमानमवविध्येत् । सुवा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवविध्येत्प्रत्यावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पार्श्वस्थितस्तेनैव संनिवेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शास्त्रान्तरे विहित्वा, सुवा हूयमानस्त्वदाङ्मुखो बह्वौ येदेवस्त्वद्विधिविरोधं परिहर्तुं हस्तेन हातव्यमित्येषा मन्शानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्वस्यं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पाङ्गपद्येत् । देवलोकमभिजयेत् । यद्दक्षिणा पितृलोकम् । यत्प्रत्यक् (२७) । रक्षाऽपि यज्ञं हन्युः । यद्दङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाऽप्याधिकफलभावनायां सत्यां तावन्मानस्यं दोष एव । विधत्ते—

“प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतिष्ठितं धावापृथिवी अनु प्रतिष्ठितः । धावापृथिवी ऋतवः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रागादिदिक्षा षतनपरिहारेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति यथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिष्वनु प्रतिष्ठित्वादिर्कं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं छत्तहोमादिक्रमापस्त्वम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—“उपांशु प्रचरति सर्वहुतमपर्यावर्तयन्मूर्ध्नि प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात्” इति । सुवा होमेऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायविद् एवं संपादयन्ति—शिकमे पुरोडाशमवस्थाप्य वाम-

(रामभूयदिवधस्य चातुमीस्थगतप्रथमवर्षेऽपहासिकस्य विधिः)

हस्तेन शिक्यार्थं ध्रुवाः दक्षिणहस्तेन ध्रुवस्ताराकारयित्वा तथा सुवा होमं कुर्वन्नामहस्तेन शिक्यपीपदधृत्य षड्ही स्थापयेदिति ।

वैशदेव्यामिक्षाया निःशृतं वाजिनशर्द्धाधिदेधं यन्नीरं तस्य वाजितं ह्यकान्दे-
वानुद्दिश्यं धामं विधत्ते—

“ वाजिनो यजति । अग्निवायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव वधयति ।
अथो स्ववाहुः । छन्दारसि वै वाजिन इति । तान्येव वधयति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । तस्य मामस्य कालं विधातुं प्रस्तौवि—

“ ऋक्साधे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ । तयोः पश्चिम आधानम् । वाजिनं
भागधेयम् (९) । यदग्रहस्य परिधीञ्जुहुवात् । अन्वराधानाभ्यां घातं
प्रयच्छेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हरी अधौ । तयोर्वशीकरणात् मुखे पश्चिमो स्त्रेहविशेष आधानम् । अन्व-
स्वमध्येऽवस्थितमाधानं ययोस्तावन्तराधानौ । हस्तेन मुखे पश्चिमभागः साज्य-
शर्करामुद्गादिपिण्डो घासस्तुणविशेषो वा । ऋक्साधनेऽन्तरवृत्त्यते सति घातो
मक्षायितुं शक्यः । विधत्ते—

“ महत्य परिधीञ्जुहोति । विरभाम्नाश्वानेष कर्त्तं इमच्छति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ३] इति ।

परिधानामघौ पहारेणाऽऽधानवन्मावन्तीतरकादुपगतौ मक्षयितुं शक्यते । सोऽयं
काल आपस्वम्येन स्पष्टीकृतः— “ परिधीन्महत्य स्रश्वाध्वान्तं कृत्वा वाजिनपानं
उपस्तीपान्तर्वेदि बर्हिरनुविधिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति नाभिघारयति ” इति ।

तत्र पत्रे ग्रहणकाले पानस्याभिपूरणेनाधोऽवस्थितस्य बर्हिषो विच्छेदेऽज
संचमं विधत्ते—

“ बर्हिषि विधिञ्चन्वाजिनमामयेति । यजा वै बर्हिः । रेतो वाजिनम् ।
प्रजाश्वेव रेतो दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सोमवत्परस्परपहवपूर्वकं भक्षणममाप्त्यादिह विधत्ते—

१. स. म. क. म. विष्णु । स. म. म. शिक्य ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

“ समुपहूय भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा ह्येते । अधो आत्मजेव रेसो इधते”

[भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

वाजिनयानस्य सान्नाय्यविधित्वेऽपि सान्नाय्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु सोमकक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपीथः । सोमवानं येषामृत्विजां च एतत्सोमपीथाः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरमभक्षणं विधत्ते—

“ यजमान उत्तमो भक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव पशून्म-
तिष्ठापयन्ति (१०) ” । [भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

एतस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावात्पञ्चकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽ-
ज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ।

अत्र भीमासा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

चातुर्मास्यपर्वणोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिमे(के) ।

वैश्वदेवेतिशब्दोक्तो गुणः संवस्य नाम वा ॥

नामत्के रूपराहित्यादविधिगुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्पन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविवित्वेऽप्यर्थवत्त्वात्प्राप्तपवणादिषु ॥

इत्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्थादुत्पत्पुत्पत्तच्छिष्टतः ॥

चातुर्मास्यपर्वणस्य चात्वारि पर्वणि—वैश्वदेवो वरुणमघासः साकमेघः शुना-
सीयंश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टकपालं
निर्धपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पीष्यं चरुं माकृतं
सप्तकपालं वैश्वदेवीभामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् ” इति । तेषामष्टानां
संनिधाविदमन्नायते—“ वैश्वदेवेन यजेत ” इति । तथाऽऽग्नेयादीन् यजेतेत्यनुद्य
वैश्वदेशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेवाभिक्षायां विश्वे
देवाः प्राप्तास्त्वथाऽऽग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वष्टात्तत्त्वाद्भिधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्जन्यरूपहविष्कस्य विधिः)

दिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गन्धभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नामभावेत्याविधेयत्वाद्ब्रह्मदेवतपोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपार्संभवाच्छ्रयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति भाष्ये ब्रूमः—उत्पत्तिर्वाक्यैर्विहितान्ने-
यादीनष्टौ यागान्पजेतेत्यनुष्ठाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपपद्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यं, प्राचीनपवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदे-
वशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामभवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-
र्हिधा—आमिक्षायामे विश्वेषां देवानामिष्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छवि-
न्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथा च ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः सप्तयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वा-
त्पवला विश्वे देवा अनुत्पन्नशिष्टत्वाद्बुद्धलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ।
अत्रैव गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादपमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तभ्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुगः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिम्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननुष्ठाकः समुच्चयविकल्पनः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्पवला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्राविश्य कर्मान्धत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥

“ तत्रे पयसि दध्मानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिम्यो वाजिनम् ”
इति श्रूयते । घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्य-
माजो यामे विश्वे देवा उक्ताः । ते च वाजिम्य इत्यनेनानुष्ठान्ते । वाजोऽन्न-
नामिक्षारूपमेवापस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननुष्ठान्ते वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधी-
यते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां वेति भाष्ये ब्रूमः—
उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणविरुद्धे वैश्वदेवयामे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टताया

१ क. 'त्रस्य वि' २ स. च. 'वाक्ये विहि' । ३ क. स. घ. ऊ. 'क्तिविषया आ' ।

४ स. ङ. च. 'त्पन्नशिष्टतयाऽप' ।

(रात्र्यज्यमिन्द्रक-वात्सुर्वाभ्यसंज्ञानिदधकणमधसंसाह्यद्वितीयावर्षकोऽग्निप्रथमम्)

कहविःसाम्वात् । अत्रेकप्रिभिक्रं सुराः । सान्द्रविकृतं दधन्निन्मू । तस्माद्वैदिको विध्यन्तः । सोमश्चन्द्रस्त्वर्धुदादासत्वात्त्रासिहोत्रादिप्रामुख्येतिदेशकः । यदि वाकिनस्य मविपतिकर्मत्वात्त्रास्ति धर्मापेक्षा तर्ह्येतास्मिन्ने छत्याचिन्त्वाऽस्तु । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्वयोर्दधोऽथ पयस आमिक्षामां द्विष्वस्वभः ।

द्वयोर्दधो घनत्वेन फाषान्यालयसो भवेत् ॥

“ एतेः पक्षः । कृष्णमन्त्रदिः तत्र वैभवेऽप्यभिप्रायः ।” इति अनुवाक आपि-
क्षायाः सान्नाम्यवाग्नीधोर्द्विपक्षस्येर्धर्मः । कर्षणं आमिक्षाया उभयजन्पत्वादित्येकः पक्षः । घनत्वस्याऽऽधिक्याद्दधिवर्मा इति द्वितीयः पक्षः । पयस्यामिक्षायु-
त्पादधितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव
न्याय्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थभाष्ये छन्दोग्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्राममेकाद्दशकपालं मरुतीमामिक्षां
षाहृषीमामिक्षां कायमेककपालं प्रजास्योह-
वामहे मरुतो यज्ञवाहसः करन्धेणं सजोषसः ।
योः पूजंश्च पुरमु देवस्तु तत्र ते शुष्मि-
जवया । मही हस्य मीढुषो यस्या । हवि-
ष्मतो मरुतो वन्दते गीः । यद्रामे यदरण्ये
यत्सभायां यदिन्द्रिये । यरुद्रे यंकुर्वे फलञ्च-

(राजसूयविषयस्य चातुर्विध्यसंवाच्यवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

ह्रमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावय-
जनमसि स्वाहा । अकन्कर्म कर्मकृतः सह
वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं
प्रेतं सुदानवः (१) ॥

(वयं यदि* शक्तिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियिसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीये वैश्वदेवाख्यं प्रथमपर्वोकं, तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ।
एव विशेषहर्षाणि चत्वारि विधत्ते—

येन्द्राभमेकादशेति । निर्वपतीति पूर्वानुवाकादनुवर्तते । एतेतान्वरुणप्रघा-
सान्विधातुं मस्तौति—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा मजा असूक्तत । ता एनमत्यमन्यन्द । ता अस्मा-
दपाकामन् । ता वरुणो भूत्वा मजा वरुणेनाग्राहयत् । ताः मजा वरुणगृहीताः ।
मजापतिं पुनरुपाभावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्यजापतिर्वरुणप्रघासानपश्यत् ।
तां निरवपत् । तैर्वै स मजा वरुणपाशादमुञ्चत् ” [भा० का० १ प०
६ अ० ४] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्तावज्ञो कृतवत्यः । वरुणो भूत्वा
वरुणेन वरुणपाशरूपेण जलोदररोगेण । नाथं स्वामिन् रोगशान्तये, वरुण-
प्रघासानेवन्नामकान्पागविशेषान् । इदानीं विधत्ते—

“ यद्वरुणप्रघासा निरुच्यन्ते (१) । मजानामवरुणग्राहाय ” [भा०
का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिब्रह्मणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

अस्य पर्वणः कालमाप्तस्त्वन्वो दर्शयति—“ ततश्चतुर्षु मासेष्वापाठार्थां भावणार्थां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत् ” इति । उदवसाय पूर्वदेशान्निर्गत्य ।

अस्मिन्वरुणप्रघासपर्वणि द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रस्तौति—

“ तासां दक्षिणो बाहुर्न्यक्न आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्धन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं बाहुं प्रसारयत् ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

तासां प्रजानाम् । न्यक्नः शीतवातरोगेण नितरां संकुचितः । वेदिमुद्धन्वेदे-
रुद्धननं कृतवान् । विधत्ते—

“ यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्धन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्यघाज्यमुष्मिञ्छोक उमयाबाहुः । यज्ञामिजित-
तर सस्य ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

दक्षिणतश्चोदकप्रान्ताद्या वेदेर्दक्षिणभागे । यस्माच्चातुर्मास्येषु वेदिद्वयमस्ति तस्मात्तद्यज्ञी स्वर्गे बाहुद्वयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति तथाऽ-
प्येक एव बाहुस्तेषां सामर्थ्योपेतः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ तस्माद्दक्षिणोऽर्धं आत्मनो वीर्यावत्तरः ” इति । अस्य बाहुद्वयमपि सामर्थ्यातिशयोपेतमिति विशेषः । तदेतदस्य यज्ञामिजितमनेन यज्ञेन संपादितम् ।

उमयोर्वेद्योर्मध्ये त्रयोदशाङ्गुलिपरिमितं व्यवधानं विधत्ते—

“ पृथमात्राद्देदी अत्तंभिजे मवतः (२) । तस्मात्पृथमार्धं व्यरसौ ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वयोर्दक्षिणं व्यवधानं तस्माच्छोकेऽपि वामदक्षिणावसौ पृथमात्रौ । यद्वा पृथमार्धं त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तौ द्रव्ये । विधत्ते—

६३४ श्रीमत्सायणत्यायविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(राजसूयविषयस्य क्षामिभस्वित्यसंबन्धिष्वरुणप्रधासोऽस्यद्वितीयपक्षेणोऽभिधायित्वं)

उत्तरस्था वेद्यामुत्तरवेदिमुपवधति । उत्तरवेद्या उत्तरवेदिः । पशूनिवा-
वहन्ते । ओजो यज्ञपरुषोऽन्तरिक्षे ॥ [भा० का० १ प० ६ अ० ४]
[इति] ।

उत्तरवेद्या वेद्यावधवस्मान्तरिक्षा अन्तरायामावाधीम् । उत्तरवेदिस्त्वेषि तद्गुणो
यज्ञोपवधोऽन्तरिक्षः इत्यौत् ।

वेधदेवपर्यण्मुक्तानामामेयपडाकपालविधादीनां पञ्चहविषां सास्त्रणमनुस्राजणं
श्रीमत्सायणविरचितम्—

“ एतद्भासणान्येष पञ्च हवीरपि ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

आमेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वोत्पन्नवर्णि यद्भासणमेतदेवास्मिन्पर्वणि
सास्त्रणं विधायकं येषां पञ्चानां तान्येतद्भासणानि । अत्रापि तथैवाऽऽहो पञ्च
हवीर्यमनुतिष्ठेतिरमर्यः ।

मुख्यभासणे विहितस्यैन्द्राग्रस्थातिदिष्टपञ्चहविरानन्तर्यं विधत्ते—

“ अथैष ऐन्द्राग्रो भवति ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

तस्मिन्पर्वणि श्रुतो देवो पशंसति—

“ प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्री । यदिन्द्राग्रो भवति (३) ।

प्राणापानवैवावरुन्धे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्री । यदिन्द्राग्रो
भवति । ओजो बलमेवावरुन्धे ॥ [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

ओजो मानस उत्साही बलं शारीरमिति विशेषः ।

मुख्यभासणविहितमाधिकायागमनूय तद्देवतांकारेण वेदीमेपो यवमयी
विधत्ते—

“ वारुण्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च भवतः । मिथुना

एव यजा वारुण्यामिक्षा ॥ [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासात्प्रथद्वितीयवर्षोऽभिधानम्)

माहृत्यामिक्षा भवति मेषी च, वारुण्यामिक्षा भवति मेषश्चेति तत्तत्साहित्याभिधानार्थौ चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपधोर्मेधीमेषघोरनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः प्रजारोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेधीमेषघोरुणविशेषं विधत्ते—

“ लोमशौ भवतो मेध्यात्वाय (४) ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ उर्णाभिर्मेधपतिकृती लोमशौ कुरुतः ” इति ।

तयोर्मेधीमेषयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—

“ शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाऽऽभ्यामपियच्छति (१) ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

घासमपीत्यन्वयः ।

शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिमन्त्रार्थं नोपानमत् । स एतेन शतेध्मेन हविषाऽन्नःश्रमवारुन्ध । यत्परःशतानि शमीपर्णानि भक्षन्ति । अन्नाद्यस्यावरुद्धये ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अनुं योग्यं शाल्यादिजन्यं यदन्नं तत्प्रजापतिर्न ग्रामोत् । स च प्रजापतिरेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसंख्यामुक्तेन काष्ठसमूहेन क्षीपितेऽसौ हुतेन हविषा तदन्नार्थं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णान्युपवपेत् ।

तत्र करीरोद्गापं विधातुं प्रस्तौति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्विवो वृष्टिं च्यावयति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरनामकान्यर्ण्यल्लूराणि सौम्यह्रींसहशत्वाःसौम्यानि । आहुतिरपि सौम्यसंबन्धिनी वृष्टिहेतुः ।

विधत्ते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययेवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिपथरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरशब्देन खर्जुरीफलान्मुच्यन्त इति केचित् । तानि शमीपर्णवद्भक्ष्यत्वात्पथारेण तयोः पुरत उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽऽभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि च ” इति ।

नवमं पार्श्वं प्रशंसति—

“ काय एककपालो भवति । प्रजामां कंवाय (१) ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० ४] इति ।

सुखित्वायेत्यर्थः । कायः प्रजापतिदेवताकः ।

दीपपादसदृशाणि यक्षपिष्ठभिर्पितानि पात्राणि विधत्ते—

प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । एक-
नतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति (५) ” [भा० का०
१ प्र० ६ अ० ४] इति ।

वृधिसीका यवसकवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुरुषा मनुष्यास्त-
स्तंरूपया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
“ अग्नेपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्री-
कास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ” इति ।

तदेवमनुवाहणगतेनानुवाकेन वरुणप्रधासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः ।
अथानुवाकान्तरेण हविरासादेनादिप्रयोगो उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसादन-
म्यवस्थां विधत्ते—

“ उत्तरस्थां वेद्यामन्यानि हवीरुषि सादयति । दक्षिणायां मारुतीम् । अपधुर-
मेवैना मुनक्ति । अथो ओज एवाऽऽस्तामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च
विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

मारुत्या आभिक्षाया अन्यान्याग्नेयादीन्यष्टौ हवीरुषि । मरुतो देवानां मध्ये
विराजः अतो मारुत्याः पृथग्वेदितादनादेना विशोऽपधुरमेव मुनक्ति । अपक्रमणमेव
प्रापयति । धुरो गमनमपधुरं, धुःशब्देन बहुविधहविर्वहनयोग्या भूमिरुच्यते । सा
चोत्तरगता वेदिस्तस्या अपगमनं यथा भवति तथा मरुध्रुवा एना विशो वेद्यन्तरे
भोजितवान्भवति । किंचाऽऽसां विशामोजो ब्रह्मवहरत्येव न्यक्करोत्येव । य-
स्याद्दिशां म्यक्कारस्तस्माद्ब्रह्मणाक्षत्रियाच्चेमा विशोऽन्यतो ग्रामान्तरे वाटिका-
न्तरे वाऽपकामन्ति ।

प्रचारपौर्वापर्यं पाठेनैव प्राप्तं प्रशंसति—

“ मारुत्या पूर्वैया प्रचरति । अनुत्तमेवावयजते । वारुण्योत्तरया । अन्तत एव
वरुणमवयजते ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंश्लिष्वरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमप्रचारेणानृतमयथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषमदय-
जते विनाशयति । वारुण्यामिक्षाया उत्तरकालीनप्रचारेण वरुणं वरुणंपाशरूपं
जलोद्दररोगमन्तत एवानयजते सर्वथैव विनाशयति ।

प्रचारात्पानीनेष्वङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरित्यं विधत्ते—

“ यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्याद्यच्छ्रेया-
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अध्वर्युरुत्तरवेद्यवस्थिताया वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठानात् । प्रतिप्रस्थाता तु
दक्षिणवेद्यां मारुतीयनुतिष्ठति । तत्र यद्यद्वाधानादिकर्मकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदनन्तरमेवानुतिष्ठेत् । अथ एव च लोकेऽपि संदिग्धेषु
लौकिककैवेदिकव्यवहारेषु श्रेयान्प्रामाणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अत्र बौधायनेन यदिदमुक्तम्—“ अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि
कस्ते आर इति । असाविति तं वरुणो गूह्यानु ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

पापं प्रख्यापयेत्पापीति स्मृतिकारैरुक्तत्वाद्विद्यमानं आरमुद्दिश्य पत्नीं वाच-
येत् । तेन च प्रख्यापनेन पत्नीं यागयोग्यां करोति । किंच समामध्ये मानहा-
निसहिष्णुत्वरूपं यत्प्रस्तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ।

तस्याश्च पत्न्या उज्जां मुक्त्वा आरनिर्देशं विधत्ते—

“ यज्जारः सन्तं न मज्जात् । पियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । असौ मे आर इति
निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानधामविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रघास्यान्मो षु णो यद्ग्रामेऽकन्कर्मेत्येते
चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रघा-
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रघास्यानिति । वरुणपाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वरुणप्रघासास्तानहन्तीति
वरुणप्रघास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसतः । दधिसर्पिर्मिश्रैः सक्तुभिर्दिष्यादिव

पावजासं करम्भश्चन्देनोच्यते । तेन करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नौ दंपतिभ्यां हूय-
मानेन परस्परं समाजमीतयः सजोवसतः । तथाविधान्मरुतो हवामह आह्वयापः ।
विधत्ते—

“ मवास्यान्हवामह इति पत्नीमुदावयति । अह्नतैवेनाम् ” [भा० का०
१ म० ६ अ० ५] इति ।

एतां पत्नीमनेन मन्त्रपाठेनाह्नतैवाऽऽहृतवानेव भवति ।

अवशिष्टस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमाह्नाऽऽस्तम्बः—“ अंधान्तरा वेदी गवा
यजमानः पत्नीं चोत्तरेणोत्तरां वेदिषेषीके शूर्पे करम्भपात्राप्योप्य शीर्षभाषि
निधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतो मो घू ण इन्द्रेति
यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामकन्कर्म कर्मकृत इति
विपर्यन्तौ जपतः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

मो घू ण इति । हे इन्द्र देव नोऽस्मान्पृच्छु संश्रामेषु मो मैव प्रवर्तयेति
शेषः । तदेतदप्रवर्तने तु समीचीनं वैरिणामेवासंभवात् । हे शुद्धिमन्त्रलवंस्ते तव
मसादादवयाऽवयजनमभिष्टनाशनमस्तु स्म सर्वदा भवतु । यस्मात्कारणाग्नीतुषो
बृहिसेचनसमर्थस्य तव मसादादस्माकं मही भूमिर्मव्या यवादिऋत्नधान्ययोग्या
तस्मादभिष्टनाशनमित्यन्वयः । गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग्धविषमतः करम्भपात्र-
रूपहविर्मुक्तान्मरुतो वन्दते मपस्करोति स्तौतीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्ग्राम इति । अत्र सप्त यच्छब्दाः सप्तधावाक्यभेदार्थाः । स चाऽऽद-
रार्थः । अर्घ्ये स्वामिनि वैश्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचिद्धर्मणि चा-
ह्निये धर्मं वयं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामविषये परवापमधिकं चकृम तस्य
सर्वस्यावयजनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात एवमस्यतः स्वाहा र्वा वदामीत्यर्थः ।
एतयोर्भयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्हेनित्कमपवदिनुं विधत्ते—

“ मत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुज्जयात् । निर्बीर्यो यजमानः स्यात् । यजमानोऽ-
न्वाह । आत्मन्नेव दीर्घं धत्ते । उभौ याज्याः सनीर्यत्वाम् ” [भा० का०
१ म० ६ अ० ५] इति ।

याज्यादृष्टान्तेन पुरोनुवाक्यायामपि प्राप्तां पत्नीमर्थवादेन वारयति ।

(राजसूयविधयस्य आतुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पापक्षणेण प्रविश्य वरुणो यज्ञघातीति वरुणो वाच्यापमेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति—

“ यद्ग्रामे यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानदेवस्यो वा आहवनीयः (३) । आतुर्भेदेवस्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

उत्तरदिक्स्थायां वेद्यामुत्तरवेद्युपवासेन निष्पन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ।

विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । आतुर्भ्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

जुहूमपवदितुं विधत्ते—

“ शूर्पेण जुहोति । अन्वमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अन्नसाधने शूर्पे भवमन्त्रं भोक्तव्यद्रव्यविनाशिनमित्यर्थः ।

होमे गुणद्रव्यं क्रमेण विधत्ते—

“ शीर्षेण विनिधाय जुहोति । शीर्षेण एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्कृतिष्ठञ्जुहोति (४) । प्रत्यङ्ङेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

करम्भपात्रपूर्णं शूर्पं शिरसि सकृन्निधाय पश्चाञ्जुहुयात्तेन शिरोरोगादिकं शम्यति । पश्चिमाभिमुखेन होमेन प्रत्यङ्ङेव वरुणस्य प्रतिकूलत्वेन प्रजल एव सम्बरुणपाशान्निष्कृष्टो मुच्यते ।

तृतीयमन्वपाठस्तु—

अक्रक्त्वेति । कर्षकृतोऽध्वर्युप्रमुखा यजमानपत्न्यन्दाः सवै, सपोभुवा मयः

(राजसूयविधयस्य चातुर्मीस्थसंज्ञविरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

शिवं सुखम् । “ यद्वै शिवम् । तन्मयः ” इति श्रुतेः । तत्सुखं भावयिष्या
मन्मोक्षचारणरूपया वाचा सह करम्भपात्रहोमाभ्यां कर्माकृतवन्तः । हे सुदानवः]
सुहृ हविषः प्रदातारोऽध्वर्युप्रभृतयो देवार्थमिदं कर्म कृत्वाऽस्तं मेत स्वगृहं गच्छत ।

आस्मिन्मन्त्र उत्तरार्धतात्पर्यं दर्शयति—

अकृत्कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरधदाय । अनुणा महानुपमेतति
शिवैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

देवान्मति मत्पर्यणीयं महृणं तन्निरधदाय निःशेषेण मत्पर्यं ।

अथावभृथमर्थं विधानुं प्रस्तौति—

“ वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च नि-
ष्कासश्च ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वारुणयामे भेवार्थेषु येषु ये तुषा एव निष्कासः पात्रलक्ष्ण आमिक्षांश्ले-
षस्तद्भुयं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य त्रव्यस्यातिरिक्तोऽशाः अतो यज्ञसंघट्टमेतद्वरुण-
गृहीतमेव ।

विधत्ते—

“ तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अत्रावभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतं कर्मोच्यते ।

एदेवत्प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्रत्यविधीन्सार्धवादाननुवदति—

“ अपोऽवभृथमवैति (५) । अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते ।
प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अप्रतीक्षमायन्ति ।
वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽश्वेधिधीमहीत्याह । समिधैषामिं नमस्यन्त उपायन्ति ।
तेजोऽसि तेजो मधि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽपन्वते ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

अपः प्रत्यवभृथमनुतिष्ठेदप्सु कूर्मादित्यर्थः । अपामधिपतित्वाद्प्सु वरुणस्ति-
ष्ठति । अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव व्यसधानमन्तरेणैव विनाशयति । कर्मा-
नुष्ठानाद्बुध्वमुदकसमीपं प्रतियुत इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो
वरुणस्य पाशः स एव प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेशमपश्यन्त एव
प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य “ एवोऽसि, तेजोऽसि ” इति द्वाभ्यामाहवनीये समिधा-

प्रभा०८अनु०३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

८४१

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंचन्धिवरुणप्रधासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

वादध्यात् । हेऽग्र एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादाद्द्वयमप्ये-
धिर्नामहि समृद्धा भवेम । समिञ्जन्वज्वालया तेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।
अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पत्न्याह्वानं प्रघास्येति प्रतिप्रस्थातृकर्म तत् ।

स्वामी मो ष्विश्यनुब्रूयाद्यद्ग्राम इति दंपती ।

अक्रान्धित्यपि तावेव मन्वाश्चत्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वाद्मानकः(गः) ।

सवादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयान्भवेत् ।

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरभ्यतिदिश्यताम् ” ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवरुणप्रधारुसाकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि ।
एतन्न वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु-
साभिन्नं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवी-
मभिर्क्षां घावापूर्तीयग्यमेककपालम्” इति । तथा हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आजावः—
“वार्द्धनानि वा एतानि हवींषि ” इति । अङ्गविधयोऽपि तथाऽऽम्नताः—
“त्रेधा संनद्धं बर्हिर्भकति, त्रेधा संनद्ध इध्मः, नव प्रयाजा इज्यन्ते, नवानूपा-
जाः ” इति । एवं स्थिते वरुणप्रधासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि वि-
धाय तदीयं पूर्वादाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वानिदिशति—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि” इति । तथाऽर्थवादमानस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य
हविर्विधिभिः सह स्तुत्या(त्य)भ्तावकत्त्वेणान्वयसंभवाद्दङ्गविधिना च तदसंभवा-
दिति चेन्मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थ-
वादसहितानामङ्गविधिनामातिदेशः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राद्य एतद्ब्राह्मण इत्यपि ” ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवरुणप्रधासेषु पठितम् । एन्द्राद्यब्राह्मणं वरुणप्रधा-
सेष्वाम्नात्म् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालेन्द्राद्यपोर्ब्राह्मणातिदेश-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंश्लिष्वरुणप्रधासारस्यद्वितीयपर्यणोऽभिधानम्)

आज्ञायते-“एतद्जाक्षण ऐन्द्राञ्च एतद्जाक्षण एककपालो यद्जाक्षण इतरथे-
तरथ” इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्वयेनार्थवादविधिसहिताङ्गकाण्डस्य तर्षत्रा(स्या)-
तिदेशः । पूर्वन्वयस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणायवा(शीज) कथनम् ।

एकादशभाष्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गैस्तन्त्रं भिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः ॥

वरुणप्रधासेष्वाग्नेयादीनि न च हवीषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिषां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुष्ठिति । इतराणि त्वष्टावध्वरुचरे विहारेऽनुष्ठिति ।
तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात्तन्त्रेणाङ्गान्युभयवाविसंमतानि । तथा तान्येव मारुत्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः । वरुणप्रधास्तान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । न-
न्वय विहारभेद आम्नातः-“पृथगग्नी मणयतः, पृथग्वेदी कुरुतः” इति । सोऽ-
यं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यान्मैवम् । हविरासादनमात्रे तज्ज्ञेदोपयोगात् । “अ-
ष्टावध्वरुचरे विहारे हवीष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन् ॥”
इति तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति श्रुतेः-देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठान-
मपि भिद्यते । न च तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहो-
मार्थत्वे ताति तत्पारित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाभसङ्गात् । न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽ-
सादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अव्यवस्थानात्प्रतिप्र-
योगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माज्ज्ञेदेनाङ्गानुष्ठानम् ।

तत्रैवाभ्याचिन्तितम्-

“कर्तृभेदो न वा तद भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चार्विचक्षन्मैषं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदाद्द्वाराद्यङ्गभेद इव होतृत्रसादीनां कर्तृणामपि
भेद इति चेन्मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वरुप्रतिप्रस्थातृहोतृत्रसा-
ग्नीध्राः पञ्चार्विजन्धातुर्नास्येषु विहिताः-“चातुर्मास्यानां यज्ञकर्तृनां पञ्चार्विजः ॥”
इति । यथाग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात्तदा पञ्चसंख्या वाच्येत ।
ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्, मारुत्यां चाध्वरुः
प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तवैष तादुभावुमपत्र । व्यवस्थानु वचनाद्भविष्य-
ति । तत्र वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मात्प्राप्ति कर्तृभेदः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव पत्नीसंघाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथ वा ।

तन्त्रमग्न्यैकमतो भैवं कर्तुंभेदानिवारणात् ॥”

तत्रैवाऽऽश्लेषाश्लेषके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंघाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । नसाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पूर्वोक्तः कर्तुंभेदो निवारयितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंघाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकार्यां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंघाजाशुहुयाताम् ।
द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“विहारभेदे निर्वापमन्त्रादिस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥”

वरुणप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थानोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु तयो-
रर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्रमिति चेन्न । निर्वापानीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्य-
भावात् । तस्मादुभयोः पृथक्पाठः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“निष्कासेन तुषैश्चावभृथं वन्तीत्यनुद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकैर्वैषणः ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदनोद्धतः ।

व्युत्सेकोऽनुद्यतमेव भैवं कर्मणि सौमिके ।

मुख्योऽवभृथशब्दोऽनस्तत्सादृशविवक्षया ।

अर्मानतिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥”

वरुणप्रघासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कांसन तुषैश्चावभृथमवधन्ति ॥” इति ।
निष्कास आमिक्षायाः छेपः । प्राच्यां विशि देवा कृत्विजो मार्जयन्तामित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्विक्षु सर्वास्वापो विविधमुत्सिष्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको वारु-
ण्यामिक्षायामेव चोदकप्राप्तोऽनुद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासघोरवभृथः ॥” इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथ-
शब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्थोऽङ्गिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामभे-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रणसात्स्वद्वितीयवर्णोऽभिधानम्)

तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्माऽऽहोस्विदर्थकमेति । तत्र विमकर्षे इति तावत्प्राप्तम् ।
 कुतः । पशौ यथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने वपथा प्रचर्षं तृतीयसवने हृदयाद्यज्ञैः
 मन्वार इति सवनीयपशौ यथा मन्वारविमकर्षस्तद्दृष्टत्वापीत्याद्यः पक्षः । तथा
 सत्यबभूथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गनात्कर्मान्तरामिति पक्षान्तरम् । तदाऽऽध्यापिक्षाहविःशे-
 षस्य निष्कासस्थान्यस्मिन्कर्मणि हविर्ह्वायोगात्प्रयाजशेषन्यायेनेदं प्रतिपत्तिः
 स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र तच्छेषं संस्कर्तुमभिधारणमे-
 वमत्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूयः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्यैव संस्का-
 र्यद्रूपत्वेन माधान्यान्निष्कासामिति विभक्तिव्यत्ययः स्यात् । अतोऽवभृथस्य मा-
 धान्यादर्थकर्मत्वपेव द्रष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नावभृथस्तदा तद्वर्मातिदेशात्
 तन्नामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः ।
 तस्मादर्थकर्म ॥

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्ध-
 पति साक* सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
 मर्घ्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
 इग्धे सायं चरुं पूर्णा ढंविं परा पत सुपूर्णा
 पुनरा पत । वञ्चेव वि कीणावहा इषमूर्ज*
 शतकतो । देहि मे वदामि ते नि मे धेहि नि
 ते द्ये । निहारमिजि मे हरा निहारम् (१)
 नि हरोमि ते । मरुद्भ्यः कीडिभ्यः पुरोडाशं
 सप्तकपालं निर्धपति साक* सूर्येणोद्यताऽऽग्ने-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमै-
न्द्रममेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्माणमेकक-
पालम् (२) ॥

(हरा निहारिं मिं शर्चं) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये वरुणप्रघासाख्ये द्वितीयं चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थपञ्चमषष्ठेषु साक-
मेधाख्यं तृतीयं पर्वोच्यते । तत्र च पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः-
तत्तत्तुर्गुं मासेषु पूर्वस्मिन्पुण्युपक्रम्य द्व्यहं साकमेधैर्धजत इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवींषि विधत्ते-

अग्नयेऽनीकवते इति । अनीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्यु-
द्यकालविधिः । सम्यक्पनं संतपनं तत्संबन्धिनः सांतपना अनिष्टविनाशिन
इत्यर्थः । मेधो यज्ञः, गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहपोधिन उभयपालका इत्यर्थः ।
सर्वासौ यजमानस्य यावत्यो गावः सन्ति तावतीनाम् ।

विहितास्विष्टेषु प्रथमेष्टिदेवतागुणं पशंसति-

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरजवीत् । ममेधमनीकवती तनुः । तां
प्रीणाति । अथासुरानभिभविष्यधेति । ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निरवपन् । सोऽग्निरनीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजन-
यत । दतो देवा अभवन् । पराऽसुराः (१) । यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति । अग्निपेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निरनी-
कवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते ” [जा० का० १ प०
६ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तसुष्वपि दिक्ष्वसुरानवरोक्षुं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

सूर्योदयकालं प्रशंसति—

“ असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्ये-
णोद्यता निर्वपति । साक्षाद्देवास्मा अनीकानि जनयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उष्णत्वादादित्यस्याभित्वम् । उत्साहोपेतयोद्धवत्सर्वतस्वरथा पसराम्भीना-
मनीकत्वम् ।

द्वितीयाथा इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—

“ तेऽसुराः पराजिता वन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् (२) । ते देवा
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्यादापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् ।
यन्मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो
भ्रातृव्यान्तसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

तानसुरान्द्यावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि द्यावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणामध-
स्ताच्चोपरिष्टाच्च समतपन्महाराद्युपव्रवेण संतापितवन्तः ।

कालं प्रशंसति—

“ मर्ष्यदिने निर्वपति । तर्हि हि तेक्षिणष्टं तपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

तर्हि मध्याह्नकाले तेक्षिणष्टमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति ।
हि पत्तिद्धमेतत् ।

चरुं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति । सर्वत एवैवान्तसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानत्वाच्छत्रूणांमपि सर्वतः संतापः ।

तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—

“ ते देवाः शो विजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन्
(३) । आशिता एवाद्योपवताम । कस्य वा हेदम् । कस्य वा शो भवितेति ।
स श्रूतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽभन् । नहि देवा अहुतस्याभन्ति । तेऽजु-
वन् । कस्मा इमं होष्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यजुवन् । तं मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्योऽजुहवुः (४) । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो गृहे जुहुवति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति”
[ब्रा० का० १ म० ६ अ० ६] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथमेष्टया सैन्धानि संपाद्य द्वितीयेष्टया विरोधिभ्योऽनु-
रात्सर्वतः संतप्य पुनः परेद्युरदि जेष्याम इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीर्षं निरुप्येत्थं
विचारितवन्तः—इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा श्वो भविष्यतीति न
ज्ञायते । तस्माद्द्वयं सह भुक्तवन्त एवाग्निस्मीपे वसामेति । एतावति विचारकाले
शरुः पक्वोऽभूत् । तदानीं देवा अहुतत्वार्त्तं चरुं मैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः
क्राम्यहुतं भाभन्ति तस्माद्युक्तमेवैतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।
किमिति, कस्मै देवायेमं चरुं होष्याम इति । ततो निश्चित्य गृहमेधिभ्यो हुत्वा
विजयं प्राप्ता अनुराश्च पराभूताः ।

अस्मिन्कर्मण्याज्यभागौ यजतीत्यादिना कानिचिदङ्गानि विधास्यन्ते । तत्र
यावदुक्ताङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न तु दर्शपूर्णमासविकृतिरिति जैमिनिर्विचारित-
वान् । ततोऽर्थप्राप्तः सामिधेय्याद्यभावः । तमिमं विस्पष्टयितुमनुवदति—

“ यद्दे यज्ञस्य पाकवा क्रियते । पशव्यं तत् । पाकवा वा एतत्क्रियते ।
यन्नेध्मावर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह (५) । न प्रयाजा इष्यन्ते । नानु-
याजाः । य एवं वेद । पशुमान्भवति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ६]
इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदनुष्ठानं पाकवा पाकेषु पाकयज्ञवदित्यर्थः । तस्य पश-
व्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहितश्लेः पशव उपतिष्ठन्ते ” इति श्रुत-
त्वान् । यस्मादन्नेध्मावर्हिरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते ।
प्राच्यमङ्गं विधत्ते—

“ आन्धभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति” [ब्रा० का० १ म० ६
अ० ६] इति ।

यागवेलायामुद्देश्यां देवतां प्रशंसति—

“ मरुतो गृहमेधिभ्यो यजति । भागधेधेनैवैनात्समर्चयति ” [ब्रा० का० १
म० ६ अ० ६] इति ।

उदीच्यमङ्गं विधत्ते—

“ अग्निं स्विष्टकृते यजति । पतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंख्यसिद्ध्याकमेधारव्यतीर्तयपर्वणोऽभिधानम्)

अङ्गान्तरं विधत्ते—

“इद्वान्तो भवति । पशवो वा इडा । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतिष्ठति (६) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अर्थासिद्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गान्तराभावं द्योतयितुमन्तशब्दः ।

तदेवमनुब्राह्मणगतैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यब्राह्मणविहितास्तिस्र इ-
ष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्या-
ख्यातव्याः । तत्राऽऽदौ तावद्गृहमेधीयशेषभूतं किञ्चिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयात् । गृहमेध्वेव स्यात् । वि त्वस्य यज्ञ ऋध्वेत ।
यज्ञाश्रीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्युध्वेत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

यदि पत्नी गृहमेधीयस्य चरोर्भागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चो-
पेतो भवति । किंत्वस्मिन्पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्युध्वो भवेत् । अभोजनपक्षे तु
व्युध्वत्वदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विधत्ते—

“प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्रीयात् । गृहमेध्वेव भवति । नास्य यज्ञो व्युध्व-
ते (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

प्रतिवेशकत्वेन पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदनस्तं दक्षिणामौ प-
कारः पचेयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“दक्षिणामौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति”
इति । परन्ती तमोदनमश्रीयात्ततो लोकदोषद्वयम् । अभोजनाभावाद्गृहमेधीयभोज-
नाभावाच्च ।

भोजनादीन्विधातुं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आङ्गताभ्यङ्गत । अनु व-
त्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं माहिष्यन् । सा देवेषु लोकपादिस्वा । असुरा-
न्पुनरगच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

आशिता भुक्तवन्तः । आङ्गत नेत्रयोरङ्गनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यङ्गताभ्यङ्गं
कृतवन्तः । असुरान् वत्सानवासयन् रतनपानार्थमवासुजन् । तदानीमसुरा देवानां
समीपे क्षुधं प्रेरितवन्तः । सा च क्षुत्तेषु तृषेपु देवेषु स्थानमलभ्वा पुनरव्यसुरानिदं
माश्रीत् ।

विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाक्रमेणारूपतुतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति । आञ्जतेऽभ्यञ्जते (२) । अनु वत्स-
न्वासयन्ति । आतृव्यायैव तद्यजमानः क्षुधं प्रहिणोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ७] इति ।

वदेतदभिषेत्पूर्वमाशिता एवाद्योपवसामेत्यादिर्देवविचार उपा(दा)हतः । अत्र
गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ मन्त्रावाग्नातौ । तयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह—

“शरनिष्कासस्य दूर्वां पुरपित्वा वृषभमाहूय तस्य रवते पूर्णां दूर्धि परा पतेत्य-
नुव्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुवाद्यदेषमो न रुवाद्ब्रह्मा ब्रूयाञ्जुहुधीति ” इति ।
पश्यमाने चरौ क्षीरमण्डवद्धनीभूतो योऽद्य उपरि तिष्ठति सोऽयं शरनिष्कासः ।
तस्य रवते वृषभस्य शब्दे निष्पन्ने सति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पूर्णां दूर्वीति । हे दूर्धि त्वं शरनिष्कासेन पूर्णां सतीं परापतेन्दं प्रति
गच्छ । वरपसादाख्येन तज्जन्यबलेन सुपूर्णां सतीं पुनरस्मान्प्रत्यागच्छ । हे
शतक्रतो, आवां वसुव विक्रीणावहे । यथा लोके कश्चित्स्वकीयं धनं दत्त्वा
तण्डुलादिकं क्रीणाति तद्वद्वह्मिन्द्राय तुभ्यं शरनिष्कासं दत्त्वा त्वत्त इषमूर्धं च
क्रीणामि । तदिदमुच्यते—वसुव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

वेहि म इति । हे इन्द्र मे वदपेक्षितं तत्त्वं देहि । तव वदपेक्षितं तदहं
इदामि । दत्त्वा च त्वं मम समीपे निधेस्ववस्थापय । तव समीपेऽहमवस्थापयामि ।
तदुभयं सकृदेव न भवति, किन्तु निहारमित्पुनः पुनर्निर्हत्यैव समानीयैव मे
समीपे निहृद नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हत्य ते समीपे स्थापयामि ।

यथोक्तं निष्कासहोमं प्रस्तौति—

“ ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं व्यदधुः । अस्मानेष थ इन्द्रो
निहितभाग उपावर्ततेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

उपावर्तिता समीपमागमिष्यति । उपावर्तते समीपमागच्छतु ।

विधत्ते—

“ गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग
उपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—

“ गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैतं समर्चयति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ७] इति ।

यामकाले ध्वनिं कर्तुमृषमस्वाऽह्वानं विधत्ते—

“ ऋषभमाह्वयति । षषट्कार एवास्व सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
मानो भ्रातृव्यस्य वृद्धके ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ७] इति ।

द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—

मरुद्भ्य इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरहकस्य च कालभेदात्प्रयोगभेदे
श्रद्धभ्यः । क्रीडैषामस्तीति क्रीडिनस्तदेतत्क्रीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हविषः पाठमाह्वं प्राथम्यं च(?) प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषं हरता । परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्दमानः ।
सोऽजवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽनुवन्परुतो वरं वृणापहे (५) । अथ
मयं वेदाम् । अस्मभ्यमेष प्रथमं हविर्निरुष्वाता इति । च एनमभ्यकीडन् ।
तत्क्रीडिनां क्रीडित्वम् । यन्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुष्वाते विधित्वे ।
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० ७] इति ।

परां परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं दोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स
इन्द्रो मरुतां सभोषे किञ्चिदजवीत्—वृत्रो मृतो न वेतीदं सभोषे मत्वा को वेदि-
ष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यनुवन् । इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः
प्रथमो निर्वापो वरः । ततस्ते मरुत एनं भूमौ पतिते वृत्रमधिरुक्ष चहुविर्भेन
नृत्येनाकीडन् । क्रीडित्वा च मृतोऽधमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां क्रीडित्वं
विशेषणं संपन्नम् ।

निर्वापकालं प्रशंसति—

“ साकं सूर्यणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन्ने लोके इन्द्रो वृत्रमहरत्समृद्धौ ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्ने लोके सूर्योदयेनावलोक्यमानभूषदेशे ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तमाग्नेयादिपञ्चकमर्शंसकं वरुणपञ्चासपर्वण्युक्तमैन्द्राग्नमर्शंसकं च
ब्राह्मणमथाविदिशति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः ” [ब्रा० का०
१ प० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाकृत्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चरोरेभ्रुत्वं प्रशंसति—

“ अथैव ऐन्द्रश्चरुर्मवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उद्धरत । बुधश्च हत्वा । अन्यास्तु देवतास्वधि । यदेवं ऐन्द्रश्चरुर्मवति । उद्धारेमेव तं यजमान उद्धरते । अन्यास्तु यजास्वधि ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अन्यास्वरन्यादिदेवताभ्यधिकोऽध्यापित्येतेमुद्धारमुत्कर्षाभिमानमुद्धरतोऽपादितवान् ।

विश्वकर्मरूपामन्यहविषो देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वकर्मण एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽभक्त्ये (५) ” [आ० का० ३ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्णोत्पन्नश्च देहीति याभ्यामध्वर्युरीरयेत् ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ पीमाता ।

पञ्चमाभ्यायस्य मध्यमपदे चिन्तितम्—

“ साकमेधेष्टयस्तिष्ठो ब्रह्महे स्युः सद्य एव वा ।

मातरादेर्दयोरहोः सत्वात्मछातिवद्ब्रह्महे ॥

साङ्गमुरुयानुरोधेन मातरादेर्दिधानतः ।

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ” ॥

चातुर्मास्येषु साकमेघनामके तृतीये पर्वणि भ्रमते—“ अग्नयेऽनीकवते पुरोडा-
शमहाकपालं निर्वपति साकश्च सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सातपनभ्यो मभ्यंदिने चर्हं
मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासो दुग्धे साधं चरुम् ” इति । ता एतास्तिक्त
इष्टयो ब्रह्महकाळीना यथा मरुती पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रातिपदीष्टिरिवि ब्रह्महका-
लीनत्वं तद्वत् । ननु प्रातर्मभ्यंदिनसायंशब्दैरेकास्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तिसृ-
णामिष्टीर्णा विहिताः । तन्न । द्वयोरप्यहोः [मातरादिकालसद्भावात् । पूर्वे-
द्युः] मातरादिकालेषु स्वकीयेषु सासामुपक्रमः । परेद्युः मातरादिषु ताः समा-
वनीयाः । ततो ब्रह्महकाळीनतेति प्राप्ते ज्ञमः—तत्राग्नयेऽनीकवते मातराकपालं
निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वत एक-
मेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । मातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मा-
त्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात्सद्यस्काळीनत्वं श्रौतं, चोद-
केन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातरिति कल्पते । उपदेशश्चोदकाह्वरीयान् ।
तस्मादेकाहकालीना इष्टयो ब्रह्मयाः

(राजसूयविषयस्य आनुमत्तिसंज्ञान्धिसाकमेघारुणतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालावतिदेशानम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुताग्निषः ॥

प्रकृतावर्धवाहुत्वादान्तिषः संनिधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्धत्वमधिकत्वतः ॥ ”

वैश्वदेवे घावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु काय एककपालस्तपोः वृष-
म्राक्षणमाम्नातम् । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्तस्मिन्वैश्वदेविकैककपाल-
म्राक्षणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मवाहुत्वात् । वरु-
णप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादस्या एव धर्मविशेषा उपादिष्टाः शमीमयो हिरण्म-
यो वा कुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बह्वनुग्रहो न्याय्य इति पात्रे भूमः—
वरुणप्रघासिकम्राक्षणस्य मत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रम्राक्षणं
तत्रार्थमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावान् । तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु
प्रकृतिभावा(भूता) वैश्वदेविकैककपालादेवारुणप्रघासिकवत्साकमेधीषेऽपि चोद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ म्राक्षणवतिदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिर-
ण्मयत्वाद्याधिकधर्मातिदेशावापेक्षितत्वात् । तस्माद्दारुणप्रघासिकैककपालम्राक्ष-
णस्यैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके त्वाज्यमागाधित्यनुवादेगीः ।

त चोदकाधिषीर्षोऽर्धवादो वाऽधिककर्म वा ॥

परिसंरूपोत् संकोच्यश्चोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्वा द्वितीयः सार्धतावशात् ।

निर्वापवचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहापता ॥

चोदनेनैव तरिसंज्ञैरेष्टिकस्य प्रशंसनम् ।

विध्येकवाक्यता नास्ति तेनावाङ्मन्तरे विधिः ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंरूपेवरस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गान्तरेष्वतः ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्वयत्तृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्यापारैक्याश्चोदकस्य स्वार्थे संहरणं भवेत् ।

वैकल्याच्च निरर्थत्वात्पूर्वं कर्म युज्यते ॥

आज्यभागैतिनाम्नोपकारकञ्चित्स्मृतेरिदम् ।

नामत्वादि तप्तं तस्मात्सुप्यते तेन चोदकः ॥

“मत्सङ्गो गृहमेधीभ्यः सर्वासां दुग्धे ताममोदेनम्” इति विहिते गृहमेधीषु भूयसे-“आज्यभागी यजति” इति । अष्टभाष्य संशयः-चोदकप्राप्तयोराज्यभागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः । तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात्सार्थकत्वाच्चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरभाऽऽज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधिविषयनिर्वापाद्यो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि भूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहाधभूतौ । ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीयविधिवाक्ये भूतस्यौदनस्यैवौषधिव्यवस्था लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात्प्रकृतावपि भूतस्याऽऽज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रसंगसार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे भूतस्य विष्येकवाक्यत्वामोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । तच्चोदकप्राप्तादाज्यभागव्यवस्थादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गनन्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐहिकयोरौष्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानाच्चाङ्गनन्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यासार्थमिदमाज्यभागश्रवणमिति पञ्चमः पक्षः । आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थस्यन्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्योऽर्थः परिगुणेत चोदकप्राप्तं प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्यतेनिदोषत्रयप्रसङ्गान्न परिसंख्या युक्ता । तेन प्रत्यक्षविधिरूपादस्मादाज्यभागश्रवणादानुपानिकचोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनीयमिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथगव्यापाराः स्पुस्तदा प्रयाजाद्यङ्गयोर्चैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति । आज्यभागयोश्चरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना चाधितत्वाच्च चोदकेनाऽऽज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो र्णीयितुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्चेति विरुद्धधर्मत्वमस्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदोषापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरिव शकस्य चोदकस्य त्वज्ञातशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्या-

१ स. 'वनः' इ । २ घ. ऊ. च. 'न. इ' । ३ क. ख. घ. च. 'वाक्येऽशस्यौ' ।

ऊ. 'वाक्यांशस्यौ' ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंक्रान्तिसाकमेधारूपतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अथभागातिदेशस्याधृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धवर्षमसङ्गः । तत्राऽऽष्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनमिति समयः पक्षः । “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन तत्त्वत्वादस्तु तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विद्वत्पक्षाभासौ युक्तः । किंतु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽष्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । तत्रस्तस्या उपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनाभ्याङ्गनिगृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभावादयमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सामग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वदत्रापि विधीयमानयोराष्यभागयोश्चोदकमात्रैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सौऽत्र नामसाभ्येन स्पर्धते । तस्मात्कल्पोपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामाज्यभागभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः । आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः सामग्रहण्या अङ्गाकाङ्क्षा न पूर्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनूयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति तस्मिन्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यात्क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीयचोदको लुप्यते । तस्मादविकृतिरूपसाङ्गमपूर्वं कर्मात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विच्छकृदादिकम्” ॥

तत्र गृहमेधीय आष्यभागभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादन्यत्स्विच्छकृदादिकं न कार्यमिति चेत् । मैवम् । आष्यभागवद्विहितत्वात् । “यदग्नये स्विच्छकृते तमवधति” “इडामुपसृज्यते” इति विहितम् । तस्याद्यावदुक्तं कर्तव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिवाद्यस्ति वा न तत् ।

अस्वीडादर्शनाभ्यैर्व तदुक्त्याऽस्त्वव नेतरत् ॥”

गृहमेधीये स्विच्छकृत्याज्यभागवदृष्ट्या संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ताऽवतारिता । तत्र प्राशिवादिभक्षणं न परिसंख्यातं किंतु तदास्ते । कृतः । भक्षणाद्यर्थस्येहोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते क्रमः—अथ गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विच्छकृदाव्यपमापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वात् । इतरत्प्राशिवादिभक्षणं परिसंख्यातत्वाभासि ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधासूयतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सहमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ सौमिकं प्राकृतं वा स्यात्प्रयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽशाश्वतो मैवमनामत्वेन वाऽयिम् ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते-“ द्वयोः प्रणयति, तस्माद्द्वाभ्यां घन्ति” इति । अत्र सौमिकधर्मकमभिप्रणयनं यत्तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृति-
त्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दशपूर्णमासगत
श्राग्भिप्रणयनं चोदकप्रापितत्वादिविधेयम् । तस्मात्सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनश-
ब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते श्रुतः-नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो
नामधेयं, किंतु निर्मथ्यबर्हिरादिशब्दव्यञ्जकैकिक एव । एतो न धर्माविदेशः ।
यदि प्राकृतप्रणयनस्य शाश्वताद्विधिवैयर्थ्यं तर्थात्वाद्संबन्धात् तद्वाक्यमस्तु ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसञ्जकात् ।

आद्यन्तयोस्तत्प्रसञ्जकात् मध्ययोः पर्वणोर्मवेत् ॥ ”

“ तस्माद्द्वाभ्यां घन्ति ” इत्यर्थेवादेन संबन्धात् पुनर्विधिना चाकृतमभिप्र-
णयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयते इत्युक्तं तद्वैश्वदेवशुनात्सीर्ययोः पर्वणोर्मवितुमर्हति ।
कुतः । प्रसञ्जकात् । तथा हि-“ न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवसति, न शुनात्सीर्य”
इत्युत्तरवेदिप्रातिषेधस्तयोः पर्वणोर्मवैदिं प्रसञ्जयति । अप्रसक्तप्रातिषेधायोगात् ।
उत्तरवेदिश्राग्भिप्रणयनार्था । तस्मात्प्रसञ्जकद्वारेणाऽऽद्यन्तयोर्दिमाभिप्रण-
यनमिति प्राप्ते श्रुतः-“ ऊरु वा एतौ यज्ञस्य, यद्गुरुणमघासाः साकमेधश्च ”
इति गमनसाधनत्वमूर्त्तत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपम्यस्तम् । तत्संनिधौ द्वयोः प्रणय-
न्तीतिचोदकप्राप्तमभिप्रणयनमर्थवादाय पुनर्विधाय द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थेवादेनोक्त-
कल्पना युक्ता । द्वाभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपम्यस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् ।
न चात्तत्तरेद्वेदेरभावात्प्रणयनभाव इति शङ्कनीयम् । उपवसतीत्यनारभ्य श्रुतेन
वाक्येनोत्तरवेद्युपवसत्यस्य सिहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिशाश्वन्तयोः पर्वणोर्मवैधान्य-
मध्यमयोरवतिष्ठते । तस्माच्चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽभिर्विधीयते । एतदर्थमेव हि तार्थ-
वादं पुनर्विधानम् ।

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दर्शयति-

“ अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात्सौमिकं प्राकृतं च न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शास्त्रान्तरसमोक्तिकम् ॥ ”

(राजसूयविषयस्य स्मार्तुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

आहवनीयादग्निं पणयत इति शास्त्रान्तरे पथमपोनूतनं पणयनं विहितम् ।

तेन समानवचनत्वाद्वाप्यपूर्वं पणयनं विधेत्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(जय प्रथमाष्टकंऽष्टमप्रपाठके यथासौऽनुवाकः) ।

सोमाय पितुमते पुरोडाशं पदकपालं
निर्वपति पितृभ्यो वहिषद्भ्यो धानाः पितृ-
भ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै द्रुग्धे मन्थमे-
तशं तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपिता-
मह ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्द-
ध्वं सुसंदशं त्वा वयं मघधन्मन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णधन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु ।
योज्वा न्विन्द्र ते हरी (१) । अक्षन्धीमदन्त
सर्वं प्रियं अध्वत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नविष्ठया मती । योज्वा न्विन्द्र ते हरी ।
अक्षन्पितरोऽग्निमदन्त पितरोऽतीतपन्त पित-
रोऽग्निमृजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । अथां पितृन्सन्धि-
वद्भ्रां अपीत यमेन ये सधमाद् मदन्ति ।

(राजसूयविषयस्य सातुर्मास्यसंवाप्त्रिसास्रमेवास्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मनो म्वा हुवामहे नाराज्ञश्सेन स्तोमेन
 पितृणां च मन्मभिः । आ (२) न एतु मनः
 पुनः ऋत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
 पुनर्नः पितरो मनो वृदांतु दैव्यो जनः । जीष
 वातं सचेमहि । यदन्तरिक्षं पृथिवीभूत यां
 यन्मातरं पितरं वा जिहिस्सिम । अग्निर्मा
 तस्मादेनसो गार्हपरयः प्र मुञ्चतु इरिता यानि
 अक्रम करोतु मामनेनसम् (३) ।

(इरी मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 दमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पृथुं साकमेधारुये तृतीये पर्वणि प्रधानहवींष्युक्तानि । पञ्चमे तृतीयशोको
 महापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावत्त्रिणि हवींषि विधत्ते-

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्तीति पितृमाप्तिवृत्स्वामित्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे
 सीदन्तीषि बर्हिषदः । धाना मूढयवाः । अग्निष्वात्ता अयज्ञनिष्ठाः । अग्नि-
 शान्त्वा मृतवरसा धेनुः । क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यं मन्थः ।

तदिदं हविस्त्रयं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थंवादेनोचयति-

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् । ता वरुणप्रधासैर्वरुणपाशाद्-
 मुञ्चत् । साकमेधैः मत्यस्थापयत् । स्वम्बकै रुद्रं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं
 लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । ता वरुण-
 मधासैर्वरुणपाशान्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । स्वम्बकै रुद्रं निरवदयते
 (१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति ” [जा० का० १ प० ६ अ०
 ८] इति ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधारम्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्रतिपुरुषभेककपालाज्जिर्वपतीति विधास्यमाना यागारूपम्बकास्तैः कर्त्तरं रुद्रं परितोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गादिलोकहेतुत्वेनात्यन्तपशस्तत्वात्पितृयज्ञः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितृणां ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती सन्नक्तानां हविषां निर्वापं कुर्यात् । यस्मात्पितृणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्त्यायेण दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।

तं पक्षं वृषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीथ निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितर-
भ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

यत्रैकोद्दिष्टश्चाद्वादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृत्त्वमस्तु । इह त्वाज्य-
भागादिदेवा अग्निष्वात्तादिपितरभ्येज्यन्ते । अतो देवानां मियाधोत्तरतोऽवस्थान-
मुपवीतं च ।

तर्हि पितृणां प्रीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्त्वं संपादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिभ्रयति । तेन दक्षिणावृत् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० ८] इति ।

इविः पाकाम गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिभ्रयेत् । तेनैतत्कर्म पितृप्रीत्यै
दक्षिणावृत्तपि भविष्यति ।

एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—

“ सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः
पितृभ्यान् (२) । संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा
वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते ।
सोऽस्यामुष्मिन्नौके भवति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधानात्सोमस्य संवत्सरत्वं, स एव पितृणां
पतिरित्यस्य पितृमत्त्वं, नास्ति पितृभ्यः क्रियत इति अभावात्साम्राज्यामिधा-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञित्वासाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ एकषोपमन्थति (४) । एका हि पितृणाम् ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मदेकमेकः संभरेत्पितृदेवत्वानि स्मुरित्यादौ पितृणामेकत्वसंख्यामीतिः प्रसिद्धा ।

दक्षिणामुखत्वं विधत्ते—

“ दक्षिणोपमन्थति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

प्राचीं देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणदिक्मीतिः प्रसिद्धा ।

हस्ताभ्यां मन्थनं विधत्ते—

“ अनारभ्योपमन्थति । तद्धि पितृन्मच्छति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तृतीयसवनगताक्षिरादौ मन्थानं स्तम्भे निबध्य मन्थति । तत्र देवानां प्रियम् । अत्र त्वमारभ्य बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्थति । तच्च देववैलक्षण्यात्पितृणां प्रियम् ।

मदुक्तमापस्तम्बेन—“ न प्राचीं वेदिमुद्दन्ति पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-यज्ञो सुमे दिशापन्तरोद्गत्य ” इति । तामाग्नेयीं दिशमङ्गुत्या निर्दिश-विधत्ते—

“ इमां दिशं वेदिमुद्दन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चेभ्यन्ते ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तस्या वेदेश्चतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—

“ चतुःस्रक्तिर्भवति । सर्वां ह्यनु दिशः पितरः । अस्त्राता भवति (५) । त्वाता हि देवानाम् । मध्यतोऽक्षिराधीयते । अन्ततो हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिधम इध्माद्भवति ध्यावृत्त्यै ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

दैविकी वेदिर्दिशि न तु तप्तचतुरस्रा । इयं तु समचतुरसेति न्यायुक्तिः । अभिषु प्रकारविशेषं सूत्रकारो दर्शयति—“ यदिदिशं सकयोऽध्वान्तरदेशाम्पति मध्यानि ” इति ।

परितः कटादिभिराच्छादनं विधत्ते-

“ परिश्रयति । अमर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” [ब्रा० का०

१ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उन्मूलनं विधत्ते-

“ यत्परुषि दिनम् । तद्देवानां यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) ।
यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । समूलं बर्हिर्भवति ध्यावृत्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

परुषि पर्वसंवौ दिनं छिन्नं तादृशं बर्हिरर्हिसित्तत्वादेवानां मियम् । अथ एव
बर्हिर्लवनब्राह्मणे भ्रूयते-“ प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न
हिनस्ति ” इति । “ ओषधनामाहिस्सायै ” इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं
तन्मनुष्याणां मियं साधिविशेषस्य तैरज्ञावत्वात् । परिशेषेण समूलत्वं पितृणां
मियम् ।

बर्हिषां दक्षिणाग्रत्वं विधत्ते-

“ दक्षिणा स्तृणासि । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

यदुक्तमामस्तम्बेन-“ आस्तरणकाले बर्हिषा विः प्रसभ्यं वेदिं स्तृणन्वर्षेत्यौ-
द्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्मदिपर्येत्यौद्धवः प्रस्तरः ” इति । प्रसभ्यमप्रदक्षिणत्वं
यथा भवति तथा, तदिदमप्रदक्षिणत्वप्रदक्षिणत्वाभ्यां षट्कृत्व आवर्तनं विधत्ते-

“ विः पर्येति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रणिशति । विः
पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते (७) । षड्वा ऋतवः । ऋतुनेव प्रणिशति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको मोगभूमेः स्वर्गस्यान्तरिक्षादूर्ध्वभावि-
त्वात् ।

प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते-

“ यत्प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात् । प्रमायुक्तो यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुक्तो भवति । नानायतनः ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गृह्णीयात्सादयोदिति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयापर्वणोऽभिधानम्)

इक्षिणपरिधिष्वर्चनमाभिमेत्य विधत्ते—

“ यज्ञीन्परिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृहीयात् । यज्ञं परिदध्यात् । रक्षा रक्षि यज्ञ इत्युः । दौ परिधीं परिदधाति । रक्षसामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमृतसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मध्यमोत्तराविति सूत्रेऽभिहितम् ।

इविषामनुक्रमेण सादनं विधत्ते—

“ यज्ञीणि त्रीणि हवींश्च्युदाहरेयुः । त्रयस्त्रय एषां साकं प्रमीयेरन् । एकैकमनुचीनान्च्युदाहरन्वि । एकैक एवैषामन्वजाः प्रमीयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उदाहरेयुरासादयेयुः । एषां यजमानबन्धुनां मध्ये । अन्वजो वृक्षबालानुक्रमगताः । एतेषां मध्य एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् ।

वक्षिणतः कशिपुपवर्हणमाञ्जनमध्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसाद्येति सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते—

“ कशिपु कशिपव्याय । उपवर्हणमुपवर्हण्याय । आञ्जनमाञ्ज्याय । मध्यञ्जनमध्यञ्ज्याय । यथाभागमेवैनान्प्रीणाति (९) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

कशिपु तूत्तपूरितशय्यादि । उपवर्हणं शिरस आघारः । कशिपुमभृतीन्च्युदाहरन्तीत्यनुवर्तते । कशिपुमिषः कशिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कशिपु सादयेत् । एवमन्वत् । तथा सत्येनान्वितृन्स्वस्वभागमनातिक्रम्य तोषयति ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन पितृयज्ञे हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तथाच्यवोः प्रैषमन्नपुरपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ अन्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह । उभये हि देवाभ्यं पितरभ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

देवानां पितृणां चोपकारी योऽभिस्तस्मै ।

उशन्नस्त्वेत्येतामुषं सामिधेनीत्वेन विधत्ते—

“ एकायन्वाह । एका हि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्वृतृतीथिपर्वणोऽभिधानम्)

इत्याभाङ्क्ति विधत्ते—

“ विरन्वाह । विहिं देवानाम् ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९]

इति ।

सोदकप्राप्तावाधारौ प्रशंसति—

“ आधारावाधारमति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै ” [आ० का० १ प्र०

६ अ० ९] इति ।

यज्ञपरुषोर्यज्ञांशयोरलोपय ।

वरणं पर्युदस्यति—

“ नाऽऽवेयं वृणीते । न होतारम् (१) वृणीते । यद्योतारम् ।

प्रमायुको यजमानः स्मात् । प्रमायुको न वृणीते । यजमानस्य होतुर्गोपीधाय ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अग्निर्देवो होता देवात्मक्षदित्त्वं । वर्यवरणम् । निगदावसाने

विष्णुशर्मा मानुष इत्यादिनामोच्चारणं ।

वार्हिर्भासकं चतुर्थं प्रयार्जं निवेधति—

“ अथवार्हिवः प्रयाजान्प्रजति । प्रजा वै वार्हिः । प्रजा एव मृत्योर्कृतुजति”

[आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सोदकप्राप्तावाध्यमानं प्रशंसति—

“आज्यभागौ यजति (२) । यज्ञो यज्ञो नान्तरेति ” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

हविष्यधारकाळे प्राचीनावीतिं विधत्ते—

“प्राचीनावीती तामं यजति । षडेभ्यसा हि एवाऽऽहुतिः” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुरवदानमपवदित्तुं विधत्ते—

“पञ्चकृत्योऽवद्याति । पञ्च शेता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याज्या देवता

वषट्कारः । ता एव यीणाति ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

त्व२ सोम मचिकितस्तवया हि नः पितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । त्व२ सोम पितृभिः संविदान इत्येका याज्या । पितृमान्तोमो देवता, वषट्कारः । ता एताः पञ्च देवता उच्यन्ते ।

एकैकदेवतार्थं विष्णु हविः ष्वविष्ण्व्यावदानं विधत्ते—

(राजसूयविक्रयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाकृत्यतृतीयपर्वणोऽभिधानंश्च)

“संततमवधति (३) । कतूनां संतस्यै ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

तदाहाऽऽपस्तम्बः—“ जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संमेध्यति सकृत्पुरोडाशस्यावधति सकृद्दानानां सकृन्मन्थस्य ” इति ।

द्वयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्था याज्यामाश्च विधिं मनसि निधाय प्रशंसति—

“ प्रैवेभ्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अह एवैनां पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽ-
त्मानयति । रात्रिभ्यै द्वितीयया । ऐवैनान्याज्यया गमयति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

स्व सोम प्रचिकित्वा हंसा पितृभ्यो हविः प्रकर्षेण कथितवा-
भवति । स्वया हि नः । तं यजमानं द्वितीयया पितृन्मति हविर्नयति । स्व
सोम पितृभिरित्यनया तद्धा एव प्रधीयते तत्रैवया । पितृणां तृतीयलोक-
वर्तित्वाद्वा मन्वन्वित्वं युक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रैः क्रमेणाहो रात्र्याश्च पितृना-
मीय हविः प्रति तानागमययेत् ।

वेदेरुत्तरत उपविश्यावदाय दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योर्दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नुहोति ।
अत्र तु तद्वैपरीत्यं सूचकार आह— ‘ दक्षिणतोऽवदायाभिघार्योर्दक्षिणामुखं
दक्षिणामुखस्तिष्ठन् ’ इति । तदेतद्विधत्ते—

“ दक्षिणतोऽवदाय । तद्दक्षिणामुखस्यै (४) ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आभावास्तु श्रौचदूषौषडिति मन्वन्मन्वपवद्विदुं क्रमेण विधत्ते—

“ आ स्वधेत्याभावायति । अस्तु स्वधेति मत्याशावायति । स्वधा नम
वद्विकरोति । स्वधाकारो हि पितृभ्यः ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृन्मति यद्विक्रम्यं तस्य सर्वस्य स्वधाकारो वाचकः । अत्र आभावादेत्या-
दिषाभ्याम् भूते । यस्मात्स्वधाकारः पितृणां प्रियः ।

विधिवान्मये पाठादेव मार्गं प्रसारकर्म प्रशंसति—

“ सोममग्ने यजति । सोममयाजा हि पितरः । सोमं पितृमन्तं यजति ।
संवत्सरो वै सोमः पितृभ्यः । संवत्सरमेव तद्यजति । पितृन्मर्हिषदो यजति
(५) । वे वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः इतानेव तद्यजति । पितृन्मि-

(राजसूयद्विपयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघास्थतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्याधान्यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तानेव तद्यजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सोमः प्रथमं यद्व्यो येषां पितृणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य प्राथम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता वर्हिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिनी ये गृहस्थास्ते पितृलोकं प्राप्याग्निष्वात्ता उच्यन्ते ।

स्विष्टकृत्संज्ञकां देवतामपवदितुं विधत्ते—

“ अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितृणामग्निः । तमेव तद्यजति (६) । अधो यथाऽग्निः स्विष्टकृत्वं यजति । तादमेव तत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृषु हविः कव्यं तद्वहतीति कव्यवाहनः । अत एवान्वय भ्रूयते—

“ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् ” इति ।

मुख्यब्राह्मणे पैतृकानि (णि) ऋषिणि हवींषि विधायैतन्ते ततोत्पाद्येकादश मन्त्रा आम्नायाः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ इद्विःशेषान्संघोम्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामित्येतन्ते तत्रासौ ये च त्वामन्वित्येतैः पतिमन्त्रम् ” इति । संघोम्नाय सम्पन्नादनेनैकीकृत्य । पाठस्तु—

एतत्त इति । तत हे पितस्ते तुभ्यमेतात्पिण्डीकृतमन्त्रं दत्तं, ये चाम्ये त्वामनु वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतद्वत्तम् । मध्यममन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुषङ्गः । अपिषामहमन्त्र एतत्त इत्यनुषङ्गः । विधत्ते—

“ एतत्ते तत ये च त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति । तस्माद्वा तृतीयात्पुरुषान्नाम निगृह्णन्ति । एतावन्तो ह्यज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मान्मन्त्रेषु तत पिषामह अपिषामहेत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मात्संज्ञोकेऽप्या तृतीयात्पुरुषात्पिषामहपर्यन्तं संबन्धादिशेषेणैव व्यवहरन्ति, न तु तदीयं देवदत्तविष्णुशर्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्मात्पार्वणश्राद्धेषु पिषादमन्त्र एव पूज्यन्ते न तुपरितनास्तस्माद्वापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अत्रोति । कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभागं मन्ध्वमित्युक्त्वोदञ्चो निष्कम्प्य सुसंहर्षं त्वा वममित्यैन्द्रियर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ” इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाक्येभारुत्तृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

हे पितरोऽत्र कृत्विगतापिण्डेषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य हृष्टा भवत ।

मन्द्ध्वमिति षडस्माभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अत्र पितरो यथाभागं मन्द्ध्वमित्याह । हृष्टिका हि पितरः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मात्पितरो सज्जाशीलास्तस्मात्स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारायितुं विसम्भेण मन्द्ध्वमित्युच्यते । विधत्ते—

“ उदञ्चो निष्कामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वाभेव तद्विशमनु निष्कामन्ति (७) [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृत्वदशायां दक्षिणा दिक्प्राप्ता । ततः पूर्वं मनुष्यतादशायामुधरा दिगेव परिशिष्यते । आहवनीयोपस्थानमन्ववाठस्तु—

सुसंहशामिति । हे मघवन्सुसंहशं सुष्ठु कटाक्षविक्षणेनास्मान्पश्यन्तं त्वां मन्दिषीमहि वयं तर्पयामः । त्वमप्यस्मदसैर्हविर्भिः पूर्णवन्दुरः परिपूरितरथपृष्ठोऽस्माभिः स्तुतः सन्वशानभीष्टान्देशाननुसक्ष्य नूनं प्रयासि प्रायेणाऽऽगमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी तवाश्वौ योजा नु रये नियुक्तौ हि । विधत्ते—

“ आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्यै तद्भुवते । यत्सत्याहवनीये । अथान्यत्र चरन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपक्षयाथ तदाऽन्यत्र पैतृकवेदिमध्यस्थेऽग्नी चरन्तीति यत्तेनास्यै निहनुवत एनमाहवनीयमपलपन्त्येव तत्क्षमापणायोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानस्यावार्थं विधत्ते—

“ आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । अभिमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृभिरवदन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आ तमितोरा ग्लानेरनुच्छ्वासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन निरोधरूपा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेनोपस्थानेनाग्निमेव साक्षिणं कृत्वा पितृन्स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।

मन्त्रगतस्य सुसंहशमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अन्तं वा एते प्राणानां गच्छन्ति । य आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसंहशं त्वा वयमित्याह (८) । प्राणो वै सुसंहक् । प्राणमेवाऽऽत्मन्दवते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

आसननिरोधेन म्लानि मात्रेषु कटाक्षनिरिक्षणं नाम प्राणनिरोधपरिहारः । तदेतदभिप्रेत्य प्राणो वै सुसंदमित्युच्यते । योऽयं परिहृतानिरोधः प्राणः स एवेन्द्रस्य कटाक्षः । तं कुर्वन्तं त्वामिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिप्रायमाह—

“ योजः न्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरमुक्त ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

यथा त्वदीयावधौ रथे युक्तामेवं प्राणमस्मासु योजयेत्यभिप्रायः ।

अक्षान्धिति । कल्पः—“ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते—अक्षन्धमीमदन्त सप्तमिया अभूवत् । अस्तोक्त स्वभानवो विमा नविष्टया मती । योजः न्विन्द्र ते हरी इति ” इति ।

अक्षन्धितरो हविरशितवन्तः । अभीमदन्त भृशं हृष्टा हि यतः प्रिषास्तनु-
स्वाभूवत् हविर्भोजनसौकर्येण शिरःप्रभृत्यङ्गान्यकम्पयन्त । स्वभानवो वपुषि
नितेन स्वकीयेन तेजसा भासमाना विमा भोजनतृप्या ब्राह्मणसदृशाः सन्तो
नविष्टया मती, अतिशयेन नूतनया बुद्ध्याऽस्तोक्त भृशविष्टमेतदित्यादिबचनैः
स्त्विति कृतवन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विधसे—

“ अक्षन्धमीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

नन्वक्षन्धित्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादक उपस्थेयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरण्य-
माशङ्क्य मन्त्रस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव दर्शयति—

“ अक्षन्धमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठामह इति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

पितरो भुक्तवन्तो हृष्टाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्र-
वाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मध्वन्निन्द्रेत्येतावपि शब्दावभिपरत्येन व्याख्येयौ । अक्ष-
भान्परमैश्वर्ययुक्त इति तद्योरर्थः ।

अक्षन्धितरा इति । कल्पः—“अथ प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचनमभि-
प्रपद्यन्तेऽक्षन्धितरोऽभीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽभीमृजन्त पितर इति ” इति ।

अतीतृपन्तास्पर्शश्च तर्पयन्तः(?) । अभीमृजन्तास्माऽशोधितवन्तः ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंख्यसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अत्र सूत्रकारः शास्त्रान्तरमन्त्रमपि विनियुक्ते—“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्या वमितोरुपतिष्ठन्ते ” इति ।

वदेतदुपस्थानं विदधानः पूर्ववद्वैपथिकरण्यं परिहरति—

“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिपपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽ-भिपपद्यामह इति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति ” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेत परावृत्य गृहान्यञ्छतेति । कीदृशैः पथिभिः । गम्भीरैः सुलभान्तोपैः पूर्वैः पूर्वं कृतैः प्रहृतैः । अथ त्वा गृहान्प्रवाहा तस्मिन्पितृलोके यमेन साकं ये पितरः तथमादं तहस्थानस्थमादं यथा भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान्सुविदन्तान्सुष्टु वेदिर्गुंभिरवासेन तत्रत्यदुत्तान्तज्ञान्दितृमपि यूयमित प्राप्नुत ।

कल्पः—“ मनो न्वा हुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते ” इति ।

तितृषु ऋक्षु मथमाथाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नाराशंसेन मनुष्यप्रशंसायोग्येन स्तोत्रेण वाक्यसमूहेन पितृ-णांमपि मन्त्रमिर्मननीयैर्वाक्यैर्मनः पितृयज्ञानुष्ठानपरं चित्तं नु क्षिपमाहुवामह आ-कृपामः । अथ द्वितीया—

आ न एत्स्विति । ऋत्वे कर्मानुष्ठानाय दक्षाय चत्स्वामर्थाय जीवते जीवितुं ऋषोःस्वितुं सुर्वं दृशे ब्रह्मं योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान्पुनरेत्स्वत्कृत्वाप्नोतु ।

अथ तृतीया—

पुनर्न इति । हे पितरो देव्यो जनो देवसंख्यिपुरुषसमूहो नोऽस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं चित्तं ददातु, असकृत्प्रयञ्छतु । ययमपि जातं संवत्सरसंघातकल्पं जीवं जीवनं सचेमहि सैवेमहि ।

कल्पः—“ यदन्तरिक्षमिति पञ्चम्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

यदन्तरिक्षमिति । पृथिव्यादीलोकान्मनसा जिर्हितम हिंसितुमिच्छेम । यन्ना-सरे पितरं वा हिंसितुमिच्छेमेति यत्स्मात्सर्वस्मादेनसः पापाद्गार्हपत्यो मां यमु-ञ्छतु । अन्यान्यपि दुरितानि यानि बह्वन् तेष्वोऽपि मुञ्छतु । नामनेनसं सर्व-पापरहितं करोतु ।

(राजसुयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्वतन्तीशवर्षणोऽभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ उदकुम्भमादाय यजमानः शुम्भन्तां पितर इति त्रिः
प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चयेति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

“ अपः परिषिञ्चति । मार्जयत्येनान् (९) । अथोः तर्पयत्येव ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ९] इति । एनान्पितॄन् । तद्वेदनं प्रशंसति—

“ तृप्यति प्रणया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
९] इति ।

चतुर्थप्रयाजवर्द्धार्हनीयकं प्रथमानुयाजं निषेधति—

“ अपवर्द्धिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योस्तृजति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९ इति ।]

बार्हियांगवर्जमात् । प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति—

“ चतुरः प्रयाजान्यजति । द्वावनूयाजौ । षट्संपद्यन्ते । बहूवा कतवः । ऋतु-
नेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सूत्रकारो युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संश्लेष्यतीतिषैषानुसारेण
गार्हपत्यसमीप उपविष्टायाः परत्याः पूर्णोपादानयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत्तच्छ
वर्णीसंयाजाश्च चोदकपाप्तान्प्रतिषेधति—

“ न परन्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्परन्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः ।
प्रमायुका स्यात् । तस्मान्प्रान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीथाय (१०) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ एतत्त इति दत्ते शीन्वेद्याः कोणेषु पिण्डकान् ।

ब्रुधुरन्नेत्युपस्थानं पूर्वस्याग्नेः सुसंहशम् ॥ १ ॥

अक्षन्ति पतीचोऽग्नेस्तथाऽक्षन्दक्षिणानलम् ।

परतेति प्रवाह्याथ मन आद्यैरुपस्थितिः ॥

यत्पश्चिमाभ्युपस्थानं मन्वा द्वादश वर्षिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽती नावघातोऽत्र बाध्यते ”

महापितृयज्ञे हविः किंचिच्छ्रूयते—“ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ” इति ।

धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्ते-
धानात्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वं पक्षः ।
धाना अवहन्तव्या इति सत्र चोदकवाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं धानात्वं
पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते
सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्वर्षस्य क्रमपानस्य
बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारभतेनाऽऽरचयति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमात्परात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रादाद्य(त्रबाध)स्य लाब्धत् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम् ”
इति । मृतवत्सा घेनुरभिवान्या । दुग्धे मन्थे मक्षिष्य मथिताः सक्तयो मन्थः ।
तत्र मत्पेषणं तत्र प्राकृतम् । कुतः । क्रमव्यत्यातात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः
पेषणं पश्चात्पुरोडाशश्रयणम् । अत्र तु प्रथमतः श्रयणेन धानाः संपाद्य पश्चात्स-
क्तुभावाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ज्ञमः—चोदकमात्रप्राकृतपेषणतत्क्रम-
योरुभयोर्बाध(धे)गौरवात्क्रममार्त्रं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्वर्षा
दृषन्मन्त्रा इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं या
वन्तो गुह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशुनाः
शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैकं एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्य आस्तुस्ते रुद्र पशुस्तं

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञिषाकमेघाख्यतृतीयपर्यणोऽभिधानम्)

जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽन्विकया
 तं जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-
 मथो अस्मभ्यं भेषज* सुभेषजम् (१)
 यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्या अवांश्च रुद्र-
 मांदिमस्य देवं ज्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः
 करयथा नो वस्यसः करयथा नः पशुमतः
 करयथा नो व्यवसाययात् । ज्यम्बकं यजा-
 महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
 नामृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् । एष ते रुद्र भा-
 गस्तं जुषस्व तेनावसेन परो सूजेवतोऽतीत्य-
 वततधम्वा पिनाकहस्तः कृतिवासाः (२) ॥

(सुभेषजमिहि ऋषिं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 छमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे ज्यम्बकपुरोडाशाः साकमेघशेषा ज्ञपन्ते ।
 सान्विधत्ते—

प्रतिपुरुषमिति । तद्विधिं प्रशंसति—“ प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति ।
 जाता एव प्रजा रुद्रान्निरवदयते । एकमतिरिक्त्वा । जनिष्यमाणा एव प्रजा
 रुद्रान्निरवदयते । एककपाला भवन्ति । एकैवैर रुद्रं निरवदयते ” [आ०
 का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

करम्भवाक्यवजैर्कृतवाक्यवच्च ध्यात्वेषम् । मुख्यविधिसंनिधौ यावन्त
 इत्यादय एकादश मन्त्रा आम्नाताः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कपकरमिति निरु-

(राजसूयविषयस्य आतुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्यमाणेषु यजमानो जपति ” इति ।

गृहे महा मनुष्या गृह्यास्ते वयं यावन्त इह स्थितास्तेभ्यः सर्वेभ्यः कं सुख-
नकरमकार्षम् । अपितेषु पुरोडाशेषु चोदकमाप्तमभिचारणं निषेधति—

“ नाभिचारपीत । यदभिचारपेत् । अन्तरवचारिणः रुद्रं कुर्यात् ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

रुद्रमनिहकारिणं क्रुरदेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्थागतः प्रविश्यास्मानवरोक्तुं
चरन्तम् ।

कल्पः—“ तानभिचार्यान्भिचार्यं बोद्धास्थान्तर्वेद्यामासाद्य. पशूनाः शर्मासीति
भूते समानपति ” इति ।

कर्षकैर्बिसादिभीजानि संग्रहीतुं तृणकटादिना पुटमन्धनं क्रियते तद्विं मृत-
शाब्देनोच्यते । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे मृत भक्ष्यैस्तृणादिभिर्बीजैश्चोपेतान्वात्पशूनां शर्मासि ।
अतो यजमानस्य मेऽध्वर्योश्च सुखं मच्छ ।

एक एवेति । कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्ने-
रेकोऽमुकं भूर्वापञ्चरति उत्तरपूर्वमयान्तरवेशं गत्वा ” इति ।

रुद्रो जगत्प्रेक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्ये । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यव-
स्थितः । विधत्ते—

“ एकोऽमुकेन यन्ति (१) । तद्धि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति ।
एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वामामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ आसुस्ते रुद्रं पशुरित्यासुस्कर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ ते पशुरिति
वा द्वेष्यं ममता भ्यामन्यदि न द्विष्यादासुस्ते पशुरिति ज्ञ्यात् ” इति ।

आसुस्करो मूषकैर्बिडावुद्धतः पांसुराशिः । पाठस्तु—

आसुस्त इति । हे रुद्र मूषकस्ते भियः पशुरतस्तं सेवस्व । विधत्ते—

“ रुद्रो वा अपशुकाया आहुत्यै नासिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं
द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आसुस्ते
पशुरिति ज्ञ्यात् (२) । न ग्राभ्यान्पशून्विनस्ति । नाऽऽरण्यात् ” [ब्रा०

का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्यै नातिष्ठत पशुरहितामाहूर्तिं नाङ्गी करोतीत्यर्थः । यं द्विष्यात्समसा-
विति नामभङ्गेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“ चतुष्पथ एकोत्सुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वे-
षां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृद्वदायावदाय मध्यमेनाग्निमेन वा पञ्चाशपर्णेन
जुहोत्येव ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ” इति ।

अत्र स्वाहाकारोऽभ्याहृतः । हे रुद्र, एषोऽवत्तः पुरोडाशानामंशस्तवावदी-
यमानो भागः, तं भागं, स्वस्त्रा भग्निनीवद्वितकारिण्याऽम्बिकयाः पार्श्वत्या
सर्वांशं जुषस्व सेवस्व । विधत्ते—

“ चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पृथ्वीशो नाम । आग्निवत्येव जुहोति ।
मध्यमेन पर्णेन जुहोति । स्रग्ध्वेषा । अथो खलु । अन्तमेनैव होतव्यम् ।
अन्तत एष रुद्रं निरवदयते (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

अग्नीनां पृथ्वीशः पादपदे (विंश) शस्थानम् । यत्राग्नयः पुनः पुनः संचारेण प्रवि-
शन्ति तादृश एवैष चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देशे हृतं भवति ।
पञ्चाशशास्त्रायां यानि शीणि पर्णानि तत्र मध्यमं पर्णं पञ्चाशस्ततया स्रग्ध्वम् ।
वायवक्षिणपार्श्वस्थयोरन्यतरेण होमेन रुद्रो यागभूमेरन्तान्बिष्काशितो भवति ।

सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्याह । शरद्धा अस्त्राम्बिका
स्वसा । तथा वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तयैवैनं सह शमयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शरत्कालो हि पीनसध्वराद्युत्पादनेन हिंसकस्तद्वादिषमाम्बिका हिंसिका ।
ततः शरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तयैव सहायभूतया प्राणिनं हिनस्ति । अत-
स्तया सह पुरोडाशभागसेवया तुष्टया तयैव सहैवैनं रुद्रं शमयति हिंसारहितं
करोति ।

कल्पः—“ भेषजं गर्भं सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिविश्रति ” इति ।

पाठस्तु—

भेषजमिति । भेषजं सुभेषजमित्येता मन्त्रयोरादी । हे रुद्र यवेऽस्मदीयदि
भोजार्थं भेषजमारोग्यं कुरु । एवमन्धत्र । तात्कालिकं रोगोपशमनमात्यन्तिकं

(राजसूयविषयस्य चतुर्ग्राह्यसंनन्विषाकमेधारूपतृतीयपर्यणोऽभिधानम्)

वा सुभेषजं तद्यथाऽस्ति यथा भवति तथा कुरु । भेषो वाहकः । भेषी दोग्धी । तयोः सुगं सुष्टु गमनं रोगराहित्येन संचरणं यथा भवति तथा कुरु ।

गवाश्वादिशब्दैः पश्चादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह—

“ भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो भेषजं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ अवाग्व रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति ” इति । पाठस्तु—

अवाग्वेति । हेऽग्व पार्थति रुद्रमुद्दिश्यावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्थं । त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ अग्न्यकस्तमुद्दिश्यावादिमहि । आदरार्थं पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्माग्भ्यसोऽग्न्यनादिभिः श्रेष्ठान्यथा करत्करोति, वस्यसो वसुमत्तमान्यथा करोति, पशुपतो गवाश्वादिमुक्तान्यथा करोति, व्यवसाधयाऽद्यवसापयति शास्त्रार्थनिश्चयमुक्तान्यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् ।

यथा नः श्रेयस इत्याद्यभिधानान्मन्त्रस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

“ अवाग्व रुद्रमदिमहीत्याह । आशिवभेषीतामाशास्ते (५) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ अग्न्यकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं पर्येति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्न्यकमिति । शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । “ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ” इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिनिषयां वर्धयति । पुष्टिवर्धनस्तादृशं अग्न्यकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुकफलाणि बन्धनाद्बृन्दात्स्वपमेव मुच्यन्ते तद्वदहं अग्न्यकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनमुक्ता भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितास्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय ।

चतुर्थपार्थार्थं (र्थे) नञस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—

“ अग्न्यकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति वाचैतदाह ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यजमानो यजामह इति यदाह, एतद्वचनं मृत्योर्मुक्षीयेत्येवाऽऽह मोचन एव तात्पर्यं तच्छेषत्वेनान्वादिशब्दार्थः ।

१ क. 'पादु' । २ ख. 'त्वेन यजनामित्य' ।

(राजसूयविधयस्य चानुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

यदुक्त्वापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य पतिलभ्य ध्यम्बकं यजामह इति यजमानश्चाञ्जलौ समोप्य भगः स्थ भेगस्य वो लिप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन विः समावर्तयेयुः ” इति, तदेतत्सर्वमभिधेत्य सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—

“ उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिधानिनो भगनामकस्य देवस्य सकाशादेताम्पुरोडाशाहंभुभिच्छन्ति । अत एवोत्क्षिप्तः पुनरञ्जलौ पतति ।

कल्पः—“ तान्मूते समावपन्ति मृतयोर्भूतेषु वैव ते रुद्र भाग इति वृक्ष आस-
र्जन्ति वृक्षयोर्वृक्षेषु वाऽपि वा मृतयोः समोप्याविवचं कृत्वा शुष्के स्थाणौ व-
ल्मीकवपायां वाऽवधाय ” इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ सञ्चयमानः पुरोडाशसंघस्तव भागस्तं लेवस्व । अवसेन पाथेयरूपतया तव रक्षकेणानेन भागेन युक्तो मूजवत एतन्ना-
मकत्वेन मसिद्धात्पर्वतात्परः परभागे वर्तमानोऽग्नीक्षतिकम्य गच्छ । विधत्ते—

“ मूते कृत्वा सजन्ति । यथा जंनं यतेऽवसं करोति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

यथा लोके दूरदेशवर्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषायावसं रक्षकं पाथेयं करोति तद्वृक्षाग्ने पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवति ।

मन्त्रे भागनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवत्यै ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

अवततधन्वेति । कल्पः—“ अवततधन्वा पिनाकहस्तः . कृत्तिवासांमिति विरवताम्पन्ति ” इति ।

प्राणाशानवचं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमिन्मनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्मद्वि-
रोधिनं पाप्मानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वाऽवततधन्वा ज्य-
कपर्णेन विस्तारितधनुष्कः कृत्तिवासाब्धर्मवसन ॐ भवतु । अथवाऽस्मद्विषयेऽ-
वततधन्वाऽऽरोपितमौर्विकिधनुर्युक्तो भवतु ।

१ य. ड. च. भगो वो लप्सी । २ स. वो लप्सी । ३ स. वयेयुः । ४ क. स. य. ड. च. ज्ञाति वृ । ५ स. ड. च. तद्गुर्व ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्थास्यसंनिधिसाकमेधास्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

धनुष्यथप्रत्यागमनादीन्क्रमेण विधत्ते—

“अपतीक्ष्मायन्ति । अपः परिविञ्चति । रुद्रस्थान्ताहिंस्यै । म वा एतेऽ-
स्माहोकाच्यवन्ते । ये त्र्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति (५) ” [मा० का० १ म० ६ अ०
१०] इति । अत्र विनिधोगसंमहः—

“स्वाभी यावन्न इत्याह पशू मूते समाधत्ते ।

एक इत्युमुकं नीत्वाऽऽखुस्त आखुत्करे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्याद्दे सुभे परिविञ्चति ।

अवाञ्चेति जपेत्स्वाभी त्र्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाम्य तच्छेषान्मूते बध्नाति शास्विनि ।

अवत आसन्नियमो मन्वा एकदश स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रा॑भं द्वाद॑शकपालं वैश्व॑देवं च॒रुमिन्द्रा॑य
ज्ञाना॑सीराय पुरो॒डाशं॑ द्वाद॑शकपालं वा॒यव्यं॑ पयः
सौर्य॑मेककपालं द्वाद॑शगव॑ सीरं दक्षि॑णाऽऽ-
भ्रेयम॑ष्टकपालं निर्वपति री॒द्रं गो॑वीधुकं च॒रु-
मैन्द्रं॑ दधिं वारु॑णं यव॑मयं च॒रुं वा॑हिनीं धे॒नुर्द-
क्षिणा॑ ये दे॒वाः पुरः॑सदोऽभिने॒त्रा दक्षि॑णसदो
यम॑नेत्राः प॒श्वात्सदः॑ स॒वितु॑नेत्रा उत्तर॒सदो
वरु॑णनेत्रा उपरि॒षदो बृ॒हस्पति॑नेत्रा र॒क्षोह॑ण-
स्ते नः॑ पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः (१) नम-

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चमीधमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा समूहं रक्षः संदंभं रक्ष इद-
महं रक्षोऽभि सं दंभाम्यमये रक्षोभ्रे स्वाहा
यमार्य सवितो वरुणाय धृहरूपतये इवस्वते
रक्षोभ्रे स्वाहा प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य
त्वा सवितुः प्रंघेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां रक्षसो वधं जंहोमि हतं रक्षोऽ-
वधिष्म रक्षो यद्वस्ते तदक्षिणा (२) ॥

(तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सममोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्टे साकमेधाः सपापिताः । सममे शुनासीर्यमिन्द्रनूर्यै(तुरीयं) वेति कर्मद्वयं
पञ्चोभ्यःधमन्त्रा अपामार्गहोममन्त्राश्चोच्यन्ते ।

तत्र शुनासीर्यहवीषि विधत्ते-

ऐन्द्राग्रमिति । शुनासीराय जुनो वायुः सीर आदित्यस्तामर्शां युक्तः शुना-
सीरः । द्वादशभिर्घोषैर्वैरुक्षमानं सीरं लाङ्गलम् ।

अथ वैश्वदेवगतानामाग्नेयादीनां पञ्चानां हविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं चातिदि-
शति-

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १]

इति ।

अथोषद्विश्रमानेषु पञ्चस्वैन्द्राग्रवैश्वदेवयोः पूर्वमेव प्रशस्तत्वादवशिष्टानि
शीणि प्रशंसति । अथवा तयोर्विकल्पमभिधेय्य तदभावपक्षानुसारेण तावुपेक्षया-
वशिष्टान्येव प्रशंसति-

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा
इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्वे । वायव्यं पमो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपक्षेऽपीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्) वृष्ट्यै प्रदापयिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्यं एककपालो भवति । सूर्येण वा अमुष्मिँल्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति (१) । द्वादशगवश्च सीरं दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं वौधायन आह—“ अथातश्चेतुर्षु मासेषु शुनासीरियहविर्मिष्यक्षयमाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वेष्वभिष्य वर्षस्य ऊर्ध्वं प्रत्येकं मासषतुष्टयमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं पवर्तते । तदेतदाभिषेत्स्य संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायूसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते मासत्वात्संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदापयितृत्वम् । “ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याञ्जायते वृष्टिः ” इति स्मरणात्सूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आभेयामिति । गावीभुकमरुष्यधान्यविशेषनिष्पन्नम् । पृष्ठे भारं वहतीति वहिनी ।

इन्द्रतूर्थं (तुरीयं) विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुगः संपत्ता आसन् । ते देवा अग्निमञ्जुवन् । त्वया धीरेणासुरानग्नि-
भवापेति । सोऽञ्जवीत् । वेधाऽहमात्मानं विकारिष्य इति । स वेधाऽऽत्मानं व्यकुरु-
त् । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् (२) । सोऽञ्जवीत् ।
क इदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽञ्जवीत् । सं नु सृजावहा इति । तौ समसृ-
जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयममऽत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरीयस्येन्द्रतुरी-
यत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

वीरत्वसिद्धये शरीरत्रयरूपेण विकारः । स वेधा विरुतोऽग्निरिन्द्रं प्रति पप्रच्छ—मयेदं रूपत्रयं युद्धसमर्थं संपादितम् । अथ कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं विजयसमर्थं करिष्यसीति । अहमेव करिष्यामीतिन्द्रोऽञ्जवीत्तत्त्वया तथा क्रियतां कित्वावां युद्धविजयक्षमौ संसृष्टौ भवावेति । इन्द्र एव तुरीयो मस्मिन्कर्मणि तत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यद्वीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुणस्तुरीयः । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्वीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

“ यद्विन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

चतुर्देवामिद्यांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वह्निमी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेवाऽऽग्नेयी । यद्वौः । तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्री सती दान्ता । तेन वारुणी समृद्धयै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

गोत्वं जातिः । धेनुत्वं नवप्रसवत्वम् । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासी-
र्यदिग् एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति—“ दत्तध्वतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” इति ।

इन्द्रतुरीयविधानादूर्ध्वं ये देवाः पुरःसद इत्यादयो मन्त्रा आज्ञात्प्रास्तेषां
विनिधोगमापस्तम्बो दर्शयति—“ एतस्या एव रामेर्निशायां पञ्चेध्वीयेन यजते
चतुर्धाऽऽहवनीर्यं प्रतिदिशं ध्वुद्भृत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिधमानुपसमाधाय
पुष्पां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद इत्येतैर्यथाष्टिङ्गं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
समूढं रक्ष इति मध्य इधमानुपसमू(मु)ल्लैकधोपसमाधयापरं पञ्चगृहीतं
गृहीत्वाऽग्नये रक्षोमे स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति षष्ठिवाही रथो दक्षिणा ”
इति । ये देवा इत्यादिमन्त्रपाठस्तु—

ये देवा इति । पुरःसदः पूर्वदिग्वर्तिनोऽग्निनेत्रा अभिप्रमुखा ये देवा रक्षो-
हणो राक्षसघ्नाः सन्ति ते देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवारणेन पान्तु । पुनरपि ते देवा
नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु । तेभ्यो देवेभ्यो नमस्करोऽस्तु । तेभ्य इदं हव्यं
स्वाहुतमस्तु । दक्षिणसदो धमनेत्रा इत्यस्य मन्त्रस्याऽऽदौ ये देवा इत्यनुषज्यते ।
अन्ते च रक्षोहण इत्यादिकमनुषज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्ऽष्टव्यम् । पञ्चमे तु
ये देवा इत्येतावदेवानुषज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुषज्यते ।

तदेतत्पञ्चेध्वीर्यं विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजव (४) । तं सृष्टं रक्षांस्पजिवात्सन् । स एताः
प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिषीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षांस्ति प्राणुदत ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । विधत्ते—

“ यत्पञ्चावत्तीर्थं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षांस्ति प्राणुदते ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

पञ्चकृत्वोऽवदाथ संपादितमाज्यं पञ्चावत्तीयम् ।

समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु—

(राजसूयविषयाणां ह्यनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्वीयमन्त्राणामार्गहोममन्त्राणामभिधानत्)

समूहमिति । रक्षोऽस्मत्पतिकुलं राक्षसजातं समूहं नाशयितुं सम्यगे-
कीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतोऽ-
वस्थितस्तत्तदमुचराम्सम्यग्दहामि । एतमन्त्रपाठेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“समूहं रक्षः संदग्धं रक्ष इत्याह । रक्षास्त्वेव संदहति ” [ब्रा०
का० १ प० ७ अ० १] इति । अग्नये रक्षोऽन् इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । यमयेत्यादिषु रक्षोऽग्ने स्वाहेत्यनुषज्यते । गृहस्पतेर्दुषस्वत
इति विशेषणम् । परिचर्मावदि (त इ) रथर्थः ।

अग्निमवावधो जितवन्त इति युक्त्वस्तद्धोम इति दर्शयति—

“अग्नये रक्षोऽग्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करो-
ति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देयं रथं विधत्ते—

प्रष्टिवाहीति । त्रिषदाधारवदश्वत्रयेणोक्षमाणः प्रष्टिवाही ।

समृद्धिहेतुरेव तं पशंसति—

“प्रष्टिवाही रथो इक्षिणा समृद्धये (५) ” [ब्रा० का० १ प० ७
अ० १] इति ।

अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमापस्तम्ब आह—“न्युहायां पुराऽग्निहोत्रा-
दपामार्गहोमेन चरन्ति, अपां न्ययनादपामार्गानाहरत्य तान्सकृत्कृत्वा इक्षिणाग्ने-
रेकोत्सुकं भूपामध्वरति, उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वकृत इरिणे पदरे वोपस-
माभाय देवस्य त्वेत्यनुद्गत्य रक्षसो वधं जुहोमीति पर्णमयेन जुवेण जुहोति, इ-
तश्च रक्ष इति जुवमनुषहत्यावधिष्म रक्ष इत्युपनिर्दते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य स्विति । एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्थाः । तत्र रक्षसो वधमुद्दिशेति
विशेषः ।

होमकाळे यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दामं विधत्ते—यद्देस्त इति ।

अपामार्गहोमं विधातुं प्रस्तौति—

“इन्द्रो वृषश्च हत्वा । असुरान्पराभाष्य । नमुचिमासुरं मालमत । तश्च ऋष्याऽ-
गृह्णात् । तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिश्चनतरोऽभवत् । सोऽभवीत् । संधाश्च सं-
द्धावहे । अथ त्वाऽदक्षयामि । न मा कुष्केण नाऽऽर्देण हनः (६) । न वि-

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येभ्रतुरीयतिकर्मद्वयपञ्चेभ्योयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

अङ्गविधीन्मन्त्रव्याख्यानां च क्रमेण दर्शयति—

“ एकोल्गुल्केन यन्ति । तद्धि रक्षसां भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षाः सति हन्ति (८) । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्धि रक्षसामायतनम् । स्व एवाऽऽप्यतत्र रक्षाः सति हन्ति । पर्णमयेन सुवेण जुहांति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षाः सति हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः पसव इत्याह । सवितृपसूत एव रक्षाः सति हन्ति । हतः रक्षोऽवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसाः स्तृत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवस्थै । अपतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तार्हित्यै (९) ” [षा० का० १ म० ७ अ० १] इति ।

इमां दिशं वायवीम् । स्तृत्यै हननाय । निरवस्थै भागप्रदानेन निःसारणाय । स्पष्टमन्यत् । अत्र शुनासीर्येभ्रतुरीयपञ्चेभ्योयापामार्गहोमार्नां चतुर्णां कर्मभेदेऽप्येकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंग्रहः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पञ्चेभ्यवहनौ जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चभिः ।

सपूहन्तीष्मान्समिति पञ्चहोमस्तथाऽग्नये ॥ १ ॥

निशि हुत्वा सक्तुहोमः पार्तदेवेति मन्त्रतः ।

हतं सुवप्रहरणमवाधिष्मेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिञ्चक्रा मन्त्राश्चतुर्दश ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अत्र प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकार्यै चरुं मिनीवालयै चरुं
कुक्ष्यै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽनावैष्णवमे-

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

कादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशक-
पालं वैष्णवं शिकपालं वामनो वही दक्षि-
णाग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-
मीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं बभ्रुव-
क्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं
पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यव-
मयं चरुमश्वो दक्षिणा (१)

(वैश्वानरं द्वादशपालं निरहौ च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके शुनासौर्यादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-
कर्मषट्कमेकादिनकर्तव्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ देविकानामकानि षड् हवीषि विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशमिति । अत्र धानादीन्षड् देवान्दक्षिणां च मजोत्पत्सुप-
योगेन पशंसति—

“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणै-
वारमै मजाः मजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते । राते राका । य सिनी-
वाली जनयति । मजास्वेव मजातासु कुह्वा वाचं दधाति । पिथुनौ गावो दक्षि-
णा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

संवत्सरकालस्वामी धाता गर्भधारणामारभ्य संवत्सरादवांगेव मजोत्पत्तिं कार-
यति । अनुमतिदेवता मजमानार्थं मजोत्पत्तिमङ्गी करोति । राका तु पुत्रपुष्ट्या-
दिरूपं राते ददाति । सिनीवाली तद्रूपं गर्भं निःसारयति । कुहूदेवतायाऽर्ध्वयुः
मजासु वाचमुच्चारयितुं सामर्थ्यं च दधाति ।

(राजसुयविषयवेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकैकहविष्के द्वे कर्मणि च क्रमेण विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । बभ्रुः कपिलः । प्रथमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्याधरीः । वामन ऋषभो बही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः (२) । तेनैन्द्रः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आग्नेयादीनां वीर्यप्रदत्वात्तद्रूपत्वम् । प्रजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । बहीत्यादीनामग्न्यादिमिदत्वाद्वाग्नेयादित्वम् ।

प्रथमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकादशकपालम् । सौम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति (३) । अग्निः प्रजां प्रजनयति । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

गर्भाशये निषिक्तं रेतो यथा यद्भिर्न मिःसरति, यथा च न पूयति, तथा सोमो धारणसामर्थ्यं प्रयच्छति । धृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिहरयामिः प्रजा उत्पद्यति । इन्द्रस्तुत्पन्नाः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ।

अन्वस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णं चरुम् । सोमो रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति । पूषा पशून्प्रजनयति (४) । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतिष्ठति । श्यामो दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आद्ये त्रिहविष्के व्यासक्तदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवं त्रिकपालमित्यश्रोष्यते, न त्वन्यः कश्चिदतः सहैव व्याख्यानं कृतम् । इह तु व्यासक्तदेवतान्तःपाती पूषा । कश्चिदशोकः पुरुर्वाविशेषः । पौष्णचरौ तु भूमिः पूषा । अतो देवताभेदात्पृथग्व्याख्यानम् ।

(राजसूयविषयदेविकादिकर्मवृत्ताभिधानम्)

एकहविष्के षष्ठ्ये कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसति-

“ बहु वै पुरुषोऽभेध्वमुपगच्छति । वैधानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेणैवैनं स्वददाति । हिरण्यं दक्षिणा (५) । पवित्रं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम् ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

अभेध्वमशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोज्यादिकालेषु पुनः पुनः प्रवृत्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरकालेनैव यजमानं स्वददति मेधं करोति । तच्चान्नेष्टियावेण लभ्यते । हिरण्यस्योच्छ्रिष्टादिस्पर्शोऽपि मृद्गाण्डमत्पारित्यागाभावात्पवित्रत्वम् ।

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च] प्रशंसति-

“ बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उप जाभ्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृते स्वसु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपःशादेवैनं मुञ्चति । अधो दक्षिणा । वारुणो हि देवतमाश्वः समुद्भवै (६) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

राजन्यः क्षत्रियो बहुविधमनृतमशास्त्रीयं करोति । तद्यथा--जाभ्यै जायायै जायास्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्गृहमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति जयाति न्यक्करोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाश्वमित्याम्नात्वाद्वाश्वस्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय(चतुर्थ)पादे चिन्तितम्-

“सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गलनामृत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ” ॥

राजसूये श्रूयते-“ सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्वरुः पौष्णश्वरुः श्यापो दक्षिणा ” इति । “ आत्मावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण (वैष्णव) श्वरुवैष्णवस्त्रिकपालो वापनो दक्षिणाः ” इति तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् । कुतः । लृक्स्य राजसूयस्य फलैक्येनैवदेकदेशोरनयोरपि फलैक्यात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा शङ्क्येतेति पाठे ब्रूमः-श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामार्जतानां कर्तृणां भेदात्तन्त्राणि भिद्यन्ते ॥

(राजसूयीवषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे
 शितिपृष्ठो दक्षिणेन्द्रमेकादशकपाल* राज-
 न्यस्य गृहे ऋषभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं
 महिष्यै गृहे धेनुदक्षिणा नैर्ऋतं चरुं परि-
 बुक्षत्यै गृहे कृष्णानां मीहीणां नखनिभिन्नं
 कृष्णा कूटा दक्षिणाऽभेयमष्टाकपाल*
 सेनाभ्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशक-
 पाल* सुतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारु-
 त* मत्तकपालं ग्रामभ्यो गृहे पृश्निदक्षिणा
 सावित्रं द्वादशकपालम् (१) । क्षचुर्गृह उप-
 ध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपाल* संग्रही-
 तुर्गृहे सवात्यो दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदु-
 घस्य गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गाधीधुकं चरु-
 मक्षावापस्य गृहे शबल उद्धारो दक्षिणेन्द्राय
 सुत्राण्यो पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्व-
 पतिन्द्राया*होमुखेऽयं नो राजा वृत्रहा राजा
 भूत्वा धृजं वध्यान्मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै
 श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य
 आश्वत्ये (२) पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमबप-

जायै शाखायै कर्णांश्चाकर्णांश्च तण्डुलान्चि
चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बाह्रस्पत्यो येऽ-
कर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति
स्वयांदिनं बर्हिः स्यर्यंकृत इधमः सैव श्वेता
श्वेतवत्सा दक्षिणा (३) ॥

(सावित्रं द्वादशकपालमाश्वत्थे वर्षस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे देविकादिकं कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निनां हवींष्यनुदिनं
क्रमेण कर्तव्यान्युच्यन्ते । तत्रैकादश हवींषि विधत्ते-

बाह्रस्पत्यमिति । ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मा, तस्य गृहे राजा गत्वैतामिष्टं कु-
र्यात् । एवं सर्वत्र । धातिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः स्त्री महिषी । परिवृ-
क्तिः प्रीतिरहित्वा राज्ञः स्त्री । तद्गृहे गत्वा कृष्णानां ब्रिहीणां कृष्णान्ब्रिहीभ-
स्रैर्निर्मिष्टावधातमन्तरणैव तण्डुलाभिष्याद्य चरुः कर्तव्यः । कृता मद्यशूङ्गण गौः ।
सूतः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पूंभिः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये ।
क्षत्ता यष्टिहस्तोऽन्तःपुराभ्यक्षः । संकीर्णवर्ण उपध्वस्तः । संग्रहीता धनसंग्रहक-
र्ता कोशाभ्यक्षः । सवात्थौ समानपातरौ वत्सावेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः प्राप्तं
बह्वं भागं पजाभ्यो गृह्णाति स भागदुधः । गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः ।
अक्षावापो द्यूतकारः । शबलाश्विनवर्णः । उद्धारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि स-
र्वाणि हवींषि सप्तस्य प्रशंसति-

“ रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एतेऽपादा-
तारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । येऽपादातारः । त एवास्यै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।
राष्ट्रमेव भवति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः। ब्राह्मणराजन्यमहिष्यादयो रत्निनः। तदभिषानि-
देवानां प्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनाम-
भिषानिनो देवा एव राष्ट्रं यदाशुभपादातुं च सपर्याः । अतः स्वकीयब्रह्मादिगृहेषु
निर्वापेण तुष्टा अस्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।

रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमयोद्य देशभेदपात्रं प्रयोगभेदं प्रशंसति—

“ यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्निन्वाष(१)”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अरत्निनो रत्नरहिता वरिदाः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दिनभेदं वि-
धत्ते—

“ यासद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवरुन्धे । तावतीमवरुन्धीत ।
अन्वहं निर्वपति । भूमसीमेवाऽऽशिषमवरुन्धे । भूमसो यज्ञक्रतुनुपैति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

आशिषं फलम् । बहुदिनानुष्ठाने क्रतुबाहुल्यं जनानां प्रतीयते ।

गृहस्वामिनं ब्रह्माभिषानिनं बृहस्पतिं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्मै ब्रह्म सश्रयाति ।
अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्मथति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्धयै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणज्यार्तिं संश्रयति सम्बन्धीकणी
करोति । उक्तं करोतीत्यर्थः । किं च प्रथमतो ब्रह्मगृहं पश्चाद्ब्राह्मण्यगृहमित्येवं
ब्राह्मणजातिमनु क्षत्रियजात्पारम्भः कारितो भवति । इन्द्रं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो दक्षिणा
समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अदितिं प्रशंसति—

“ आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अत्र मुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विद्येयं विधत्ते—

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिवानम्)

“ भगव्य चरुं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन्दधाति । विचित्रगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समृद्धयै (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वावाता महिष्या अभिविकाया अर्वाचीना परिवृक्त्याः प्रीतिरहिताया उत्त-
मत्वेन स्वयं मध्यमा राज्ञः स्त्री । अत एवाश्वमेधप्रकरणेऽश्वमलंकुर्वीत्यो राज-
स्त्रिय उत्तममध्यमाधमाश्वमेधैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः—“ भूरिति महिषी । भुक्
इति वावाता । सुवरिति परिवृक्ती ” इति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचित्र-
गर्भा विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पष्ठौही बाल-
गर्भिणी । निर्कृतिं प्रशंसति—

“ नैर्कृतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां श्रीर्हिणां नखनिर्मलम् । पाप्मानमेव
निर्कृतिं निरवदयते । कृष्णा कूटा दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ३] इति ।

पाप्मनो निर्कृतिशरीरत्वात्तां पति प्रशंसैवैषा ।

आभिं गृहस्वामिनं च प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्म्य, सशयति । हिरण्यं
दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणं प्रशंसति—

“ वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरुन्धे । महानिरष्टो द-
क्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणसवो वरुणानुज्ञा । मरुतः प्रशंसति—

“ मारुदं सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे (४) । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवाव-
रुन्धे । पृभिर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मरुतां वैश्वत्वेनान्नसंपादकत्वात्तस्यम् । सधिवारं प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उपश्वस्तो दक्षिणा समृद्धयै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति । अधिनौ प्रशंसति—

“ आधिनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे । अधिनौ वै देवानां भिषजौ । ताम्बामेवास्मै

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति । पूर्षणं प्रशंसति—

“ पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे (५) । अन्नं वै पूषा । अन्नमेवावकृन्धे । श्याभो दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

यथा मरुतां वैश्वदेवानासंपादकत्वादन्नात्वं तथा पूष्णोऽन्नापोवकत्वादन्नात्वं । रुद्रं प्रशंसति—

“ रौद्रं गाधीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्नत एव रुद्रं निरवदधेत् । श्वभल उद्धारो दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो निःसारणमपि प्रशंसति ।

पाठेनावगतां हविःसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशैवानि हवींषि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेष्वैवास्मै राष्ट्रमवकृन्धे । राष्ट्रमेव भवति (६) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

द्विहितेभ्यो द्वादशहविर्भ्यं ऊर्ध्वं स्वगृहे हविर्द्वयं विधत्ते—

इन्द्रायेति । प्रति प्रातिस्विके गृहे । सुत्राम्भो सुष्टुपालधिषे । अंहोमुचे वापान्मोचकाय । पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।

तमिभं प्रतिनिर्वापं प्रशंसति—

“ यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्निन्न आशिषोऽवकृन्धीरन् । प्रातिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राम्भो पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्रायाऽहोमुचे । आशिष एवावकृन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

रत्निनो ब्राह्मणराजन्मादय आशिषस्तद्विहितफलान्यवकृन्धीरन्गृहीयुः ।

अयं नो इति । एतेषां हविषां समीप एको मन्त्रं आम्नातस्तस्य विनियोगभापस्तस्य आह—“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादिति पुरस्तात्स्विहकृतोऽध्वर्युर्जपति ” इति ।

अयं राजा राजसूयस्य कर्ताऽस्माकं राजा योऽस्त्यसौ शत्रुवधक्षमो राजा भूत्वा शत्रुं वध्यात् ।

वध्यादित्येत्यस्य पदस्याऽऽशीरर्थात्वं द्योतयति—

“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह । आशिषमेवैतां भाशास्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“थोभूदेऽभिषेचनीयस्योक्तस्य दीक्षां प्रक्रमयति मैत्रावाहं-
स्पत्या दीक्षणीया ” इति । तामिमामभिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गभूतां
दीक्षणीयां चोदकप्राप्तेऽष्टिबाधनाय विधत्ते—

मैत्रावाहंस्पर्शमिति । मैत्रावाहंस्पर्शं हविरिति शेषः । तत्र दुग्धे नार्हंस्पर्श-
श्चरुः । आज्ये मैत्रश्चरुः । कीदृश आज्ये । स्वयंमूर्ते स्वयंमथिते । तदिदमापस्तम्बेन
स्पष्टीकृतम्—“ श्वेतां श्वेतवत्सां गामाश्रस्य इतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परि-
ब्रूयति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति तत्स्वयंविहीनमाज्यं भवति ” इति । अग्निण
फलपुष्परसेन लेपितायां (ते) इतौ यत्पय आतञ्जनमन्तरेणैव मूर्तं दधि भवति
तच्च बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तत्रवत्परितः क्षरति । तदिदं स्वयं मथि-
तम् । नात्र मृज्जाण्डे पाकः किंवांश्वेत्ये पात्रे यतुःसकौ न तु यतुः । तच्च पात्रं
यथा कया [वि]च्छिन्नशाखया न कर्तव्यं किंतु वाग्वाद्यभिघादेन स्वयमेव
पतितया निष्पादनीयम् । कर्णाः स्वण्डिततण्डुलाः । अकर्णा अस्वण्डिताः । तत्र
स्वण्डितैः पयसि बृहस्पतेश्चरुर्निष्पादनीयः । अस्वण्डितैस्तु मित्रस्याऽऽज्ये चरुः ।
स्वयंकृता शास्त्रीयोद्धननादिरहिता । स्वयंदिनं समन्त्रकशास्त्रीयच्छेदनमन्तरेणैव
स्वण्डितम् । स्वयंकृत इध्मः । अत्रापि शास्त्रीयसंपादनमन्तरेणैव निष्पन्नः ।

तपिसं विधिमनूय द्वयोर्हविष्याजयोः संसर्गं विधत्ते—

“मैत्रावाहंस्पर्शं भवति । श्वेतयै श्वेतवत्सायै दुग्धे (७) । नार्हंस्पर्शे मैत्र-
मपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मि क्षत्रं च सर्माची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव सृष्टुं
प्रतिष्ठापयति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

नार्हंस्पर्शे चरुपात्रेऽग्नावधिश्चित्ते तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपिदध्यात् । तथा
सति बृहस्पतिरूपा ब्राह्मणजातिर्मिवरूपा क्षत्रियजातिश्चेत्युभयमस्मै सम्यक्संपा-
दितं भवति । किंचाऽऽधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रियजातिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापि-
तवान्भवति । पाठक्रमेण पश्चात्प्राप्तं नार्हंस्पर्शप्रचारमपवदितुं विधत्ते—

“नार्हंस्पर्शेन पूर्वेण प्रचरति । मुस्तव एवास्मै ब्रह्म सृष्टयति । ब्रह्मन्नेव
क्षत्रमन्वारम्भवति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह—

“स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इध्मः । अनभिजितस्या-
भिजित्यै । तस्माद्ब्राह्मणपरिणयमाभिजितम् ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३]
इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविवामभिधानम्)

यद्देशजातं युद्धप्रयासेन पूर्वमनभिजितं तस्याप्यभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्मात्त्रोकेऽपि राज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेणवाभिजितं दृश्यते । दक्षिणां प्रशंसति—

“ सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धयै (८) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पुरा स्विष्टकृतोऽध्वर्युरयं न इति संजपेत् ॥ [इति] ।

अथ मीमांसोः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्र(प्रः)कृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं वाध्यतां वाऽऽद्यशोदकप्रापितत्वतः ॥

अपेक्षासत्त्वियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ।

वाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं शोदकेनातिदिश्यते ” ॥

“ रत्निनामेधानि हवींश्चि ” इतिवाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींश्चि दशपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं भेषाबाहृस्पत्ये हविषि श्रूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनें बाह्वीः स्वयंकृत इधमः ” इति । इष्टावुद्धननेखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिनिष्पाद्यते । स्पयेनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्पयेन वेदिं परि-
गृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदसत्त्वास्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रिच्छिन्नं बाह्वीः सपाद्यते । त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधमः सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वयमित्युक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्विकर्तव्यः । इध्माबाह्वीषी अपि स्वत एव चिच्छिन्ने शास्त्रीयच्छे-
दननिरपक्षे ग्रहीतव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । लुप्तार्थं लुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावनुष्ठेयमुत् लुप्तार्थं वर्जनीयमिति । शोदकस्थ साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयमि-
त्याद्ये पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गुनी सङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सत्य-
ङ्गिनोऽङ्गकृत् उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गैर्भ्य उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति न त्वङ्गना-
नाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननाद्यङ्गानि । विकृती
वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादोपकारो लुप्यते । उपकारद्वारोपकारकाणां प्रा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्मुद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि ।

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

सोऽयं चोदकप्रापितस्थोऽननाद्यनुष्ठेयस्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिस्त्वन्निश्चयो बाध उच्यते ।
चोदकस्य त्वद्धुतोपकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधिद्योग्यतायुक्तैर्हविरासाद-
नाद्यज्ञैश्चरितार्थता संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदीय-
वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
भवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
पति॑ कृ॒ष्णाणां॑ व्री॒हीणां॑* सोमा॒य वन॑स्पतये
श्यामा॑कं च॒रु* संवि॑त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पुरो॒डाशं॑
द्वाद॑शकपालमाशुनां व्री॒हीणां॑* रु॒द्राय॑ प॒ञ्चा-
पतये॑ गा॒वीधु॑कं च॒रुं बृ॒हस्प॑तये वा॒चस्प॑तये
मैवा॑रं च॒रुमि॑न्द्राय॒ ज्येष्ठा॑य॒ पुरो॒डाश॑मेकाद-
शकपालं॒ महा॑व्री॒हीणां॑ मि॒त्राय॑ स॒त्यायाऽऽ-
म्हानां॑ च॒रुं वरु॑णाय॒ धर्म॑पतये यव॒मयं॑ च॒रु*
संवि॑ता त्वा प्रस॒वानां॑ सुवताम॒ग्निर्गृ॑हपतीना*
सोमो॑ वन॒स्पती॑ना* रु॒द्रः पं॑डूनाम् (१)
बृ॒हस्प॑तिर्वा॒चामि॑न्द्रो ज्येष्ठा॒नां मि॒त्रः स॒त्यानां॑
वरु॑णो धर्म॒पती॑नां ये दे॒वा दे॒वसु॒वः स्थ॑त इ॒म-
मा॑भु॒ष्या॒यण॑मनमि॒त्राय॑ सुव॒ध्वं मह॑ते क्ष॒त्राय॑
मह॑त आधि॒पत्या॑य मह॑ते जान॒राज्या॑यैष वो
भर॑ता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्म॒णानां॑* राजा
प्रति॑ त्य॒जाम॑ रा॒ज्यम॑थायि॒ स्वां त॒नुवं॑ वरु॒णो

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

अशि॒धे॒च्छु॒चे॒र्मि॒त्रस्य॒ व्रत्यां॒ अभु॒माम॑न्महि
म॒ह॒त॒ ऋ॒तस्य॒ नाम॒ सर्वे॒ व्रा॒ता वरु॑णस्याभू-
वन्वि॒ मि॒त्र ए॒वैर॑रातिम॒तारी॒दसू॑षुदन्त॒ यज्ञियां॑
ऋ॒तेन॒ व्यु॒ त्रितो॒ ज॒रि॒माणं॑ न आ॒न॒इ॒विष्णोः॑
ऋ॒मो॑ऽसि॒ विष्णोः॑ क॒ान्तम॑सि॒ विष्णो॑र्वि॒कान्त-
मसि॑ (२) ।

(पशूनां व्राताः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नक्षत्रे रत्निनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देव-
सुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीयगतस्माग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुनिर्वा-
प्याणि । तथा च बौधायनः—“सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयाम दशपेयाय च
सह परिवहत्यर्धं राक्षः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्थं निदधात्यग्नीषोमीयस्य पशुपु-
रोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिहम् ” इति ।
तान्येतानि हवींषि विधत्ते—

अग्नय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिवेवताविशेषणानि । सत्यप्रस्तायामो-
घाभ्यनुष्ठानाय । ऋषिभिरेव दिनेः पच्यमाना आशुब्रीहयः । स्थूलबीजं महा-
ब्रीहयः । आम्बा घान्यविशेषाः । तेष्वेतेषु विधिषु भूयमाणा देवताः प्रशंसति—

“ देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवासौ
सवान्प्रयच्छन्ति । त एमं सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनां सुवते । सोमो वनस्प-
तीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम्
(१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

यान्यग्नये गृहपतय इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि तान्येतानि

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

देवसुवां संधन्वीनि । भाविनी(न्या) संज्ञया यजमानो देवस्त्वं सुवन्तेऽनुजानन्ती-
त्यग्न्यादयो देवसुवः । यावन्तो विधिवाक्येष्वग्न्यादयः श्रूयन्त एतावन्त एव
देवानां मध्ये सवा अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय सवा-
न्वेदितानैर्धर्मविशेषान्प्रमच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एते यजमानं सुवन्त ईश्वरो यथा
मषति तथाऽभ्यनुजानन्ति । तत्राग्निरेवैतं यजमानमन्वेषां गृहपतीनामीश्वरमनुजा-
भाति । एवमन्यत्रामीश्वरं सुवत इति योज्यम् । सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूना-
मित्पनयोर्मन्वे सविता सत्यप्रसवानामित्यध्वाहर्तव्यम् । स्वभृत्यान्पर्यैश्वर्यार्थ-
मयोषा या अभ्यनुज्ञास्तासामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन्धर्मपत्यन्तान्प्रति
यत्स्थामित्वमेतदेव लोकेऽपेक्षितं सर्वमैश्वर्यम् ।

उक्तानां हविर्विधीनां संनिधौ सवितेत्यादयो मन्वा आज्ञाताः । तत्र कल्पः—
“पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्त्वं
गृह्णाति ” इति । पाठस्तु—

सविता त्वेति । सविता हविर्विधौ तृतीयो देवः । सोऽत्र प्राधान्यात्प्रथमं
निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यार्थमनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां
सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानानु । एवमुत्तरत्र त्वां सुवता-
मिति पदद्वयानुषङ्गेण योजनीयम् । हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देवसुवो यज-
मानमेरकाः स्थ ते यूयमिदं यजमानमागुष्यापणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य
यज्ञदत्तस्य पौत्रं चानमिषाय अन्नुराहित्यार्थं सुवध्यमभ्यनुजानीष्वम् । किंच
महते क्षत्रायानुत्तमक्षत्रियकुलाय, महत आधिपत्यायामतिहतनियमनसामर्थ्याय,
महते जानराज्याय जनसंबन्धि यद्राज्यं तच्च सागरपर्यन्तभूमिदिव्यत्वान्महत्सार्वा-
भौमत्वाय सुवतामित्यर्थः । विधत्ते—

“सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्त्वं गृह्णाति प्रसूत्यै” [ब्रा० का०
१ म० ७ अ० ४] इति ।

मन्वगतधर्मैश्वर्यमोत्तमभागधोः स्पष्टार्थतामाशीः परतां च दर्शयति—

“ये देवा देवसुवः स्येत्याह । यथामजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषभैवेतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १
म० ७ अ० ४] इति ।

एष इति । “कल्पः—अधैर्न रत्निभ्य अवेदयत्येष वो भरता राजेति” इति ।

हे भरता राजन्धैश्वरादयो धनिका एष यजमानो युष्माकं राजा । एनं स्वा-
मिनं यथोचितं सेषध्वमित्यभिप्रायः ।

(राजसूयविषयाणां देवसुत्रां हविषामभिधानम्)

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जयति ” इति ।

सोम उच्यते देवो राजा न त्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति प्राप्तिं वारयितुं व्याचष्टे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोम-
राजानो ब्राह्मणाः ” [ब्रा० का० १ म० ७ अ० ४] इति ।

यस्मान्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवांस्तस्माच्छ्लोकेऽप्येभिष्टो-
मादियोगेषु सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजन्नेहवरोहेत्यादिभिर्ष्वैरुप-
चरन्ति ।

कल्पः—“ प्रति त्यजाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विभूष्टे ”
इति । पाठस्तु—

प्रति त्यदिति । ऋतस्य नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे ज्ञाता इत्यादिर्द्वितीयः ।
त्यद्राज्यं महत् इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यन्पूर्वमभिहितं तद्राज्यं नाम नमनीयं
यजमानस्य यथाऽवश्यं भवति तथा प्रत्यधायि वरुणेन प्रतिष्ठापितम् । वरुणः
स्वां तनुमधाधिभेदाभिषयान् । वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानाद्धर्मपतीनुष्-
णान्प्रति यजमानस्य स्वामित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीयो तनुः । वरुण-
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्तत्तदनुज्ञार्त्वि स्वस्वतनुमा-
भितवन्त इति द्रष्टव्यम् । वयमपि शुचेर्भिनस्यानुज्ञया प्रत्याः कर्मयोग्या अभूव ।
भिनः सत्यानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । भिनशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता वयं महत् ऋतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामामन्त्रे
राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मन्यामहे । किंच, ऋत्विजः सर्वे
वरुणस्थानुज्ञया ज्ञाताः कर्मयोग्या अभूवन् । भिनशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
ममनैररातिं वैरिणं विशेषेणालारोह्यं यथा वैरिणमातिलक्ष्मणमस्तथाऽकरोत् ।
पश्चिमा ऋत्विज ऋतेन यज्ञेनासुषुदन्त रक्षितवन्तः । त्रिभिर्ब्राह्मणादिभिर्वर्षेया-
नेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः । स नोऽस्माकं जरिमाणं जरया शैथिल्यं व्यु-
विशेषेणोद्धृत्याऽऽनह्यायुष्यं व्यापितवान्भवति । दीर्घायुष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
मन्त्रद्वयं पाठशो न्याचष्टे—

१ स. घ. ङ. च. 'चमदे' । २ क. घ. ङ. च. 'धि म' । ३ स. 'सू । स च व' ।

“ यति त्पन्नाम राज्यमधीत्याह (२) । राज्यमेवास्मिन्प्रतिदधाति । स्वां मनुवं वरुणो आशिभेदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचेर्भिन्नस्य त्रत्या अभूमेत्याह । शुचिमेवैनं त्रत्यं करोति । अमन्महि महत् ऋतस्य नामेत्याह । मनुत एवैनम् । सर्वे जाता वरुणस्याभूवन्धित्याह । सर्वजातमेवैनं करोति । वि भिन्न एवैररातिमतारीदित्याह (३) । अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया ऋतेनेत्याह । स्वदयधेवैनम् । व्यु नितो जरिमाणं न अग्निदित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

वरुणसवं वरुणस्थानुज्ञाम् । एनं राजसूयं मनुत एष पुनः पुनः कर्तुमिच्छत्येव । सर्वेष्वर्घ्यप्रभृतयो जाता व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ सर्वजातः । एनं यजमानमरातिं तारयति वैर्धतिक्रमं कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयधिव स्वावू करोत्यविघ्नेन पाठयत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां विमुष्टे । द्विपाद्यजमानः यतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

पुरतो निर्वाण्यस्यानुनिर्वाण्यैः सहैव श्विष्टकृदवदानं विधत्ते—

“ अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये श्विष्टकृते समदद्यति । देवताभिरेधैनमुभयतः परिशृङ्गाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

एकप्राचीषोमौ देवता, इतरत्राष्टावग्न्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्धस्य परिग्रहः । कल्पः—

“ विष्णोः क्रमोऽभीति त्रीन्विष्णुक्रमान्माचः क्रामति ” इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् । विधत्ते—

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाह्लोकानभिजयति (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सवितेति स्वामीहस्तं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्निभ्यः स्वाधिनं ब्रूयात्तोमेति ब्रह्मणो जपः ॥

यतिद्वाभ्यां मुखं स्वामी मार्ष्टि विष्णोस्त्रिभिः क्रमः ।

दशमे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्रा उदीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किन्ते तद्विधौ तस्यांविधित्वेन तु उत्तरेम् ॥”

राजसूये नानाविधबीजयुक्ता यागाः भूताः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपति कृष्णानां श्रीहीणारः सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्” इत्या-
 दिना । प्रकृतौ प्रणीतामणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले
 विसर्गः भूतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले
 वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वपक्षे प्राप्ते चरम एवेति राक्षान्तः । अत्रेयं पूर्व-
 पक्षिणोऽधिका चाङ्ग, न इत्सेन कण्डूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति ।
 तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्गनियमनस्याविधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो
 वाग्विसर्गोऽनुद्यते, रागमाहवाभ्रासौ विधीयत इति । तस्मात्प्राप्तवाग्विसर्गोऽपि
 चरम एव काले नियम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भ्योऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्षैक्यात्मयोगाणां भिन्नत्वान्न सकृद्भवेत् ॥”

राजसूये नानाबीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोक्यः । कुतः । स-
 र्वावघातविषयायामेकस्मां चिकीर्षायां प्रकृतत्वादिति प्राप्ते भ्रूमः—तन्मन्त्रोऽवघात-
 श्चोदकातिदेशेन प्राप्तो बीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः ।
 पुनर्बीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समयस्यावघातस्य प्रयोक्यत्वात्सकृन्मन्त्रपाठः ।
 अवघातमसङ्गतात्मथये मपाठक उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयलाभादनुस्मारितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये षडार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अथैतः स्थापां पतिरसि वृषांऽस्यूर्मिवृषसे-
 नोऽसि ब्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ सूर्य-
 वर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ
 वाशाः स्थ शक्ररीः स्थ विश्वस्रतः स्थ जन-
 भूतः स्थाभेस्तेजस्याः स्थापामोषधीनाः रसः
 स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्लन्नूर्जस्वती राजसूर्याय
 चितानाः । यामिर्मिजावरुणावभ्यपिञ्चन्यामि-
 रिन्द्रमनयन्नत्यरातीः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
 स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रमुष्मै दत्त ॥१॥

(अत्येकादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे देवसुधां हवींष्युक्तानि । एकादशेऽभिवेकार्थजलविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।
 कल्पः—“अपां ग्रहांगृह्णात्याग्नीध्रे वायव्यैर्गृह्णन्ते षोडश सप्तदश वा महा
 गृह्णन्ते तावन्त एव ग्रहा गृह्णन्ते, अर्थतः स्थेति सारस्वतीष्वप्सु हृत्वैतेनैव
 मन्त्रेण गृह्णात्येकमुत्तरैर्मेन जुहोति तेन गृह्णाति, अपां पतिरिति समुद्रियाः
 सैन्धवीर्वाऽपो वाऽन्यः पुनदः स्थात्युरुषे पश्ये वाऽभ्यवेदे प्रतीपमन्य ऊर्मिर्बु-
 ध्यत्यन्वीपमन्यो वृषाऽसीति यः प्रतीपं वृषसेनोऽसीति थोऽन्वीपं ब्रजक्षित इति
 कृप्यानां मरुतामोज इति याः प्रतीपं गच्छन्ति हादुर्नीनां वा प्रभावरीः स्थेति
 यो उत्स्यन्दिता तत्रैव मत्यवसिच्यन्ते परिवाहिणीः स्थेति परिनदीनां सूर्यवर्चस
 इत्यातपति वध्याणां सूर्यत्वचस इति यासु रूपाणि परिदृश्यन्ते मान्दा इति
 स्थावरानां वाशा इति पुण्याणां शक्ररीः स्थेति गोरुलब्धानां विश्वभुव इति पयसो

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्घजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

अनभृत इति दध्नोऽग्नेस्तेजस्या इति घृतस्यापामोषधीनां रक्त इति मधुनोऽपो
देवीर्मधुमतीरगृह्णन्मिति सर्वत्र होमे ग्रहणे चानुषजति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
स्वाहेति होमसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुज्ये दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते ” इति ।

सुत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । प्रभावरिः स्थ परिवाहिणीः
स्थेति मन्त्रद्वयं शास्त्रान्तरगतम् । अत्र मन्त्रपाठस्तु—

अर्थेत इति । हे सारस्वत्य आपो यूषमर्थेतः स्थ, अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य
सरस्वत्या नद्या तकाशाद्यदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः, यूषं तथाविधाः स्थ ।
समुद्रं कांचिन्दीं पुनर्वं वा संबोध्यापां पतिरसीत्युच्यते । त्वदीयं जलं गृह्णा-
मीत्यभिप्रायः । हे प्रतीपं युध्यन्मूर्धे त्वं वृषाऽस्ति सेचकोऽस्ति । हेऽन्वीपं युध्य-
न्मूर्धे त्वं वृषसेनोऽस्ति सेचनक्षमा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुरुषे
पशौ वा नदीमुत्तरीतुं प्रविष्टे सत्युपरिभागस्थ ऊर्मिः प्रवाहस्योर्म्यन्तरेण युध्यति,
अधोभागस्थः प्रवाहानुकूलः सहसा गच्छन्मूर्धन्तरेण युध्यति, तदुभयमत्रोक्तम् ।
हे कूप्या आपो यूषं ब्रजक्षितः स्थ, ब्रजे गोष्ठवद्ब्रह्मीनां निवासयोग्ये
कूपस्थाने क्षियन्ति निवसन्तीति ब्रजक्षितः । हे प्रतीपगामिन्य आपो यूषं मरु-
तामोजः स्थ वायुनां बलरूपा भवत । आजर्तादिषु वायुना प्रतिहताः सत्यः
प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतपयुक्तवृष्टिसंबन्धिन्य आपो यूषं सूर्यवर्चसः स्थ,
सूर्यवद्वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्यादिप्रतिबिम्बग्राहिण्य आपो
यूषं सूर्यत्वचसः स्थ, सूर्यस्य त्वक्शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यास्तु तिष्ठति ताः
सूर्यत्वचसः । हे स्थावरा आपो यूषं मन्दाः स्थ गत्यभावाम्मन्दरूपाः
स्थ । हे नीहारगता आपो यूषं वाशाः स्थ वश्या भवत ।
नीहारो हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति ततो वश्यत्वम् । गोगर्भ-
वेष्टन उल्ने स्थिता हे आपो यूषं शक्ररीः स्थ गर्भरक्षणे शक्रा भवत । हे
क्षीरगता आपो यूषं विश्वभृतः स्थ, विश्वं विश्रतीदि विश्वभृतः । क्षीरेण हि
माणिजातं पृष्यते । हे दधिगता आपो यूषं जनभृतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
हे घृतवद्रूपा आपो यूषमग्नेस्तेजस्याः स्थ, ष्वाला रूपत्वाद्घृतमग्नेस्तेजस्तेन
भवस्तेजस्याः । हे मधुद्वरूपा आपो यूषमपामोषधीनां रक्तः स्थ । पुष्परक्त-
जन्यत्वाद्दुभयसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाश्विन्तमन्त्रं कात्विजोऽपोऽगृ-

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजकृत्विषयमन्त्राणामभिधानम्)

हणन् । कीदृशीः । देवीर्दीप्यमाना मधुमतीर्षधुरा ऊर्जस्वतीर्बिलप्रदाः । ता एव पुनर्विशोष्यन्ते—याभिरङ्गिरेवताः पूर्वं मिवावरुणावभ्यविश्व-
न्पुनरपि याभिरङ्गिररातीः शत्रुनतिक्रम्येन्द्रमनथस्तादृशीरपो गृह्णाभित्यन्वयः ।
हे आपो यूयं राष्ट्रप्रदत्ताद्यजमानाय राष्ट्रं दत्त स्वाहा तुभ्यमिदं स्वाहुतम् । हे
आपो राष्ट्रप्रदत्त्वाद्गुणै रामधुधिष्ठिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अनार्थेत्यादिषु पञ्चद-
शसु मन्त्रेष्वपि देवीरित्युगियं शेषत्वेनानुषण्यते । स्वाहाकारान्तो राष्ट्रदा इति
मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुषण्यते । तद्रहितस्तु ग्रहणकाले । विधत्ते—

“ अर्थेतः स्येति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हवि-
ष्कृतानामेषाभिघृतानां गृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

एताः सप्तस्वत्यादिनदीगता अपो निष्क्रीय निःशेषेण कीत्वा । किञ्चाऽऽ-
हृया हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता भवन्ति । आप्यहोमस्यभिधारणरूपत्वाद् ।
होमादूर्ध्वमनेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ बहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपाः राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवासौ गृह्णाति ।
अथो भियमेवैनमभिवहन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

सप्तस्वत्यामन्वस्यं वा मद्यां मवाहरूपा बहन्त्यस्तासां सकाशाद्गृह्णीयात् ।
एता एव बहन्त्यः कुल्पास्येण बहुविधसस्योपकारित्वाद्वापं राष्ट्रमित्युच्यते ।
तद्यज्ञेन यजमानार्थं राष्ट्रं कर्तं भवति । किञ्चैनं यजमानं प्रति भियं बह-
न्ति । लीलिङ्गपुलिङ्गस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ५] इति । यजमानस्य सस्याभिवृद्धये जलसंपर्कं पदर्शयति—

“ वृषाऽऽर्यूर्धिरित्याह (१) । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ५] इति । स्वाधीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति—

“ वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य सःशयति ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ५] इति । वैश्यादिप्रजासंपत्तिं दर्शयति—

“ प्रजाक्षिप्तः स्येत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवासौ पर्युहति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नगरस्थितवैशयवत्कूपे सर्वदाऽवस्थानाद्वैशयत्वम् । अन्नप्राप्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयागामभिवेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ मरुतामोजः स्थेत्याह । अजं वै मरुतः । अजमेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । राष्ट्रस्य वैर्यनभिभवरूपं तेजो दर्शयति—

“ सूर्यवर्चसः स्थेत्याह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । सत्यानुतप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति—

“ सूर्यत्वचसः स्थेत्याह । सत्यं वा एतत् । यदुर्वति । अनुतं यदातपति वर्धति । सत्यानुते एवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

आतपराहिताया वृष्टेः प्रभूतत्वेन फलपर्यन्तस्थापित्वादातपमुक्तायास्तद्वैपरीत्यम् । सर्वत्र सत्यं यन्मुमनूतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोरवरोधः । वेदनं यद्यं सति—

“ नैम० सत्यानुते उदिते हि०स्तः । य एवं वेद ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

स्थिरास्वप्नु चर्वाणादिकं विश्वम्भेण कर्तुं शक्यत्वाद्वाष्ट्रगतब्राह्मणवर्गस्य ब्रह्मवर्चसं दर्शयति—

“ नाम्नाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्क्यकः (३) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नीहारे वश्यवस्य दर्शितत्वाद्वाष्ट्रस्यापि वश्यत्वं दर्शयति—

“ वाशाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

उल्बगतानामपां पशुसंबन्धात्पशुपार्तिं दर्शयति—

“ शक्ररीः स्थेत्याह । पशवो वै शक्ररीः । पशूनेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपत्तिं दर्शयति—

“ विश्वभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पपस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । दध इन्द्रियमदत्वात्तज्जलेनेन्द्रियसंपत्तिं दर्शयति—

“ जनभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाभ्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेजःसमृद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्याह (४) । राष्ट्रमेव तेजस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । अबोधिरस्य मधुत्वामधुसंपत्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ अर्षापोषधीनाः रसः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पञ्चवपकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

बह्वन्तीनां गृह्णातीति नदीपानप्रवाहे जलग्रहणं यदुक्तं तस्यानुकल्पत्वं द्योतयन्मुख्यकल्पं विधत्ते—

“ तारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अर्षा पृष्ठम् । यत्तारस्वती । पृष्ठमेव नः समानानां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

तारस्वत्याख्यान्तदीविशेषादानीयमानः तारस्वतः । अर्षा पृष्ठं पृष्ठवदुपरि-
वर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । पृष्ठमेव करोत्युक्तमेव करोतीत्यर्थः ।

शास्त्रान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—

“ षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मिन्नीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

षोडशसंख्याकाः कला अवयवा यस्येति षोडशकलः । एकादशेभ्यैः पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्थेत् इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्थेतः स्थेति जुहोति बह्वन्तीनां गृह्णातीत्यभिधानात्तत्रोभयत्रावस्थितार्थं षोडशसंख्यां तस्य प्रजांसति—

“ षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वाविंशत्संघातन्ते । द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्दाणि छन्दांसि । वाचैवैनः सर्वेभिरुद्योभिरभिषिञ्चति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दसोऽक्षरसंघातगामित्वाद्वागनुष्टुपत्वम् । अनुष्टुभो वा इमानि जायन्त इति तापनीये सर्षजगद्येतुत्वाभिधानात्सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ तारस्वतीजलेऽर्थेति होमः सामुद्रिके त्वपाम् ।

वृषाऽसीति पर्वीपोर्मावन्धीपोर्षो पुनर्वृष ॥

मज कृष्पासु मरुतां वायुप्रतिहतास्वथ ।

सूर्यश्चाऽऽ(वाऽऽ)तपवृष्टासु सूर्यविम्बयुतासु च ॥

मान्दाः स्थिरासु वाशाः स्थ नीहारस्थासु शकरीः ।

गवोल्बस्थासु विधेति क्षीरगासु जनेति तु ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्वाणामभिधानम्)

दधिगासु पृतस्थासु त्वमेर्मधुगतासु तु ।

अपामपः सर्वशेष ऋगेषा राष्ट्रदा इति ।

स्वाहानो होमगोऽन्मस्तु ग्रहणे दश पञ्च च ॥ ” इति ॥

इति श्रीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपत्राठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपत्राठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

देवीरापः सं मधुमतीर्भधुमतीभिः सृज्यध्वं
महि बर्चः क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीद-
तोर्जस्वतीर्महि बर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्ट-
मसि वाचो वन्धुस्तपोजाः सोमस्य दाशर्मसि
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृतां
अमृतेन स्वाहां राजसूयाय चितानाः । सध-
मादो युग्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युषो
वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्यमपा*
शिः (१) मातृत्मास्वन्तः । क्षत्रस्योल्बं-
मसि क्षत्रस्य योनिरस्याविज्ञो अग्निर्गृहपतिरा-
विज्ञ इन्द्रो बृद्धश्रवा आविज्ञः पूषा विश्ववेदा
आविज्ञौ मित्रावरुणावृतावृधावाविज्ञे धार-
पृथिवी धृतवते आविज्ञा देव्यदितिर्विश्वरूप्या
विज्ञोऽयमसावांमुष्यायणोऽस्यां विर्यास्मिन्राष्ट्रे
महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते
जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
आज्ञाना* राजेन्द्रस्य (२) वज्रोऽसि वार्ज-

(राजसूयविद्ययाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

अस्त्वयाऽयं वृत्रं वक्ष्याच्छत्रुर्वाधनाः स्थ पात
 मां प्रत्यञ्चं पात मां तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात
 दिग्भ्यो मां पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः
 पात हिरण्यवर्णावुपसां विरोकेऽयःस्थूणावु-
 दितौ सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्रं गते तत-
 श्वक्षायामदितिं दितिं च (३) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 षमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ देवीराप इति पेतसे सृते महान्समवनीय ” इति ।

अप्सु जादो वृक्षविशेषो वेवसस्तेन निर्मितं क्षीणकलशसदृशं पात्रं ततं तस्मि-
 श्चते वायुवैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्यो नानापात्रेषु गृहीता सूर्यं क्षत्रियाय राज्ञे
 महि वचो बन्वाना महत्तेजः संपादयन्त्यः परस्परं संसृज्यध्वम् । कीदृशयः कीद-
 र्शीमिः सह । मधुमतीर्मधुरा मधुमतीभिर्मधुरामिः सह ।

मन्वसामर्थ्येन परस्परं संसृगं संपद्यत इति दर्शयति—

“ देविरापः स मधुमतीर्मधुमतीभिः संसृज्यध्वमित्याह । अरुणैवैनाः संसृजति ”

[भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ अनाधुष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सावधि-
 त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधुष्टा इति । हे आपोऽनाधुष्टाः केनाप्यतिरस्कृता ऊर्जस्वतीः सारस्व-
 त्यः सीदत तिष्ठत । किं कुर्यत्यः । राज्ञे महद्बचो दधत्यः ।

मन्वसामर्थ्येनैवाऽऽसामुपवेद्यन्मपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधुष्टाः सीदतेत्याह । अरुणैवैनाः सावधिति ” [भा० का० १ प्र० ७

अ० ६] इति । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्राह्मणाच्छस्तिनश्च सादयाते । आग्नेयो वै होता ।
ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छस्ती । तेजसा वैवेन्द्रियेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णाति ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

य वो देवायामय इत्याद्याग्नेयशस्त्रपाठाद्धोताऽऽग्नेयः । इन्द्र त्वा वृषभं वय-
मित्याद्यैन्द्रशस्त्रपाठाद् ब्राह्मणाच्छस्तिन ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“अग्निभृष्टमसीति तस्मिञ्जातमानं हिरण्यमवधाव” इति । पाठस्तु—

अग्निभृष्टमिति । हे हिरण्य त्वमग्निभृष्टमसि यवादिबद्धिसंयोगेऽपि नितरां
भृष्टं सासि न भवसि । किंच वाचो बन्धुरसि । हिरण्यवन्तया हि राजामात्या-
दीनां वाक्सर्वैराद्रियते । तपोजा असि संतापयतोऽग्नेर्जातोऽसि । हिरण्यस्याग्निरे-
तस्त्वात् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं प्रकृत्य श्रूयते—“तस्य रेतः परापतत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ” इति । सोमस्य दात्रमासि सोमस्य कथार्थं त्वं दत्तमसि ।
“हिरण्येन क्रीणासि ” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तैनोत्पूय ” इति । पाठस्तु—

शुक्रा व इति । हे आपः शुक्रा वो दीप्तिमतीषुष्माञ्शुक्रेण दीप्तिमता हिर-
ण्येनोत्पुनामि । कीदृशीः कीदृशेन । चन्द्राश्चन्द्रेण । उभयोराल्लादकत्वं प्रति-
क्ष्वम् । अमुवा अमृतेन । स्वादुत्वादापोऽमृताः । प्रियत्वाद्विरण्यममृतम् । पुनरपि
कीदृशीः । स्वाहाकारसंपादितहोमशुक्राय राजसूयाय चितानाः संपादिताः । विधत्ते—

“हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्यै हि पवित्राम्यामुत्पुनन्ति न्याशुच्यै(१) ”

[भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

पात्रे स्थापितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रग्रथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां धृत्वो-
त्पुनीयात् । आज्यं त्वाहुत्यर्थं पवित्राम्यामेवात्पूयते । आपस्त्वभिषेकार्था इत्या-
ज्याद्न्यावृत्त्यर्थं हिरण्येनोत्पवनम् । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—

“शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतन्द्रियः । आयुष्येवोन्ध्रिये मसिति-
ष्ठति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वाजपेये शुपावरोहणप्रसङ्गे वाक्यमेतद्व्याख्यातम् । मन्त्रद्वयभागानामर्थो
लोकसिद्ध इति दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“ अनिभूष्टमसीत्याह । अनिभूष्टः सेतव् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो सेव
बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा सेतव् । सोमस्य दावमसीत्याह (२) ।
सोमस्य सेतदात्रम् । शुक्रा षः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । शुक्रा स्त्रापः । शुक्रं
हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रो स्त्रापः । चन्द्रं हिरण्यम् । अमृता अमृ-
तेनेत्याह । अमृता स्त्रापः । अमृतं हिरण्यम् (३) । स्वाहा राजसूयाये-
त्याह । राजसूयाय सेना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

राजसूयाय राजसूयान्तर्गतराजाभिवेकाय ।

कल्पः—“ सधमादो घृन्निनीरिति चतुर्वेदपात्रेषु व्यानयाति पालाश औवु-
म्भर आश्रये नैवश्रोत्रे च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद् इति । वरुणः परस्यासु गृहस्थानीयारवस्तु अन्तर्मध्ये सधस्थे
चक्रे ताभिरङ्घ्रिः सह स्थितिं छतवान् । कीदृशीषु परस्यासु । मातृतमासु । अति-
शयेन मातरो मातृतमाः । अतिस्नेहमुक्ता मातरो हि पुत्रं पालयन्ति मियं तद्वत्पाल-
यिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । अपो शिशुः । मातृस्थानीयानामर्षा पुत्रस्था-
नीयः । किं कुर्वन् । वसान एता अपो वस्त्रवदाच्छादयन् । कीदृशीरपः । सधमादः
स्वान्तःस्थितेन वरुणेन रुहैकस्मिन्देये स्थित्वा तं वरुणं मादयित्रीर्हर्षयित्रीः ।
घृन्निनीर्दीप्तिमतीर्धनवतीर्षा । ऊर्जा बलहेतुभूताः । अनिभूष्टा मवादिबद्धर्जना-
योग्याः । अपश्युदः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्से—

“ सधमादो घृन्निनीरुर्ज एता इति वारुण्यर्था गृह्णाति । वरुणसधमेवा-
वरुण्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वरुणसर्वं वरुणानुज्ञानम् । अथ एकत्वं मशंसति—

“ एकया गृह्णाति । एकथैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ६] इति ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ क्षत्रस्योत्त्वमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते ।
क्षत्रस्य योनिरसीति वैण्डुरमुष्णीषं द्वितयिं खेतं वैण्डुरमित्याचक्षते ” इति ।
तार्प्यं घृताकं वस्त्रम् । वाजपेये व्याख्यातौ मन्त्रौ । विधत्से—

“ क्षत्रस्योत्त्वमसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्प्यं शोष्णीषं च प्रदच्छति
सधोनित्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

यजमानो राजत्वात्क्षत्रियः । ताप्योष्णीषयोरपि क्षत्रसंबन्धित्वे सयोनित्वं समानजातित्वं भवति । विधत्ते—

“ एकशतेन दर्भपुञ्जीलैः पवयति । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मैक-
शतः (४) । यावानेष पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [जा० का० १ प्र०
७ अ० ६] इति ।

बहुभिर्दभैनाडीभिर्युक्तभेकं काण्डं दर्भपुञ्जीलं, तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकै-
र्यजमानं शोधयेत् । शतवीर्यः शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकामे-
कत्वसंख्यां पूरयति । इव्यवयमक्षणं कमेण विधत्ते—

“ दध्याशयति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अन्वाद्यस्यावरुद्धचै ।
शष्पाण्याशयति । सुराबलिमेवैनं करोति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ०
६] इति ।

दध्न इन्द्रियप्रियत्वात्तेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य मधुरत्वान्मृदुत्वाच्चातुं
योग्यत्वम् । शष्पाणि बालनृणानि । ब्रीहियवाङ्गुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनक-
त्वात्सुरात्वम् । सा च सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः ।

कल्पः—“ आविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन्बहिरुदानीय ” इति ।
आविद आवित्संज्ञका मन्त्राः सप्त । उदानीयाऽऽग्नीध्रीयाद्दहिर्निःसार्य । पाठस्तु—

आविन्न इति । अग्निरिदानीं गृहपतिराविन्नोऽनेन कर्मणा गृहपतित्वं
लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृद्धकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विज्ञानं लब्धवान् । मित्रावरुणौ
सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वव्यापाररूपं व्रतधारणं
लब्धवत्यौ । अदितिर्देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान्बहुपु-
त्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्माऽऽमुष्यायणोऽमुष्य राजे-
न्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा । तादृशो यजमानोऽस्यां पजायामग्निन्वाष्ट्रे महद्भयः
क्षत्रत्वादिपूर्वव्याख्यातभूणेभ्यः पर्याप्तः सन्नाविन्नस्तान्गुणाल्लब्धवानित्यर्थः ।

एष च इति । कल्पः—“ एष वो भरता राजेत्युक्त्वा ” इति ।

पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रत्निभ्यः प्रदाय “ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति (५) ” [जा० का०
१ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

एता आविश्च इत्याद्या आविस्संज्ञका मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्दित्यर्थः ।
तेनैतं यजमानमाविद् गृहपतित्वादित्थं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

आयमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—

“ अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पुषा पशुभिः । मिवाव-
रुणौ प्राणापानाम्याम् ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

गार्हपत्यं गृहपतित्वम् । इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पश्वमन्त्रं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमलिखत् । सोऽर्धंष्णः पन्था अभ-
वत् । स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतम्रते इति द्यावापृथिवी उपाधावत् । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय वज्रं पारहत् । आविन्ने द्यावापृथिवी धृतम्रते
इति यदाह (६) । आभ्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं आतृव्याथ पहरति ”
[ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य लक्षणाया ध्रुलोके रेखा संपन्ना । सा च सूर्यस्य
मार्गोऽभवत् । तदानीं द्यौरुत्पाटनेन क्षुब्धा यदा वज्रमहारामानुजां दत्तवती तदा
स इन्द्रोऽनेन मन्त्रेण द्यावापृथिवीं सेवित्वा ताभ्यामनुज्ञातो वृत्राय वज्रं प्राह-
रत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं पहरति । वज्रमन्त्रं प्रशंसति—

“ आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी । अस्वा-
मेव प्रवितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति । भूमिरेव
काचिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—

“ आविन्नोऽयमसाक्षामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्राष्ट्र हत्वाह । विश्वेवैनं रा-
ष्ट्रेण समर्धयति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

विशा करप्रदायिन्या मजया राष्ट्रेण सर्वसस्थयुक्तेन भूमिविशेषेण च यज-
मानं समर्धययेव । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च मन्त्रौ पूर्ववद्ब्रुवाचष्टे—

“ महते स्रज्जाम महत आधिपत्याय महते जानराव्यायेत्याह । आशिक्षमे-
वैतामाशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजयेत्याह ।
तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“इन्द्रस्य इजोऽसि वार्ज्जन इति धनुर्यजमानाय धमच्छति” इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

इन्द्रस्येति । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसंभनमसि । अतस्त्वयाऽयं यजमानो वैरिणं वध्यात् । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रन्न इति धनुः मयच्छति विजित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शश्विवाति । कल्पः—“ शत्रुनाधनाः स्थेति त्रीन्बाणावतः ” इति ।

बाणा शस्त्रं तद्युक्ताग्रानित्यर्थः । त्रीनिषून्मयच्छतीति शेषः । हे इषवो यूयं शत्रुणां बाधका भवथ । विधत्ते—

“ शत्रुनाधनाः स्थेतीषून् । शत्रूनेवास्य बाधन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । मयच्छतीत्यनुवर्तते ।

कल्पः—“ पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमानाननुमन्वधते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो बाणस्य प्रत्यङ्मुखो भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षणेऽयं तिर्यग्भवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वभवति । हे मदीया बाणाः प्रत्यगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो यथोक्तप्रकारेण मां प्रत्यागच्छद्भ्यो बाणेभ्यो रक्षत । मुद्दकुशला हि स्वकीयैर्बाणैः परकीयानपसारयन्ति स्वपृष्ठयन्ति वा । अतो मद्दस्तेऽवास्थिता हे बाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं परकीयबाणेभ्य एव रक्षणं किंतु विधाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो नाशहेतुभ्यः शत्रु-
कृतपीडाभ्यो मां पात । मन्वस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

“ पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पतित्याह । तिस्रो वै शारव्याः । मतीची तिरश्च्यन्ती । ताम्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शारव्या हिंसिकाः परकीयहेतमस्ताश्च पूर्वोक्तीत्या मत्यगादिरूपाः ।

मध्यमभागं व्याचष्टे—

“ दिग्भ्यो मा पतित्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वृद्धेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थिताः संचिविग्रहकारिमनुष्यमुखेन(ण) वैरिणो

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिवानम्)

भीषयन्ति । ताम्भ्यो दूरदेशवर्तिनीभ्यो दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्था वाणाः पान्तयेव । तृतीयभागं व्याचष्टे—

“ विभाभ्यो मा नाहूभ्यः पातेत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

अपरिमिताद्वहविषाद्ग्रामापहारादिरूपाद्वाधात् । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” इति ।

बेजुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पठस्तु—

हिरण्यवर्णाविति । हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त, हे मित्र शत्रुमारक दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहन्तं, बेजुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्योपरिभागं गर्तसदृशमारोहन्तं परकीयबाणेभ्यो रक्षतम् । परितश्चर्मफलकादिभिराच्छादिते सति रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते— ङषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं शान्युषांसि सूर्योदयात्पूर्वभावीनि तेषां संकीर्णानि विशिष्ट आलोके प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पन्ने सति । कीदृशौ बाहू । हिरण्यवर्णौ सुवर्णस्वाचितकवचपतिर्भोकेन हिरण्यवद्भासमानौ । अयःस्थणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ । ततो रथारोहणादूर्ध्वमदितिषस्वण्डितां रथसेनां दिशि स्वण्डितां परसेनां च चक्षार्था क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । विधत्ते—

“ हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति त्रिष्टुभा बाहू उद्गृह्णाति । इन्द्रियं वै धीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव धीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

उद्ग्रहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । नौधायनपक्षे तु यथाब्राह्मणे बाहूद्यमनार्थं एव मन्त्रः । इन्द्रियं धीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात्त्रिष्टुच्छन्दसस्तद्रूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वैशसे पात्रे सर्वा अपि नयेदपः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतुर्नृस्राव्याधिष्णययोः ॥

अनिभुष्टेति तास्थन्तः शतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोरपवनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सध ॥

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानस)

सञ्जेति धारयेत्स्वामी तार्प्योष्णीषदयं क्रमात् ।

स्वामिनं वाचयेदाविसप्तमन्त्रान्विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिनं दद्यात्स्तोमोऽस्मा नक्षणो जपः ।

इन्द्रं दद्यात्स्वामिनोऽन्यो धनुः शत्रुविति वाणकान् ॥

पतिषुन्मन्त्रयेत्स्वामी हिरं वाहू तथोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवोद्देशोऽनुवाकः) ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री स्वा छन्दसामवतु

त्रिष्टुत्तोमो रथंतर* सामामिद्वेवता ब्रह्म त्रिवि-

णमुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः

स्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं त्रिविणं विरा-

जमा तिष्ठ जगती स्वा छन्दसामवतु सप्तदशः

स्तामो वैरूप* सामं मरुतो देवता विद्ब्रवि-

णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा (१) छन्दसा-

मवत्वेकविंशः स्तोमो वैराज* सामं मित्रा-

वरुणो देवता बलं त्रिविणमुर्ध्वामा तिष्ठ-

पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु जिणवजयस्त्रिंशौ

स्तामो शाकवरैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता

षष्ठीं त्रिविणमीदृक्चान्यादृक्चैतादृक्च प्रतिह-

हृचं मित्रश्च संमितश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च
 सत्यश्चर्तपाश्च (२) अत्यश्हाः । अमये स्वाहा
 सोमाय स्वाहा सविध्रे स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा पुष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय
 स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-
 श्शाय स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये
 स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
 त्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 प्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा (३) ।

(अनुष्टुप्चर्तपाश्च सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 ष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽभिषेकार्थजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे दिग्ब्यास्थापनमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः—“अथैनं पञ्चभिर्दिशो व्यास्थापयति समिधमा तिष्ठेति मनसा
 चानु प्रकामति ॥ इति ।

व्यास्थापयति विविधादिगभिसुखत्वेन विजयाय प्रस्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

समिधामिति । समिध्वन्तेऽस्यामादित्य इति समिधमाची दिक्तां दिशमादि-
 ष्टाऽऽकम्प तिष्ठ । तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु । स्तोमानां मध्ये
 त्रिवृत्स्तोमो रक्षतु । साज्नां मध्ये रथं तरं साप रक्षतु । देवानां मध्येऽभिर्देवो रक्षतु ।
 भूसा प्राज्ञाणस्त्वर्दीर्यं इविणं धनं रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं साप्तप्राज्ञणे

(राजसूयविषयदिग्ब्याख्यापनमन्त्राणामभिधानम्)

समाज्ञातम्—“ तिसुभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसुभ्यो हिं करोति स मध्य-
मया तिसुभ्यो हिं करोति स उत्तम्योद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः ” इति ।

अयमर्थः—उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु
तिसुभ्य ऋग्व्यो हिं करोति गायेत् । कामिस्तिसुभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसुभिर्गीतं भवति । सोऽयं
प्रथमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्त-
त्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंवाग्धिनी विशिष्टा स्तुतिः
संपद्यते । तेषु स्तुतिरुद्यतीनाम्नाऽभिधीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्या-
मृच्युत्सर्वं साम रथंवरम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उग्रमिति । पूर्वन्यायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षकेण यमेनाधिष्ठित-
त्याहाक्षिणादिगुप्ता ।

पञ्चदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसुभिः स एकया
स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसुभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं
करोति स एकया स एकया स तिसुभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकैकैश्च
तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याय आवृत्तिः पञ्चभिर्ऋ-
ग्भिर्गायेत् । तद्यथा—प्रथमामृचं निर्गायेत् । इतरं द्वे सङ्कत्सङ्कदायेत् । द्वितीय-
पर्याये मध्यमां निर्गायेत् । तृतीयपर्याय उत्तमां निर्गायेत् । तेषु पञ्चदशस्तोमस्य
संवाग्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वाभिद्धि हवामह इत्ये-
वस्यामृच्युत्सर्वं साम बृहद् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विराजामिति । अलाधिपेन वरुणेन पालिता सती सम्यक्कल्पितैः सस्यैर्दो-
शेभ्येण राजत इति विराद् प्रतीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसुभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसुभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसुभिः स तिसुभिरिन्द्र-
दशसप्तो सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेष्वितिशब्दो वर्तते । परन्तुपुस्तक इति श्लेषम् ।

(राजसूयविषयद्विग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

प्रथमपर्याये प्रथमामृचं विर्गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां विर्गायेत् । तृतीय-
पर्याये मध्यमामुत्तमां च विर्गायेत् । सेयं सप्तुदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशस-
प्तोत्यभिधीयते । यथाव इन्द्रेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैरूपम् । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु-

उद्दीचीमिति । एकविंशस्तोम एवाम्नातः-“ सप्तभ्यो हिं करोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तित्ये-
कविंशस्य विष्टुतिः ” इति ।

प्रथमपर्याये उत्तमां सक्तुद्रायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां, तृतीयपर्याये मध्यमां
सक्तुद्रायेत् । सेयमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिरिति सप्तसप्तित्यभिधीय-
त इत्यर्थः । पिना सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैराजम् ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु-

ऊर्ध्वामिति । षण्णवस्तोम एवाम्नातः-“ नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नव-
भ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै षण्णवः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां विर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत् । उत्तमां सक्तुद्रा-
येत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सक्तुद्रायेत् । मध्यमां विर्गायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्वो
गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । मध्यमां सक्तुद्रायेत् । उत्तमां
विर्गायेत् । सोऽयं त्रिरावसृनवसंख्योपेतत्वात्रिणवनामको वज्रसमानः ।

त्रयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः-“ एकादशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
सप्तभिः स एकयैकादशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेका-
दशभ्यो हिं करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां विर्गायेत् । मध्यमां सप्तकृत्वः । उत्तमां सक्तु । द्विती-
यपर्याये प्रथमः सक्तुद्वितीयां त्रिस्तृतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्त-
कृत्वो द्वितीयां सक्तुतृतीयां त्रिरिति । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमानामन्तः । यत्तु
काजपेय उज्जित्यनुवाके त्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकमाम्नातं तत्सर्व-
भुक्तेषुस्तोमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । उच्यतेनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्टव्यः । पो
श्वस्ते पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम शाकरम् । रेवतीर्नः सधमाद् इत्यस्यामु-
च्युत्पन्नं साम वैरुतम् । त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणसत्रियवैश्या ब्रह्मरक्षका उक्ताः ।

(राजसूयविषयद्विभ्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

धतुर्थे शारिरबलस्य तदक्षकत्वम् । पञ्चमे वर्चसः प्रख्यातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् । विधत्ते—

“ दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिमज्जति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

पञ्चमार्गं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽध्वर्योर्मानसमनुक्रमणं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदनु प्रकामेत् । अभि दिशो जयेत् ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यद्यध्वर्युर्भजमानमनु पादेन प्रकादेदिशामभिजयो भवेत्किंतून्माद्येद्वुञ्जिन्नमं प्राप्नुयात् । विधत्ते—

“ मनसाऽनु प्रकामति । अभि दिशो जयति । नोन्माद्यति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

प्रक्रमणस्य छतत्वाद्दिग्विजयः । पादेन तदकरणादुन्मादाभावः ।

समिदादीनि दिशां नामानि प्रशंसति—

“ समिधमा तिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रामा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजमा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीचीमा तिष्ठेत्याह । पशून्मेवावरुन्धे । ऊर्ध्वामा तिष्ठेत्याह । सुवर्ममेव लोकमभिजयति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

समिच्छन्दस्य दीक्षिप्रतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उग्रशब्द इन्द्रियबलोपेतत्त्वमाचष्ट इतीन्द्रियप्राप्तिः । अन्नं वै विराडितिभृत्यनुसारेणाभ्यप्राप्तिः । “ यर्हि पशुमाप्रीतिमुदञ्चं नयन्ति ” इति पशोरुत्तरदिकसंबन्धभ्रवणात्पशुप्राप्तिः । स्वर्गलोकस्थोर्ध्वभाषित्वाद्भिजयः । विहितं मानसमनुक्रमणं प्रशंसति—

“ अनुञ्जिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति वैभृदेवीमामिक्षां तस्मारण्येऽनुवाक्यतृतीयैर्गणैः कपालान्मुपदधाति—ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्येताभ्यां मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन ” इति । पाठस्तु—

ईदृङ्चेति । ईदृङ्ङित्यादीनि वरुद्विशेषाणां नामधेयानि । तद्रूपेण भाषितत्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे प्रथमकपाल त्वमीदृङ् चासि । एतन्नामकमेवासि । एवमन्यत्रापि योज्यम् । विधत्ते—

(राजसूयविषयदिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

“ मारुत एष भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० ७] इति ।

एष पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन्गुणं विधत्ते—

“ एकाविंशतिकपालो भवति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७]

इति । एकाविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्पतिष्ठाहेतुत्वम् ।

*कपालोपधानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते—

“ योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । आम्नैरेव पशुभिरार-
णयान्पशून्परिगृह्णाति । तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः ”-
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

अत्राऽऽम्नात् ईदृङ्चेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्त एको गणः । शुक्रज्योतिश्चेत्या-
दिः सप्तसंख्यायुक्तोऽपरो गणः तयोर्गणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये
गत्वाऽध्येतव्यो योऽनुवाकस्तास्मिन्ननुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“ धु-
निश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिपः ” इति ।
एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽवस्थितैर्ग्राम्यैः पशुभिः परितोऽवब-
ध्याऽऽरण्यान्यशून्गृह्णाति । यस्मादवारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तस्तस्मात्तोकेऽप्यरण्य-
वासिनो हरिणादथ आनीयमानाः पलायनं वारायितुं ग्रामे परिचयवद्भिर्हरिणा-
दिभिरुभयत एकपाशेन बद्ध्वा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“ अग्नये स्वाहेति षट्पार्थानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ” इति ।
“ इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति ” इति च । “ पृथि-
व्यै स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीः ” इति च । “ अद्भ्यः स्वाहेति षट्भूतानाम-
वेष्टीः ” इति च ।

एतस्मिन्नवेष्टिविनियोगेऽप्यभिषेकात्पूर्वं षट्कमेकं तत् ऊर्ध्वमपरं षट्कमिति
द्रष्टव्यम् । पाठस्तु—

अग्नय इति । अत्र चतुर्थ्यन्तैरुक्ताः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पार्थानि विधातुं प्रस्तौति—

“ पृथिव्यैः । अभ्यविच्यत (३) । स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्था-
न्यपश्यत् । तान्वजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयद्विग्व्यासथापनमन्त्राणामभिवानश्)

वेनस्य पुत्रः पृथिनामा कश्चिदाजा राजसूये पार्थहोमं विनैवाभ्यक्षित ।
हतः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतो राष्ट्रप्राप्तये पार्थसंज्ञकान्यत्रये स्वाहेत्यादीनि
मन्त्रवाक्यान्व्य(प्य) पश्यत् । तैर्हुत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् । विधत्ते—

“ यत्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७]
इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव । षष्ठसप्तममन्त्रौ पशंसति—

“ बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवास्यै
क्षत्रं च समीची दधाति । अथो नस्येव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति (४) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षण्णां मन्त्राणां चरमम् । इन्द्राय
स्वाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षण्णां प्रथमम् । तथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च ब्राह्मण-
क्षत्रियाभिमानीदेवत्वादस्यै यजमानाय तज्जातिद्वयं समीची दधाति परस्परस्नेह-
युक्तं करोतीत्यर्थः । किञ्च तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रति-
ष्ठापयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षट्पूरिष्ठात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश
भासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पुः । देवानामेव पुरं मध्यतो व्यव-
सर्षति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

वसन्ते वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्भोगस्थानत्वेन संवत्सरो देवानां
पुरमिष भवति । यथा पुरे पण्यदीर्था व्यवस्थिताभ्यामुभयतो वाटिकाभ्यां युक्ता
भवति तस्यां गच्छन्पुरुषश्चौरैरविज्ञो भवति तद्वत्पार्थयोः षट्कयोर्मध्येऽभिषेकाय
यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्वाधो न भवति । विधत्ते—

“ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत्र
एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे हस्य मृत्यवोऽवेष्टाः ।
तस्माद्वाजसूयेनेजानो नाभिचरित्तवै । मृत्युगोनपमिचारः स्तृणुते (५) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

भूतानां यक्षराक्षसापिशाचादीनां मृत्युहेतूनामवयजनस्य विनाशस्म हेतव आ-
हुतयः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिद्वादशमन्त्रसाध्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुहु-
यात् । अत्रात्र संघाकाले मध्यरात्रे निर्जनदेश उच्छिष्टदेशे नाल्याद्यवस्थायां
च भूतोपद्रवरूपो मृत्युरुत्पद्यते । अनेन तु होमेन तत्र एव देशात्कालादवस्थाविशे-

पाञ्चैर्न मृत्युमवपजते नाशयति । परस्मान्मृत्युर्भाशितस्तस्माद्वाजसूयेनेष्टवतो यजमानस्यापमृत्युपरिहारेण कृत्स्नायुःपाप्तिर्भवति । यस्माद्द्वैरिभिरापादितो भूताद्युपक्ष्वो राजसूययाजिनं न प्राप्नोति तस्मादयं नाभिचरितवै नाभिचरणीयः । स च परैः कृतोऽभिचारः प्रत्यक्कर्तुरेवाभिमुखो भूत्वा तमेनमभिचारकर्तारं स्तृणुते हिनस्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“दिशो व्यास्थापयेद्भूपमध्ययुः समिपश्चमिः ।
 मारुतस्य कपालानि दध्यादीदृष्ट्वाचतुर्दश ”
 अत्राभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्युत्तराणि षट् ।
 पृथिवत्कद्वयं तद्वत्स्युभूतानामवेष्टयः ॥
 अयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्नचित्तारिणादीरिताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूया-
 वमृतमसि मृत्योर्मा पाहि दिद्योन्मा पाह्यवेष्टा
 वन्दृक्का निरस्तं नमुचेः शिरः । सोमो राजा
 वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः
 सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तां ते ते चक्षुः
 सुवन्तां ते ते श्रोत्रः सुवन्ताः सोमस्य त्वा
 हृन्नेनाभि विञ्चास्यमेः (१) तेजसा सूर्यस्य
 वचसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरु-
 तामोर्जसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि
 समावचुञ्जधरागुदीचीरहिं बुध्नियमनु संच-

(राजसूयविषयाभिषेकभिधानम्)

रन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावध्वरन्ति
स्वसिचं ह्यानाः । रुद्र यत्ते कथी परं नाम
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-
ताम्यन्यो विश्वा जातानि परि ता धंधुष ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयस्याम
पतयो रयीणाम् (२) ।

(अमेसैकादश ष) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अयोदशोऽनुवाके दिग्भ्यास्थापनमुक्तम् । चतुर्दशोऽभिषेक उच्यते । कल्पः—

“ अग्नेण प्रशास्तुर्धिष्णियं स्वादिरीमौदुम्बरी वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य
त्विषिरसीति तस्यां शार्दूलधर्मं प्राचीनमीवमुत्तरलोमाऽऽसीदं ” इति । पाठस्तु—
सोमस्येति । हे शार्दूलधर्मं त्वं सोमस्य दीप्तिरस्यतस्तवेव मे दीप्तिर्भूयात् ।
विधत्ते—

“ सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलधर्मोपस्तृणाति । यैव
सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेषावरुन्धे ” [बा० का० १ प० ७अ०८] इति ।

शार्दूलधर्मगता दीप्तिं दृष्ट्वा सोमदीप्तिस्त्वेन भावनादुभयावरोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तस्मिञ्शतमानं हिरण्यं निधाय ” इति ।

तस्मिञ्शार्दूलधर्मणि । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतत्वमसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रमाणं च क्रमेण विधत्ते—

“ मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतस्य हिरण्यम् । अमृतमसि
मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपाश्रयति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शतमानं भवति

(राजसूयविषयभिषेकाभिधानम्)

(१) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येषेन्द्रिये प्रतिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति । वर्णा देहः ।

दिद्योदिति । कल्पः—“ दिद्योन्मा पाहीति सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतलक्षणलेन यजमानस्य शीर्षम्भि निधत्ते ” इति ।

हे दिद्योद्द्योतनात्मक शिरस्थभिषेकजलसेचनार्थं स्थापित शतच्छिद्रयुक्त सुवर्णपात्र त्वं मां रक्ष । विधत्ते—

“ दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठादाधिनिदधाति । उभयत एवास्मै शर्म दधाति ” ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

उभयतोऽधस्तादुपरिष्ठाच्चाभूतरूपस्य सुवर्णस्य स्थितध्वारक्षुत्वं भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आसीनं क्लीबं सीसेन विधत्ति ” इति ।

दन्दशूकाः सर्पा अवेष्टा विनाशिताः । विधत्ते—

“ अवेष्टा दन्दशूका इति क्लीबं सीसेन विधत्ति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्यात्क्लीबं दन्दशूका दंशूकाः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यस्मात्सर्पत्वेन भावितं सीसं क्लीबे परात्वेन तस्मात्लोकेश्वरि क्लीबं पुंस्वरहितं पलायमाशक्षमं बहुवत्मीकोपेतेऽरण्ये गच्छन्तं सर्पा दन्दशूका दंशूका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सव्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति ” इति ।

लोहितायसं तार्धं पूर्वं फेनेन पातितं यन्ममुचेः शिरस्तादिदं ताम्ररूपं संनिरस्तं परित्यक्तम् । एतच्च तार्धं नापितस्योपरि प्रक्षेप्तव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ तामारोहन्यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसं षण्डकाय प्रत्यस्यति, निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय, तो बहिर्वेदि निरस्थतः ” इति । विधत्ते—

“ निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचि निरवद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

“ कल्पः—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति सोमो राजेत्यभिषन्त्य सोमस्य त्वा द्युन्नेनाभिषिञ्चाशीति पालाशेन पुरस्तादध्वर्युरेवमितरशौ-

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

दुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्थो वाऽऽभत्येन पश्चाद्वैश्यो नैयत्रोभेनोत्तरतो
जन्थः ” इति । जन्थः सखा । अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-
पत्यगन्वादयो धर्मसुदो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—

सोमस्येति । हे यजमान त्वां सोमस्य शुभ्रेण दीप्तयाऽभिषिञ्चामि । एवम-
ग्नेस्तेजसेत्यादौ योज्यम् । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वेऽभिषिच्य इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः ।
देवा धर्मसुवक्ष ये । ते ते वाच२ सुवन्तां ते ते प्राण२ सुवन्तामित्याह । प्राणा-
नैवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वम-
भिषिच्य इत्याहुरभिज्ञाः । युक्तो हि तेषामूर्धानां मन्त्रपाठपात्रेणाभिषेकः ।
मन्त्रे हि सोमादयो देवीं वागादीनभिषिकाननुजानन्तिवत्येवावबुध्यते । तस्मात्त-
स्याठ एवाभिषेकः । स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकमन्त्रे प्रथममागस्य शाखान्तरपाठं निराकृत्यान्तर्यं पाठं विधत्ते—

“ मद्ब्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्त्वेष स्यात् । दुधर्मा
तु भवेत् । सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः
(३) । स्वयैवैनं देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वनिरूपणात्पुरुषः सोम-
देवतः । सोमदेवतयाऽभिषेके सति लावणमलाभाद्दुधर्मत्वं न भवेत् ।

उक्तभागानां पाठं तत्तथाप्या प्रशंसति—

“ अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्चं
एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मित्रावरुण-
योर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह (४) । ओज एवा-
स्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

क्षत्रजाणामिति । कल्पः—“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसौत्यभिषिच्यमानमभिमन्त्र-
यते ” इति ।

(राजसूयविषयाभिधेकाभिधानम्)

हे यजमान त्वं क्षत्रियाणां पतिरसि । नात्र केषांश्चित्पतिः, किंतु सर्वेषां क्षत्रियाणाम् । अनेनैवाभिधायणेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

मन्त्रसामर्थ्यादशेषक्षत्रियपतित्वसिद्धिं दर्शयति—

“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अतीति । कल्पः—“कृष्णविषाणया वासांसि विचूत(त्य), एकं द्वे सर्वाणि वा, एतान्मुत्कर उदस्पत्यति दिवस्पाहीति ” इति ।

यान्यभिषेककाले लेपलिष्टानि वस्त्राणि तेषामेव त्यागः । हे यजमान दिवो घोषमानानन्यान्पार्थिवानतिक्रम्य त्वमेव सर्वां भूमिं पाहि ।

घुशब्दस्येतरपुरुषपरत्वं दर्शयति—

“अति दिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

कल्पः—“समाववृत्रन्निति येऽभिषिच्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति तान्पात्रैरुन्मार्ष्टि ” इति । पाठस्तु—

समाववृत्रन्निति । यः आपो लेपरूपेण स्रवन्ति अधरागधोगताः, उदीचीत्तर्ध्वं गताः, समाववृत्रन्सम्यगावृत्य स्थिताः, न हीयत इत्यहिरुत्तमाङ्गं, बुधस्य पात्रस्याग्रभागो बुधियः, शिरःप्रसृति पादाग्रपर्यन्तमनुक्रमेण संचरन्त्यस्ता आपः पर्वतस्य नृषभस्य पृष्ठे पर्वतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्थोपरि नद्यां नाथ इव वरन्ति । यद्वा नाथो नौयोग्या बहुलाश्वरन्ति । कीदृश्यः । स्वसिचः स्वमात्मीर्यं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयाना आगच्छन्त्यः । बाहुल्येन सर्वत्र प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्रनिरसनमन्त्रः पूर्वमाघ्रातोऽपि सामर्थ्यात्पश्चात्प्रयोक्तव्यः ।

लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्यगावृत्य स्थित्वा राष्ट्रधौव्यसंपत्तिं दर्शयति—

“समाववृत्रचधरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

रुद्धेति । कल्पः—“आग्नीध्रे परेकं जुहोति रुद्धं यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि स्वाहेति ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

अत्र स्वाहाकारोऽध्यात्तवः । हे रुद्र यत्तव परमुत्कृष्टं नाम शर्वादिकं नमः शिषाय पशुपतय इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ऋषि अपपरान्पुरुषान्फलप्रदानेन क्रीणाति षशी करोतीति ऋषि तस्मै नाम्ने हुतमसि, अभिवेकशेषभूतं पात्रस्थं जलं हुत-
मस्तु । तच्च यमस्येष्टमस्तु । विधत्ते—

“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणभागो वै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रं निरव-
दयते (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यदग्ने स्विष्टकृतेऽवघाति भागधेयेनैव तद्गुद्रं समर्पयतीति श्रुतत्वादुद्रस्योच्छे-
षणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“उदङ् परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि
रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

नाम्न आहुतिप्रदानेन प्रयोजनं दर्शयति—

“रुद्र यत्ते ऋषी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य ऋषी परं नाम । तेन वा
एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवेनः सह शमयति” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शर्वादनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति । तथा सति यो
वध्योऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन
घातकं नाम शाम्यति, तदानीमेव वध्योऽपि शाम्यति । वध्यत्वं निवर्तत इत्यर्थः ।
यमेष्टमित्यस्य यदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवधजते (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यमस्येष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ।

कल्पः—“अत्रैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्रावान्तमवनीय प्रतिहितस्य गृह्णा-
नेत्यान्वारब्धयोः प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति”
इति ।

प्रतिहितोऽस्यन्तमिष्यपुत्रस्तं च महिषीं च स्पर्शयित्वा जुहुयात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विश्वानि न पारिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सुष्टेरप्मुपलक्षणम् ।

तृप्तिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं धरकामा जुहुमस्वत्फलमस्माकमस्तु ।
वयं धनानां एतयः स्याम । विधत्ते—

“ मजापते न त्वदेतान्यन्य इति तस्यै गृहे जुहुयात् । मां कामयेत राष्ट्रम-
स्यै प्रजा स्वादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति ” [ना० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

अस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यात् । पिश्याया भार्यायाः पुत्रो राष्ट्रं पालयितुं समर्थो
भूयादित्यर्थः । विधत्ते—

“ वर्णमयेनाश्वधुरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्निवार्षिं दधाति । औदुम्बरे-
ण राजन्व्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्थेन वैश्वः । विशमेवास्मि-
न्पुष्टिं दधाति । नैश्वप्रोथेन अन्यः । मित्राण्येवास्मै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै
(७) ” [ना० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

ब्रह्मवर्चसमेव त्विषिमध्ययनादिल्लतमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवान्नाद्यं बलप्रदमन्त्रं
मिषं चान्त्रम् । विशमेव पुष्टिं करप्रदातृप्रजासंपत्तिम् । अश्वविनियोगसंग्रहः—

“ सोमाऽऽसन्ध्यां व्यामथर्माऽऽस्त्यर्थांस्तु स्वर्णकं क्षिपेत् ।

दिधोद्राजा स्वर्णपात्रं दध्यान्मूर्ध्नि शदक्षरम् ॥

अत्रे रोहन्निहाऽऽसन्दीं कलीबं सीसेन विध्यति ।

निरस्तं केशवापाय निरस्येहोहितायसम् ॥

सोमोऽश्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।

क्षत्राभिषिक्तं संमन्य त्वजेद्वस्त्रमदीस्यतः ॥

समालेपान्मार्जनं स्यादुदक्षेपं जुहोति हि ।

मजापते काम्यहोमो मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तंश्चस्त्वयाऽयं वृत्रं
 बंध्यान्मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा
 शुनन्मि यज्ञस्य योगेन विष्णोः क्रमोऽसि
 विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि मरुतां
 प्रसवे जैषमासं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण
 पशूनां मन्युरेसि तवेव मे मन्युर्भूयान्नमो माजे
 पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवी* हि*सिषं मा
 (१) मां माता पृथिवी हि*सीदियदस्यापु-
 रस्थायुर्मे धेह्युर्गस्यूर्जं मे धेहि युङ्क्षसि
 बर्चोऽसि बर्चो मयि धेह्यमये गृहपतये
 स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय
 स्वाहा मरुतामोजंसे स्वाहा ह*सः झाचिषद्वसं-
 रन्तरिक्षसद्भोतां वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृष-
 द्द्वारसद्वतसद्भोमसद्भजा गोजा भ्रतजा अद्रिजा
 क्रतं बृहत् (२) ।

(हि*सिषं मर्तजास्त्रीणि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते । कल्पः—
 “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तंश्च इति रथमुपैवहत्य ” इति । पाठस्तु—
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि । ध्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णे इति रथमुपावहरति विजित्यै ” ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति ।

मित्रावरुणयोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं योभ्यं युनक्ति मित्रावरु-
णयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति यज्ञस्य योगेनेति ” इति ।

हे दक्षिणाथ त्वां प्रशास्त्रोराज्ञापयित्रोर्मित्रावरुणयोः प्रशिषा प्रशासनेन
यज्ञसंबन्धि(न्ध)निमित्तं रथे युनक्ति । मित्रावरुणपदाभिप्रायं दर्शयति—

“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्तित्याह । ब्रह्मणैवैनं देवताभ्यां
युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपादितार्थ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति ।

रथस्थाश्वयोपेतत्वं विधत्ते—

“ षष्ठिवाहिनं युनक्ति । षष्ठिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्यै युनक्ति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

तादृशं रथं मकारान्तरेण प्रशंसति—

“ त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट् संपद्यन्ते (१) ।
षट् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सव्येष्ठेत्वथ दक्षिणस्थेत्यध्याहार्यम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ।

कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽत्येति ” इति । षाठस्तु—

विष्णोरिति । एते त्रयो मन्त्रा वाजपेये व्याख्याताः । विधत्ते—

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । मिथपुत्रस्यान्वारम्भणं विधत्ते—

“ मः क्षत्रियः प्रतिहृतः । सोऽन्वारभते । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । मान्नोतीत्यर्थः । म ससाहिष इत्येतामृषं विधत्ते—

“ त्रिष्टुभाऽन्वारभते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति
(२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सैममृगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमग्ने बृहद्वय इत्यस्मिन्ननुवाके
सामान्नातेति तत्रैव व्याख्यास्थते ।

मरुताभिति । कल्पः—“ मरुतां प्रसवे जेषमिति मयाति ” इति ।

मरुतसंज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि ।

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

तदनुज्ञायां जयहेतुतां दर्शयति—

“ मरुतां प्रसवे जेषमिःवाह । मरुद्भिरेव मसूत उज्ययति ” [भा०का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

आप्तमिति । कल्पः—“ सधन् राजन्धः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्मा एतानिषूनस्यत्यार्थं मन इति ” इति ।

मनोऽभिमतभाभं प्राप्तम् । अनुमेवार्थं दर्शयति—

“ आसं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सोत् । तदापत् ” [भा०का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

ऐप्सोदातुमिष्टवान् । आपत्प्रप्नोति । विधत्ते—

“ राजन्धं जिनाति । अनाकान्त एवाऽऽक्रमते ” [भा० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

षाण्विमोकेन राजन्धे जिते सति स्वयं शत्रुणाऽनपक्रान्त एव सञ्जश्रुमा-
क्रान्तदान्भवति ।

समहमिति । कल्पः—“ तं जिता समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमा-
वर्तते ” इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूवम् ।

मन्त्रपाठेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—

“ वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणध्वने । यो राजन्धं जिनाति । समहमिन्द्रि-
येण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्वते ” [भा० का० १ म० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

“ पशूनां मन्थुरसीति वाराही उपानहावुपमुञ्च ” इति । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे वराहचर्मनिर्मित उपानरत्वं पशूनां मन्थुरूपमिति । अतो
यथा तव मन्थुरूपत्वं तद्वन्ममापि वैरिषु मन्थुर्भूयात् । विधत्ते—

पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुञ्चते । पशूनां
वा एव मन्थुः । यद्द्वाराहः । तेनैव पशूनां मन्थुमारम्बन्ते ” [भा० का० १ म० ७ अ० ९] इति । वराहस्यामिनिवेशाधिक्यं मन्थुरूपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्योपानह उपमोक्तं प्रशंसति—

“ अभि वा इयम् सुवृषाणं कामयते । तस्येधरेन्द्रियं वीर्यमादावोः । वाराही

(राजसूयेविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

उपानहावुपमुञ्चते । अस्था एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्मै (४) ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

इयं भूमिः सुदुवाणमभिषिक्तमभिषिक्तस्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा च तस्येन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा शक्ता भवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्भवति । तस्यान्तर्धानमनात्मै भूम्या वीर्यस्या-
स्वीकाराय भवति । कल्पः—

“ नमो मात्र इत्यबरोक्ष्यन्पृथिवीमभिमन्थ्य ” इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्धोन्पृथिवीमावप्रार्थनं विस्पष्टम् । एतदेव दर्शयति—

“नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहाहिः सायै ” [जा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अवरुह्य मणीन्प्रतिमुञ्चत इयदसीति राजतमूर्गत्सित्यौदुम्बरं युङ्-
ङ्कसीति सौवर्णम् ” इति । औदुम्बरं ताप्रमयम् । पाठस्तु—

इयदिति । हे राजतमणे त्वमिदस्येतावत्वारिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयसे । परिमितत्वादेवाऽऽयुःस्वरूपोऽसि तस्मादायुर्मे प्रयच्छ । हे ताप्रमण ऊर्गसि बलरूपोऽस्यतो बलं मे प्रयच्छ । हे सौवर्णमणे युङ्ङ्कसी धारयितुं योग्योऽसि । धारये सति च वर्चोऽसि तेजस्वी भवस्यतो मे कान्तिं प्रयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति—

“ इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्वते । ऊर्गस्यूर्गं मे धेही-
त्याह । ऊर्गमेवाऽऽत्मन्वते । युङ्ङ्कसी वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्चं
श्रवाऽऽत्मन्वसे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । विधत्ते—

“ एकधा नक्षण उपहरति । एकधैव यजमान आयुरूर्गं वर्चो दधाति ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । तदिदं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—

“ उपहृतायामिहायामुन्मुच्य मणीन्नक्षणे दधाति ” इति । कल्पः—

“ अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान्होमान्हुत्वा ” इति । पाठस्तु—

अग्नय इति । स्पष्टोर्थः । विधत्ते—

“ रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) ” [जा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति । पाठमात्मानाहुतिसंख्यां प्रदांसति—

“ ऋषोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ” [जा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

(राजसूयनिष्यस्य रथेन विजयस्थाभिधानम्)

“ हंसः शुचिषदिति सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमत्यादधाति ” इति ।

अथस्य मग्नहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । पाठस्तु—

हंस इति । हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः । शुचीं देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति वसुः । तरुगुल्माद्यनवरु-
जेऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता होतृसमानः तदेव कथमित्युच्यते—वेद्यां
सीदतीति वेदिषत् । अतिथिसदृशश्च । तदपि कथमित्युच्यते—दुरोगेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोणसत् । यो यस्तमारोढुं नयति तस्य तस्य गृहं सीदति । नृषु
मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत् । वरे भ्रष्टे राजादिगृहे सीदतीति वरसत् ।
ऋते यज्ञे धाजयेयादौ सीदतीत्युतसत् । सूर्यं बोद्धुं भ्योमन्धाकाशे सीदतीति
भ्योमसत् । अप्तुयोनिर्वा अथ इति भूतेरद्भ्यो जातेरभैरुपेतत्वादभ्याः । गोश-
ब्दवाच्यमाद्भ्याज्जायत इति गोजाः । एतच्च स्फमस्तुतीयश्च रथस्तुतीयमित्या-
जातम् । ऋतजाः महिषाहिन ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् । अदिभ्यः पाषा-
णसदृशेभ्यो हठेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः । ईदृशो रथो बृहस्पिडं
राजसूयाख्यमुत्तं यज्ञं संपादयत्विति शेषः । विधत्ते—

“ यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमिषाताम् । सह संग्रहीत्रा रथ-
वाहने रथमादधाति । सुवर्गदिवैनं लोकादन्तर्दधाति ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति ।

अथप्रथमहधारी यः संग्रहीता यश्च रथावबन्धुं यजमानस्त्राभुमौ सह स्वर्ग-
रूपायां वेद्यां पथधतिष्ठेतां तदानीं यज्वा षेतरश्च सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तच्चा-
युक्तम् । तस्माद्भ्य एवावस्थितेन संग्रहीत्रा सह तं रथं रथवाहनेन काष्ठे स्थाप-
येत् । तथा सति संग्रहीता वेदिरूपास्त्वर्गादि तर्हितो भवति । मन्त्रं विनिपुञ्जे—

“ हंसः शुचिषदित्यादधाति । मन्त्रैर्वैनमुपावहरति । बल्लणा इवाति ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

पूर्वमिन्द्रस्य बज्रोऽसीति मन्त्रैर्वैनं रथमुपावहतवान् । तस्मादिदानीमपि हंस
इति मन्त्रेण रथमाघातुं युक्तम् । मन्त्रगतच्छन्दोविकोषं प्रशंसति—

“ जतिच्छन्दा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाश्चि ।
सर्वेभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । इष्मं वा एवा छन्दसाम् । यदति-

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

च्छन्वाः । यदतिच्छन्दसा दधति । यर्धमैवेन समानानां करोति (६) ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

हंसमन्त्रस्य च्छन्दोऽतिजगती । सा च गायत्र्यादीन्पल्पच्छन्दास्यतिक्रम्य
वर्तत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । अत एव च्छन्दसां तत्रान्तर्भावात्सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आहिते सति सर्वैश्छन्दोमिराहितो भवति । किं-
च, एषाऽतिजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अत्रत्यैरक्षरैः कैश्चित्कचित्कस्य-
विच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाधाने यजमानः सर्वेषां
कमानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ इन्द्रेति रथमाहृत्य मित्रेत्येतं युनक्ति हि ।

विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्वारुह्य प्रधाति सः ॥

आप्तं क्षत्रं इषुं मुक्त्वा संपदक्षिणमाव्रजेत् ।

पश्चित्पुपानहौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रणम् ॥

इयन्मार्गं राजतं चोर्गघ्नात्वौदुम्बरं मणिम् ।

मुङ्क्षीवर्णं चाग्नं हृत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

हंसो रथं स्थापयति मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरियसंहिताभाष्ये मथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

मित्रोऽसि वरुणोऽसि समहं विश्वेद्वैः क्ष-
त्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि स्योनामा
सीद् सुप्रदामा सीद् मा त्वा हिंसीन्मा मां
हिंसीन्नि पसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यांस्वा
साम्नाज्याय सुक्रतुर्ब्रह्मा इन्व* राजन्ब्रह्माऽसि

(राजसृष्टिविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविताऽसि सत्यसवो ब्रह्माहृन्व* राजन्ब्र-
ह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजाः (१) ब्रह्माहृ-
न्व* राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्माहृ-
न्व* राजन्ब्रह्माऽसि बरुणोऽसि सत्यधर्मेन्द्रस्य
बज्रोऽसि वार्ध्नस्तेन मे रघ्य दिशोऽभ्यय*
राजाऽभूत्मुश्लोको ३ समङ्गलो ३ सत्यराजा-
हृन् । अपा नप्त्रे स्वाहोर्जा नप्त्रे स्वाहाऽग्रये
गुहर्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

(सत्यौजाश्चत्वारिंशत्) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पश्चदशे दिग्विजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य सर्वैः
सेव्यत्वं वर्णयते ।

मित्रोऽसीति । कल्पः—“ मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपवाहरते
बरुणोऽसीति सव्यम् ” इति ।

पूर्वे हिरण्यवर्णावुषसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उतूहीतौ तयो रिदानी-
मधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो त्वं मित्रोऽसि मित्रवन्द्योऽजनादाविद्यार्थ-
प्रापकत्वात् । हे वामबाहो त्वं बरुणोऽसि शौचादावनिष्ठनिवारकत्वात् ।

समहमिति । कल्पः—“ समहं विश्वेर्देवैरति वैश्वदेव्या[मा]भिज्ञायां हस्ता-
नुपावहरते ” इति । अहं सर्वेदेवैः संगच्छेयम् (य) ।

मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वान्नजान्ना व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोरूपत्वं बरु-
णशब्दस्यान्धकारवदावरकवाचित्वान्नजान्ना व्यवहृतस्य रात्रिरूपत्वमिति
व्याचष्टे—

(राजसूयविषयस्थ विजयादूर्ध्वमासतोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः । अहोरा-
त्राभ्यामेवैनमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

मित्रावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात्सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षायां मित्रावरुणात्मकत्वेन
निष्ठापितयोर्हस्तयोरुपावहरणं युक्तमित्येतद्दर्शयति—

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्व-
देव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वैर्देवैरितिपदेऽच्चारणेन तत्संबन्धिनानां प्रजानां यजमानभोग्यत्वं संपद्यत
इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ सपहं विश्वैर्देवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता एवाऽऽद्याः
कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ स्वादिरीमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृत्यधी-
वासमास्तीर्थ ” इति , कृत्यधीवासं चर्मपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृत्यधीवास क्षत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभिवन्द्यस्थान-
मासि । मातृवद्धारकत्वेन क्षत्रस्य धोनिः कारणमासि । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

योत्रिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन भावनयाः सकारणत्वं क्षत्रस्य संपद्यते ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीद सुषदामा सीदिति तामासाद्य यज-
मानो मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपैविविशति ” इति ।

हे मदीयशरीर स्योनां सुखकरीमेनामासन्दीं मत्वासीद् सपिपस्थं भव ।
सुषदां सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासीद् । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् । मामपि

शरीरस्वामिनं मा हिंसीत् । मन्वद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीद सुषदामा सीदित्याह । यथायजुरैवैतत् । मा त्वा हिं-
सीन्मा मा हिंसीदित्याहाहिंसायै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ निषसाद् भूतव्रत इत्यासीन्मनुमन्वधते ” इति । पाठस्तु—

नि षसादेति । अयं यजमानो भूतव्रतः स्वीकृत्यज्ञो वरुणोऽनिष्टनिवारको
भूत्वा निषसादास्यामासन्द्यामुपविश । पस्त्यासु बहुषु वैरिगृहेऽवागत्य सात्राण्यं
कर्तुं शक्नुः शोभनसंकल्पो भवतु ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वभासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

साम्राज्यमुद्दिश्य सम्पत्संकल्पसिद्धिभेदं दर्शयति—

“ निवसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुकतुरित्वाह । साधो-
ज्यमेवैनं सुकतुं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ समृत्विजो रतिनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्ताद्भ्वर्युर्दक्षिणतो
ब्रह्मा पश्चाद्धोतोरुत्तरत उद्गाता, उपविष्टेषु ब्रह्मा इत् ओमित्यध्वर्युं राजा मन्व-
यते त्वं राजन्ब्रह्माऽसीतीतरः पत्याहैवं ब्रह्माणं होतारमुद्गातारं चोत्तरोत्तरेणेनरे
मत्याहुः ” इति । एतेषामष्टानां मन्त्राणां पाठस्तु—

ब्रह्मा इन्त्वभिति । दूरादाह्वानं प्लुतिः । हे राजस्त्वमेव ब्रह्माऽसि ब्राह्म-
णोऽसि न त्वहम् । कुतः । यतस्त्वमेव सविताऽसि ब्राह्मणधर्मान्पालयन्नस्माक-
मनुष्ठाभायानुज्ञाताऽसि । सत्यसवस्त्वममोघानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां
त्वदर्शनत्वात्त्वमेव ब्रह्मा । तथेन्द्रोऽसि परमैश्वर्यवानसि । सत्यौजा अमोघरी-
र्योऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव(मित्र)नामाऽसि । सुशेवः
सुष्टु सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्मनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यधर्मां शास्त्री-
यधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य सिंहासने सभासीनं राजान-
मथ उपविष्टाः पुरोहितादयो बहुभिराशीर्भिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्ब्रह्मापि
सेवोपचारः क्रियते । एतयाऽऽशीर्वादिरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यत्सामर्थ्यं शान्ति-
नुग्रहस्वरूपं तद्वाजनि प्रतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिषेत्स वाजसनेयिनो बृहदा-
रण्यके क्षत्रियसृष्टिमस्तावे समामनन्ति—“ क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमथस्तावुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति ” इति ।

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्वयाच्छे—

“ ब्रह्मा इन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सवितार-
मेवैनं सत्यसवं करोति (२) । ब्रह्मा इन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा
इत्याह । इन्द्रमेवैनं सत्यौजसं करोति । ब्रह्मा इन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि
सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनं सुशेवं करोति । ब्रह्मा इन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि
वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनं सत्यधर्माणं करोति ” [ब्रा० कां०
१ प्र० ७ अ० १०] इति ।

(राजगृहविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविधेन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवताभियानां छन्दसामुच्चारणं संभवति इति दर्शयति-

“ सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्योऽसि इत्याह । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । णगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दांसि । सत्यमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गायत्र्यादिच्छन्दांसि च सत्यभयोर्ब फलं प्रयच्छन्ति । अत्र उभयोः सत्यरूपत्वादिभ्रादिपदोच्चारणेन गायत्र्याद्युच्चारणसिद्धिः । तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः संपादयति ।

वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्पुञ्जोच्चारणसिद्धिं दर्शयति-

“ वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विभे देवस्य नेतुरित्यस्थामनुष्टुभिः प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम् । उत्तरे षयः पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च “ एकस्मादक्षरादानार्तं प्रथमं पदम् ” इत्यादिब्राह्मणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि क्वचिदनिष्टकारित्वादनृतरूपः । क्वचित्ताञ्जिर्बर्तत्वात्सत्यरूपः । एतच्च “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालानिर्वपेद्द्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” इत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं द्रष्टव्यम् । अत्र उभयरूपत्वसाम्पाद्वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्पुञ्जोच्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात्सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदनं प्रशंसति-

“ नैनं सत्यानृदे उदिते हिंस्तः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः-“इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्पर्धं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु-इन्द्रस्येति । हे स्पर्ध वज्रतृतीयांशत्वात्वं वज्रोऽसि । स्पर्धस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिघाती त्वं तेन कारणेन मे मर्त्यं रक्ष्य द्युतस्थानपरिलेखनरूपं कार्यं साधय । विभचे-

(राजसूयविक्रयस्य विजयावूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ इन्द्रस्य बज्रोऽसि वार्ज्म इति स्पर्धं प्रयच्छति । बज्रो वै रफ्यः । बजे-
णैवास्मा अवरपरं रन्धयति । एवम हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रध्येयुः ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

रध्येत्युच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं धापेक्षितं सर्वकार्यं रन्धयति साधयति ।
यद्यदि यजमानायैते कार्यीकरोषा रध्येयुः सिध्येयुः । एदे सति श्रेयो हि वत्प-
दास्ततरं सत् ।

दिश इति । कल्पः—“ दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पश्चाक्षात्पश्चेत् प्रयच्छति ”
इति ।

अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्षसंहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजाऽभूत् । विधत्ते—
“ दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पश्चाक्षात्पश्चेत् । एते वै सर्वेऽप्याः । अपरा-
जायिनमेवैनं करोति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अक्षाः कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः । विभीतकफलानि सौवर्णानीत्येके । ते चाक्षा
शूतस्थाने निषपनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन दर्शितम्—“ अक्षावापोऽधिदे-
वनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षाजिवपेतसौवर्णान्वरःशतान्वरःसहस्रान्वा ” इति । तेभ्यः पश्चा-
क्षात्पुद्गूक्ष जितवानर्थं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे दद्यात् । एत एव पश्चाक्षा
अयाः सर्वे संपद्यन्ते । अयश्चब्दोऽक्षवाची । पश्चादिवर्त्मक्षाभिप्रायेण पश्चाक्षाणां
दत्तत्वाद्वाशिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति । तथा सत्येनं यजमानमपराजायिनं
कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओदनमुज्जुवत । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामेवैनं भियं गम-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अधिदेवनकाल ओदनं पणत्वेन सर्वं परस्परं ज्ञेयुः । अन्नाद्वै यजाः प्रजा-
यन्त इति भूतेरोदनः परमेष्ठिरूपः । तथा सत्योदनपणप्रतिज्ञया परमां भियं
यजमानः प्राप्नोति ।

सुश्लोकाँ इति । कल्पः—“ मङ्गल्यनाम्ना राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँ इ
इति संमहीतारं सुमङ्गलाँ इति भागदुर्गं सुत्थराजा इति क्षत्तारम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः स्तुतिर्यस्यासौ सुश्लोकः कोशाभ्यक्षाऽभ्यप्रमहधारी वा ।
तावुभाषपि स्वस्वकार्यं सम्मग्नतिष्ठन्तो शोभनस्तुतियुक्तौ भवतः । शोभने मङ्गलं
मर्षादानुल्लङ्घनेन प्रजाभ्यः करादानरूपं यस्य भागदुषस्य सोऽयं सुमङ्गलः ।

(राजसूयविषयस्य विजयावूर्ध्वासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सत्यस्यावश्यंभाविनोऽन्तःपुररक्षणस्य स्वामी कृत्वा सत्यराजा । एतेषां संबोधना-
नि प्लुतयश्च दूरादाहवानार्थाः । द्वयोः सानुनासिकत्वं सांप्रदायिकम् ।

स्वर्कीयाः संग्रहीवाद्यः सुश्लोकादयो भूमासुरित्येवमाशीःपरतया व्याचष्टे—

“ सुश्लोकांश्च सुमङ्गलांश्च सत्यराजाऽनित्याह । आशिषमेवैताभाशास्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति । विधत्ते—

“शौनःशेषमाख्यापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन यजमानं वरुणपाशान्मोचयतीति । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—

“ परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिति-
हति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

परःशतं शतादाधिकम् । ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—“ शौनः-
शेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः परःशताः परःसहस्रा वा ” इति । विधत्ते—

“ मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽमिक्षाया अग्नये स्विष्ट-
कृते समवद्यति । देवताभिरैवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

समवद्यति समस्यैकीकृत्यावद्यत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थिताभिर्देवताभिरै-
वैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पालितवान्भवति ।

अपां नष्टा इति । कल्पः—“ अवभृथेन प्रचर्मापां नष्टे स्वाहेत्यप्सु जुहो-
त्यूर्जो नष्टे स्वाहेत्यन्तरा दर्भस्तम्बे स्थाणौ बल्मीकवपायां वा हुत्वाऽग्नये गृह-
पतये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये हुत्वा ” इति ।

अपां नष्टे नपातयित्वा विनाशमकुर्वन्ते बह्व्ये । न खल्वग्निरपो नाशयति किं-
तुःपादयति । अग्नेराप इति सृष्टिप्रकरणे श्रवणात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्वा
बह्व्य ऊर्जो नष्टे । उदराग्निना भुक्तेऽन्ते जीर्णे सति बलं वर्धते न तद्विनाशयते ।
विधत्ते—

“ अपां नष्टे स्वाहोर्जो नष्टे स्वाहाऽग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुती-
र्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति (६) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० १०] इति । अथ विनियोगसंग्रहः—

(राजसूयविषयस्य विजयातूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः संब्यत्त्रस्य वर्णनम्)

“ बाहू अधो हरेद्ब्रह्माभ्यां भिवेति बरुणेति च ।
 स्वाम्युपाहृत्य बाहू सं वैश्वदेव्यां प्रसादयेत् ॥
 क्षत्राऽऽसन्ध्यां तु स्वादिर्यो कृन्मर्धावाससस्तृतिः ।
 स्योना स्वामी समागत्य मा त्वा तत्रोपसीदति ॥
 नि षोपविष्टं समन्व्य ब्रह्माऽनध्वर्युर्भोग्येत ।
 प्रत्याह सोऽपि त्वामिति ब्रह्मा हेता च सप्तमः ॥
 राज्ञोक्ता उत्तरं प्राहुर्मिन्द्र स्फुषं स्थार्मनऽप्येत् ।
 दिशोऽक्षान्दापयेत्पञ्च सुष्टोक इति च क्रमात् ॥
 संमहीता भागदृषः क्षत्रा चाऽऽहृषते त्रिमिः ।
 अपां जुहोत्वप्सु दर्भे गार्हपत्ये त्रिमिः क्रमात् ।
 अनुवाके षोडशेऽस्मिन्नयोर्विंशतिरहिग्नाः ” ॥ इति ।

अथ सीमांस्ता ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेच्याख्ये मां ये देवनादयः ।
 तच्छेषास्तेऽखिलाधां वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥
 राजसूयकथंभावाऽनुवृत्तः सर्वशेषता ।
 कल्प्याऽऽकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिषा प्रबला ततः ” ॥

राजसूये पश्चिद्धिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चि-
 त्तोमयागः । तत्संनिधौ देवनादयः श्रयन्ते—“ अक्षैर्दीव्यति राजन्वं जिनाति
 शौनःशेषमारुधापर्येन ” इति । जिनाति जयति । बहुवचनभासणे समाप्नातं
 शूनःशेषविषयमुपाख्यातं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलादेवनादयोऽभिषेचनी-
 याङ्गमिति चेन्मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षापापानुवृत्त्यां विहितं देव-
 नादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इत्यत्र सर्वशेष-
 त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिव्यस्ति । ज्योतिष्टोमविकृति-
 त्वेनातिदिष्टैः प्राङ्नाङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । संनिहितविधिबलादाकाङ्क्षो-
 त्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य
 तद्द्वारा वाक्यलिङ्गभूतकल्पनया संनिधिविप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु
 महाप्रकरणं क्तवत्वादेकया कक्षयया संनिकृत्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधि-
 नाभात्सर्वशेषा देवनादयः । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ अभिषेच्यमाकृताङ्गसमाप्तौ देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूये सोमयागस्थाभिषेचनीयस्य संनिधौ देवनशौनःशेषोपाख्यानाभि-
षेकाः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्राभिषेचनीये चोदकमाप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्नामेन
प्रथमं संपाद्य पश्चाद्देवनादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः—माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभि-
षिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्व-
माहित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठमाहम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले
प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ एकस्यैवाभिषेच्यस्थ तदङ्गं निरिच्छस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादायः प्रक्रिययोत्तरः ” ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गनमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् ।
कृतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभिषेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नाता-
स्तथाऽप्यभिषेचनीयमध्ये देऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभिषिच्यत इति
वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते । तस्मि-
न्पकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां विदेवनादीनामर्थासिद्धौऽपकर्षः । ततो माहेन्द्र-
स्तोत्रादिवद्भिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वादेवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्रा-
ये ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् ।
उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य पञ्चलत्वादेवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् ।
राजसूयशब्दानुमत्यादीन्सर्वाभ्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं
तु राजसूयमध्ये क्वचिद्वेक्षितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले
तदनुष्ठीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविर्वा विधिः)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वाद-
शकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं
श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमुषभो दक्षिणा वारुणं
दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं
षड्रदक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शृण्ठो दक्षिणा
विष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं हिरण्यं सारस्वतं द्विचत्वारिंशत्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यत्वरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संसृपां
हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते—

आग्नेयमिति । उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुककायः शृण्ठः । तान्येतानि
हवींषि प्रशंसति—

“ वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्संस्तुद्भिरनु सम-
सर्पत् । तत्संस्तृपां संस्तुष्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽह्ननु प्रायुङ्क्त । सर-
स्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे । बृहस्प-
तिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे (१) ।
सोमेन राज्ञाऽष्टमे । त्वष्ट्रा रूपेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्संस्तृपो
भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यजमान आप्नोति” [भा० का० १ प्र० ८
अ० १] इति ।

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

सुतुषाणस्य सुष्टु सोमप्रभिवेचनीयकर्मण्यभिपुनवतो वरुणस्येन्द्रियसामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतद्दिनष्टम् । स च वरुणस्तादिन्द्रियं संसृप्शान्दाभिहितैर्यथो-
क्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक्प्राप्तवान् । सम्यक्सृप्यते माप्यते वीर्यमाभिरग्न्यादि-
भिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽ-
हनि देवेन घोटनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुक्त्वाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर-
वपदित्थर्थः । द्वितीयेऽहनि वायुपथा सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये पशव-
कारणेन सविना सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा
सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् ।
षष्ठे घोटनात्मकेनेन्द्रेण सहेकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणा-
तितकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमेन
सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता खट्वा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे
पशुरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तादिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि
संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्तिवि-
धिभिर्दिहितानां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठानयिभिरुभेयः । अन्यं प्रका-
रविशेषं विधत्ते-

“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति ! इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुण्ये ” [ब्रा० का०
१ म० ८ अ० १] इति ।

पूर्वा पूर्वदिग्गता दिनभेदेन बहुवेदित्वघोटनार्था वीप्सा । तत्रकारभाऽऽपस्त-
म्बेन स्पष्टीकृतः-“ श्रोत्रेण परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां
हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति यत्र * पूर्व-
स्याऽऽहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्हपत्य उन्नमायाः माग्वंशा आहवनीयो नहिर्गार्ह-
पत्यः ” इति ।

अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित्कालविशेषं विधत्ते-

“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तद्भवति ।
अन्तरा त्वाष्ट्रेण । रेत एव हितं त्वष्ट्रा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन ।

* ख. पुस्तकट्टिप्पण्यां “ पूर्व आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः ” इति पाठः ।

१ ख. घ. ङ. च. “न्द्रियं सा” । २ क. पूर्वपूर्वदे” । ३ ख. घ. च. पूर्वदे” ।

(राजसूयविषयाणां संसृषां दशसंख्याकहविषां विधिः)

यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवातन्तः प्रतिष्ठिति (२) ” [भा० का० १ प० ८ अ० १] इति ।

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयामः कर्तव्यः । तस्य च संसृ-
व्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽह्न्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषुपसदः
कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिने उपसद्यामात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा
प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा
प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदावनुष्ठापोपरिष्ठाद्वैष्णवेन दश-
महविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारणहेतुत्वात्प्रथमतस्तदप्रयोगे यजमानो रेतो
दधाति । तदस्त्वष्टुः प्रयोगे सति धूर्तं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति । विष्णोर्धृश्ररूपत्वाद्गन्ते तद्धविःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि
यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेयतन्मध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमा-
पस्तन्मेन स्पष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठ्यते—
“ एका दीक्षा तिस्र उपसदः पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति अन्तरा त्वाहू-
महाकपालमुपरिष्ठाद्वैष्णवं त्रिकपालम् ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गनाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भावी(ति) कालविधित्ततः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरोष्ठिवत् ” ॥

राजसूये संसृषान्दवाच्यान्वाग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नासानि ।
तेष्वष्टमनवमदशमानी सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाप्नायते—“पुर-
स्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ” इति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां
त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन योद्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्मुपसदामङ्गानीति
प्राप्ते ज्ञमः—उपसदाभिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौ-
म्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गनाङ्गिभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

स॒थो दी॒क्षय॑न्ति स॒थः सोमं॑ क्री॒णन्ति पु॒-
ण्ड॒रि॒भ्रजां॑ प्र यच्छति द॒शभि॑र्षत्स॒तरैः॑ सोमं॑
क्री॒णाति॑ द॒शपे॑यो भवति द्वा॒सं ब्रा॒ह्मणाः॑
पि॒बन्ति॑ सप्तद॒श* स्तोत्रं॑ भवति प्रा॒काशा॑व-
ध्व॒र्यवे॑ ददाति स्रजमु॒द्गात्रे॑ रु॒क्म* होत्रेऽर्धं
प्रस्तो॒तृप्रति॑हर्तृभ्यां द्वाद॒श प॒ष्टीही॑र्षस्र॒जं द-
शां मैत्रा॑वरु॒णाय॑र्षभं ब्रा॒ह्मणा॑च्छ*सिने
वा॒स॒सी॒ने॒ष्टापो॑तृभ्या* स्थ॒रि॑ यवा॒चितम॑च्छा-
वा॒का॒यान॑ह्वाहम॒ग्निं भार्ग॑वो होता भवति
आ॒य॒न्ती॑र्षं ब्रह्म॒सामं॑ भवति वार॒वन्ती॑र्षम॒ग्नि-
हो॒म॒साम* सा॑र॒स्वती॑रि॒पो गृ॑ह्णाति (१) ॥

(वारवन्तीर्षं वारिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशो संसृपां हवींष्युक्त्वाणि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षासो-
मकययोश्चोदकप्राप्तं दिनभेदप्रवदितुं विधत्ते—

सथ इति । प्रकृदावप्सु स्नात्यपोऽश्नातीति यदिहितं तदप्रवदितुं विधत्ते—

पुण्डरिभ्रजामिति । तदेतत्सूत्रकारः स्पष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते ” इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रवदितुं—

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

“ आमि वा एतत्कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति ।

पुण्डरिक्कां प्र यच्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिक्कां प्र यच्छति । साक्षा-
देव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

चोदकमाहानि हिरण्यवासःप्रभृतीनि दशविधकयज्ञ्याण्यपवादितुं विधत्ते—

दशभिरिति । वत्सवरा उपरतस्तनपानाः । अत एव सूत्रकारो विशिनष्टि—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं क्रीणाति ” इति । अत्र संख्यां प्रशंसति—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् (१) । अर्थं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

साण्डत्वं विधाय प्रशंसति—

“ मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसहितत्वम् । प्रधानं कर्म विधत्ते—

दशपेयं इति । दशसु वैकृतचमसेषु पातव्यः सोमसो यस्मिन्कतौ स
कतुर्दशपेयः । यद्वा—एकैकस्मिन्पाने दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमो यस्मि-
न्स दशपेयः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकार आह—“ भोभूते पात्रसंसादनकाले दश
चमसानधिकान्प्रयुनाकै तानुभयनकाल उन्नयति भक्षणकाले दश दशैकैकस्मि
भमसे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति ” इति । तं विधिं प्रशंसति—

“ दशपेयो भवति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ०
२] इति । विधत्ते—

शतमिति । एकैकस्मिन्पाने दश दश ब्राह्मणा इति मिलित्वा शतं ब्राह्मणाः
पिशन्ति । प्रशंसति—

“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रातिविद्यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

सप्तदशामिति । अस्मिन्कतौ सद्यस्तोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशस्तोत्रं तमेव
कुर्मात् । प्रशंसति—

“ सप्तदशः स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य वक्ष्येयस्याभिधानम्)

प्राकाशाविति । प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति—

“ प्राकाशावध्वयवे ददाति । प्रकाशमेवैनं गमयति ” [भा० का० १
प्र० ८ अ० २] इति । हिरण्यसज्जो दानं विधत्ते—

स्रजमिति । तथा च सूत्रकारः—“ दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वयवे
ददाति हिरण्यस्रजमुद्गात्रे ” इति । प्रशंसति—

“ स्रजमुद्गात्रे । ध्येनास्मै वासयति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अस्य यजमानस्य व्येष विशिष्टमेव दुकूलादिकं वासयति उत्तरीपत्वेनाऽऽ-
च्छादयति । वर्तुलस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते—

रुक्ममिति । प्रशंसति—

“ रुक्मः होत्रे । आदित्यमेवास्मा उत्तयति ” [भा० का० १ प्र० ८
अ० २] इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते—

अश्वमिति । ददातीत्यनुषज्यते । द्वाभ्यामेकद्वयदानं वाचनिकम् । प्रशं-
सति—

“ अश्वं प्रस्तोतुप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतेरात्मै (३) ” ।
भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अध्वमेधप्रकरणे प्रजापतेरक्षयश्चयत्तरापतादिति श्रुतेरश्वस्य प्राजापत्यत्वम् ।

वात्सगर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते—

द्वौदशेति । वात्सद्वाराऽभिवृद्धिसूचनादायुष्याभिवृद्ध्या प्रशंसति—

“ द्वादश पशौहीनस्रणे । आयुरेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८
अ० २] इति । बन्ध्याया गोदानं विधत्ते—

वशाभिति । वशाशब्देन बुद्धिस्थं वशित्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वशां मैवावरुणात् । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [भा० का० १ प्र० ८
अ० २] इति । रेतःसेचनसमर्थस्य गोदानं विधत्ते—

ऋषभमिति । ऋषभशब्देन बुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ ऋषभं ब्राह्मणाच्छशिक्षे । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [भा० का० १
प्र० ८ अ० २] इति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्तुदानं विधत्ते—

वाससी इति । धौतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वाससी नेष्टापोतुभ्याम् । पवित्रे एवास्मैते ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २]
इति । स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य दृशयेयस्याभिधानम्)

स्थुरि यवाचितमिति । वारुणं यवमयं चरुमिति श्रुतत्वाद्यवधिर्षे वरुणं स्वकीयभागपदात्त्रेण स्वकीयदेशान्ताद्बहिर्निःसारितवान्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“स्थुरि यवाचितमच्छावाकाय । अन्तत एव वरुणमववचते (४)” ।

[भा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

अनइवाहमिति । बद्धिदारकेणोभयोः संबन्धेन प्रशंसति—

“अनइवाहमधीधे । बद्धिर्वा अनइवान् । बद्धिरधीत् । बद्धिनैव बद्धि यत्तस्यो-
वरुन्धे ” [भा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

दशभूर्धाभ्रासभ्रोराभ्रेषहृविर्गुक्तस्य शकटस्य बह्वनादनइवान्बद्धिः । अग्नेरिन्व-
त्ताद्वाभीश्रेऽपि बह्वनिः । उभयोः संबन्धे सति बह्वनिरूपेणानुइहा पशुस्य बद्धि-
त्ताद्बद्धिर्वाभीधाद्युत्विज्यात् स्वार्थिनं करोति ।

तोदिकप्रथमं होतुसामान्यादिकं नाधितुं विशेषान्विधत्ते—

भार्गवो होतेति । प्रकृतौ यः कोऽपि होतेत्यत्रापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न-
मिति विशेष्यते । प्रकृतौ जाक्षणाच्छंसिनं प्रस्थाप्यस्तोत्रे गायत्रसाम्नो विहि-
त्तत्वाच्चदमवादाय आयन्तीयं सामात्र विधीयते । आयन्ध इव सूर्यमित्यस्यामुच्यु-
त्पन्नं साम आयन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञावाग्निस्वामिष्ठोमसामत्वात्तदपोष्य वारव-
न्तीयं साम विधीयते । अर्थं न त्वा वारवन्दमित्यस्यामुच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम ।
प्रकृतौ बहन्तीनां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामर्षा वसवीवरित्वाद्वापि तत्प्राप्तौ
सारस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते । इन्द्रवीर्यत्वेन त्रयं प्रशंसति—

“इन्द्रस्य सुपुवाणस्य धेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । आय-
न्तीयं तृतीयम् । सारस्वती तृतीयम् । भार्गवो होता भवति । आयन्तीयं ब्रह्मसामं
भवति । वारवन्तीयमभिष्ठोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्य-
स्वावरुण्ये ” [भा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

भ्राह्मण्यस्येन्द्रवीर्यत्वाभावेनात्र स्तुतेरप्रततिस्वात्त्रेण सह स्तोतुं आयन्तीयमपि
गुण्यमादौ—

“भ्राह्मण्यस्येन्द्रवीर्यत्वाभावेनात्र स्तुतेरप्रततिस्वात्त्रेण सह स्तोतुं आयन्तीयमपि
गुण्यमादौ । आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं भवति । वारवन्ती-
मभिष्ठोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारयति (५)” । [भा० का० १
प० ८ अ० २] इति ।

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्) .

सामनाम्नि श्रयतिधातोः प्रतीतत्वाद्यजमानेन दीर्घमाश्रीयते । द्वितीयनामि
वारयित्वावप्रतिक्षरस्मिन्व्यजमाने प्रयुक्तं वैरिर्वीर्यं निवारितं भवति ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽथवा ।

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण
कार्यम् । कृतः । क्रयस्याभिन्नत्वात् । ' सह सोमौ क्रीणाति ' [इति] अभिषे-
चनीयस्य यदा सोमक्रयस्तदैव दशपेयस्यापि सोमे केतव्ये सति क्रयात्पूर्वमा-
विना दशपेयाङ्गानामपकर्वात्तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते ज्ञमः—भिन्नकालीनयोरभिषे-
चनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृष्टाब्दवाच्याभ्यो दशम्य इष्टिम्य ऊ-
र्ध्वमपराङ्गे दशपेयस्थोपक्रमः । ताम्यः प्राचीनेऽप्यव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः ।
न च क्रयसाहित्यमस्ति । ' सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति ' इति दश-
पेये क्रयस्य सद्यस्कालत्वाभिधानात् । सह सोमावितिषेचनेन क्रयार्थसंबादे सा-
हित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

राजसूये कृषित्कर्तुंभमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्वा भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आद्यो भागा(ना)स्तंरुयैकजातोर्विषाः शतं दश ।

चमस्तानुद्युरित्युक्त्या राजपार्श्वं च विपमम् ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे भूयते—“ दश दशैकैकं चमस्तानुत्सर्पन्ति ॥
इति । तत्र यजमानस्य राजन्वस्य पश्चमसः सोऽयं राजन्वैरेव दशभिर्मक्षणियः ।
दशैतिसंख्या (रूय) या जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि—दशपेयस्य च्योवि-
ष्टोमविकृतित्वात्प्रकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमस्तस्य
भिन्नजातिभिर्मक्षणं मास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशोवि विशेषो
विधीयते तर्हि प्रकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्यतां न ऐकजातीयत्वम् । तस्मा-
द्वाजन्वो यजमानो राजन्वैरेवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ज्ञमः—प्रकृतितः

(राजसूयसंमन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यकृतहवींषि जेत्येनेषां त्रिभिः)

भाष्येषु दशसु वपसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुरुषाणां दश दशेतिर्बिभ्रताया प्रतिब-
मसं दशसंस्पर्षा विधायार्थसिद्धां शतसंस्वयामनूद्य संस्वयेयानां तर्वेणं ब्राह्मणं
विधीयते—“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति ” इति । तथा सति यजमानस्मापि राज-
स्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेद्युः । तस्माद्ब्राह्मणा एव
भक्षकाः । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्वितम्—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याऽऽध्वर्यवेदस्य वा ।

द्दातिषोगात्कृत्स्नस्यं न विशिष्टेन योगतः ॥

राजसूये श्रूयते—“ हिरण्यमथौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति ” इति । प्राकाशौ
वीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्भवस्य बाधकौ,
जटाध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीतिकर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसंबन्धेन प्राकाशावध्वर्यव इतिवाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽप्योदिते सति देयद-
व्यप्रतीतेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः । अध्वर्यवे ददातीतिसंपदा-
नकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवादितुमशक्यत्वात्संपदानवि-
शिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राश्यान्तः ॥

इति श्रीमत्ताम्रणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टार्कपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गि पशौही दक्षिणा भैत्रावरुणीमा-
मिक्षां वशा दक्षिणा नार्हस्पर्यं चरु* शिति-
पृष्ठो दक्षिणाऽऽदित्यां मल्हा गर्भिणीमा लं-
भते मारुती पृश्नि पशौहीमाश्विभ्यां पूष्णे

(राजसूयसंबन्धिना दिशामवेहयैः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते
सत्यवाचं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-
डाशं द्वादशकपालं तिस्रधन्व* शुष्कहृतिर्द-
क्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं विशङ्गीं सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेहयः पशुद्वयं तैत्तिरीय-
धानां हवीषि च विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ पञ्च हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । विशङ्गीं पिङ्गलवर्णां ।

दिग्भास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणायोष्ठिविधिं प्रस्तौति—

“ ईशरो वा एव दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशा-
मवेहयो भवन्ति । दिक्ष्वेव पतितिष्ठत्यनुन्मादाय ” [भा० का० १ प्र० ८
अ० ३] इति ।

यं यजमानमध्वर्युः प्रस्थापयत्येष यजमानो दिशोऽनुभाष्य दिग्ब्रमेणोन्मदि-
तोऽनुन्मतो भवितुमीश्वरः प्रभुर्भवति । विधिवाक्यावगतं देवतापञ्चकं पशंसति—

“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्ष्वेव पतितिष्ठति ” [भा०
का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि आभिर्धारणं विधत्ते—

“ हविको हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यमभिधारयति । यजमानदेवयो वे बृह-
स्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति (१) ॥ [भा० का० १ प्र० ८
अ० ३] इति ।

यजमानस्य देवता उक्ता अग्न्यादयश्चतस्रस्ताम्यो हितो यजमानदेवस्यः ।
अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

(राजसूयसंभन्दिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

आदित्या मल्हामिति । आदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिजा गलस्तनमुक्तित्यर्थः । पृथ्निरल्पतनुः श्वेतवर्णा वा ।

आदितेभूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्वमसृष्टदुकं तदेतदभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृथ्निं पृष्टौहीम् । विशं वेवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

कर्मप्रदानेन विशः सम्यक्त्वं तस्यानिष्पादकत्वेन राष्ट्रं च सम्यक्त्वम् ।

पाठपार्श्वं कर्मं प्रशंसति—

“ आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्वोत्तरया । राष्ट्रं एव विशमनुब्रूयाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आभावणस्य चोदकपासमुञ्चध्वनित्वमादित्ययोगेऽनुद्यापवादितुं विधत्ते—

“ उपचैरादित्याया आ भावयति । उपांशु मारुत्वै । तस्माद्ग्राहं विशम-
तिषदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यस्माद्ग्राहृत्प्राथ्यामादित्येष्टानुञ्चध्वानिर्विदूषार्यां मारुतीष्टानुञ्चध्वनित्स्वस्या-

ल्लोकेऽपि राष्ट्रमुज्जित्य तत्पालको राजादिः सहस्रकरदानाय विशमतिवदति । निर्मत्सैयतीत्यर्थः । पूर्वोक्तं पशुविशेषणं प्रशंसति—

“ गर्भिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मारुती । विद्वै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियाव्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वं तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियप्रजा इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्येन वैश्या निरिन्द्रिया इतरपेक्षया क्षीणसामर्थ्या भवन्ति । ननु पृष्टौही बालगर्भिणीत्यसृष्टदुकं कथमगर्भा मारुती-
सीहोष्यते । नायं दोषः । पञ्चवर्षाया अपि पृष्टौहीशब्दाच्यत्वात् ।

पशुबन्धं विधाय सात्यदूतानां हवीषि विधत्ते—

अश्विभ्यां पूष्ण इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चयो वृष्टव्यः । सत्यं वकीति सत्यकास्तस्यै सरस्वतामकाय देवाय । सत्यप्रसवायामोषानुज्ञाय । तिसुभिरिषु-
मिथुंके धेनुस्तिष्ठन्त्वं तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिः । तदुभयपत्र द्वेषम् ।

तेषु हविःषु प्रथमं प्रशंसति—

“ देवासुराः सत्यता आसन् । ते देवा अश्विनोः पूषन्नाचः सत्यं संनि-
धाय । अनृतेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विभ्यां पूष्णे पुरोवाशं द्वादशकपाल निर-

(राजसूर्यसंमन्विता विश्वामशेष्टयः पद्भ्यां सात्यकृतहर्षाधिं येत्येतेषां विधिः)

षण् । इतो वै ते वाचः सत्यमवारुन्धत् (३) । यदधिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्घपति । अन्तेनैव भ्रातृभ्यामभिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ” [भा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

वाचः संवन्धि परसाध्यममृतपरित्यागेन भाषणं तत्सर्वं स्वकीयमभिनोः पूष्णि च निक्षेपस्त्वेषणावस्थाप्य युष्मान् हनिष्याम इत्यनुतेन वचनेनासुराणामघे भाषां कृत्वा तद्विधासेन युजसंगाहं परित्यज्य कदाचिन्निर्घाणानसुराभिहतवन्तः । ततोऽमृतदोषपरिहारकर्म पूर्वनिर्घर्षं वाचः सत्यं महीतुमाभिनोः पूष्णः स्वोक्तो-
चस्त्वयं पुरोडाशं निरुप्य तत्सत्यं स्वाधीनं कृतवन्तः । तद्व्यजमानस्यापि इष्ट-
भ्यम् । द्वितीयं हविः प्रशंसति—

“ सत्यस्वते सत्यवाषे षण्म् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति ” [भा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

पूर्व. मध्यमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवारुन्ध इति यदुक्तं तदेवोत्तरेण सत्य-
वाष इत्यनेन देवतादिविशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गृणाति उच्चारयति ।
अतोऽनेनापि यागेन सत्यस्वीकार एव ह्यो भवेतीत्यभिप्रायः ।

सत्यमसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—

“ सविधे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं प्रसून्यै ” [भा० का० १ प० ८ अ० ३] इति । विधत्ते—

“ दूतान्प्रहिणोति । आविद एता मवन्ति । आविदमेवर्न गमयन्ति । अथो दूतेभ्य एव न छिद्यते ” [भा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

- प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्विद्यन्ति रुधापयन्त्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैव यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्विद्यते रुधाप्यत् इत्यावित्कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किंचार्थं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति, किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वसन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूचकरेण स्पष्टीकृतः—“ तान्प्रभवस्त्राय प्रतिराजभ्यः प्रहिणोत्यभ्यविक्षि राजाऽभू-
मित्यायेदमते ” इति । तानि तिसृधन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याप्यभ्यवस्त्रायाभित आकम्य स्त्रात्वा तानि प्रतिराजभ्यो वक्षयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति—अभिविकीऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽ-
भूवादिषि । दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयसंमन्विना विज्ञापयेद्व्यः पञ्चदशं सात्यदूतद्वीणि चेत्येतेषां विधिः)

“ तिसुधन्वश्च शुष्कदृतिर्दक्षिणा समुद्रवै (४) ” । [भा० का० १
प्र० ८ अ० ३] इति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुताऽत्र तु ।

विपक्षत्रियविद्भेदाद्दक्षिणां व्यत्ययः क्रमे ॥

विभादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वात्प्राग्विरहितं हि ॥

न राज्ययोगाद्वाजत्वं क्षत्रियस्वकृतं तवः ।

अप्राप्तप्रापणान् (षं व) स्मान्न रथंतरं तुल्यता ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयसे—“ आग्नेयमष्टाकपालं
निर्षपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रभेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी
षष्ठौही दक्षिणा भैत्रावरुणीभामिक्षां वंशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपुष्टो
दक्षिणा ” इति । तस्याभेवेष्टौ द्विविधां क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“ यदि ब्राह्मणो
यजेत बार्हस्पत्यं मध्यतो निधायामाऽऽहुतिर्माहुर्वि हुत्वा तमभिधारयेत्, यदि
राजन्व ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्र-
नायनामत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दमुक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेना-
मुदितम्, एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीयस्थाने
स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतच्चिन्तितमिदं नूतनं । द्वितीयस्थाने श्रूयमानस्य
तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि राजन्व इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तृतीयस्थाने
श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्राप्त्यमावाचानुवादो युक्त इति चेन्न, तयोरापि राज्ययोगेन राज-
शब्दार्थत्वाविवि प्राप्ते नूनः—राजशब्दः क्षत्रियत्वात् स्तः, न तु राज्ययो-
गस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्थोपादि प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्रजापालने राज्यशब्द औपचारिकः । तस्मादेवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ
पूर्वप्रजापालनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्तृत्वात्तदन्तर्गताया अवेषे-
रुपि वधात्प्राप्त्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेन्नैवम् । अन्तरं

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यवृतहवींश्चि चेत्येतेषां विधिः)

वेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्दहिः प्रयुज्यमानामामवेष्टौ वत्संभावात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं षडोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातरथादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्यु-
च्येयम् । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवेष्टायङ्गदन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्निमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणभिर्दालिङ्गं माहमयोगगम् ॥

राजसूयप्रकरणे भूयते—“ दिशामवेष्टयो भवन्ति ” इति । ताभ्यावेष्टय उरपत्तिवाक्यैरेवमाह्वयन्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणै-
न्दमेकादशकपालमुपभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं विशङ्कणी पश्वीही दक्षिणा भेषा-
शङ्कणीमभिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं क्षितिपुष्टो दक्षिणा ” इति । तानवेष्टेषु तन्वेष्टाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । तल्लिङ्गम्—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायऽऽहृतिमाह्वारं हृत्वा तमभिवारयेद्यदि राजस्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैकमनिमित्तमिति लिङ्गं, तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते जूमः—उरपत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयो-
गभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद-
यम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणावृत्तकर्मः कर्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूतदिव्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संभवावगमात् । तथा च भूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मादितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिश्वेष प्रतिष्ठित्यनु-
न्मादाय ” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्त्वेतयाऽन्नाद्यकार्मं याज्येदिति विहितः । न चासी राजसूयान्तःप्राप्ती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णव्य-
संयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणैर्वश्ययोरनधिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगे तन्त्रमन्वःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसूत्रवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(राजसूयविषवाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रम-
ष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-
वाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति
पौष्णं चरुं भैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षैत्रपत्वं
चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा(१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकं-
ष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुबन्धः सात्यदूतानां हवींषि चोक्तानि । अथ
विंशे प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते । तथकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“अपराह्णे वद्मिः
प्रयुजां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा
शोभते वद्भिर्उत्तरो रथवाहनवाहः ” इति । तान्येतानि हवींषि विपत्ते—

आग्नेयमिति । रथस्य वाहनं रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथस्त्वेवोरम-
भवस्थाम्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलविदोऽसौ पूर्वपटके
दातव्यः । एवमुत्तरपटकेऽपि योज्यम् । अत्र पूर्वपटकगतं प्रथमं हविः प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्मान्छिशिरे कुरुषञ्जालाः प्राञ्चो यान्ति”

[आ०का० १म०८अ०४] इति ।

उपरिष्ठात्परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते “ मासि मास्येतानि हवींषि निरुष्वाणी-
त्पाहुः ” इति । तत्पक्षानुसारं फाल्गुनमासमारभ्य क्रमेणैकैकस्मिन्मास एकैकं
हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपकम्ब
पवित्रनामकमग्निष्टोममानुमतादीनि चानुष्ठाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य वैश-
देववरुणञ्जालासलाकमेधांश्चतुर्षु मासेषु निष्पाद्य द्वितीयस्मां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

शुनासीरीयन्प्रतुरीयादिकमनुष्ठाद्योत्तरदिनेषु देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रत्निनां हवींषि चानुष्ठाय फाल्गुनामावास्यायामभिवेचनीयार्थं दक्षिणित्वा तस्म दीक्षा वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथाऽभिवेचनीयस्योक्तस्य दीक्षाः प्रवर्धयति यथा संघर्षरश्म्य दशरत्नेऽवशिष्टे दशपेयो भविष्यति ” इति । स च दशपेयः संघर्षरश्म्य दशरत्नीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां समाप्यते दशम्यां मातः सात्यदूतानि निरुप्यापराहणे प्रयुजां हवींष्युपक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्रयणस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः प्राप्यते । तस्मिन्शिशिरे तन्निर्वापाच्छिशिरद्वारा तद्भविः स्तुयते । कुरुपञ्चालदेशवर्तिनो राजानः प्राप्येणु देशेषु सस्याभिवृद्धिमवगत्य दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्मादाग्रयणकालः शिशिरः सस्याभिवृद्धिहेतुस्तस्मात्प्राञ्चो यान्तीत्येवं स्तुतिः । इति त्रिं हविः प्रशंसति—

“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्दसन्तं व्यवसायाऽऽदयन्ति ” [जा० का० १ म० ८ अ० ४] इति ।

उक्तक्रमेण वासन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्मादस्य देवता सोमोऽत्र चरुणेऽव्यते तस्मात्प्रथमो वसन्तमास आगतोऽयमिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गता राजानस्तत्रत्यं धान्यं सर्वमुपहत्य स्वसेनामादयन्ति वसन्तः समुपस्थितः सम्यक्पक्वं समृद्धमन्नं कामं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां प्रेरयन्ति । तृतीयं हविः प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते ” [जा० का० १ म० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वसन्तमासे सावित्रयागः कृतस्तस्मात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गता राजानः सवित्राऽनुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुन्धते यवादीनि धान्यानि परकीयाणि विशेषणविरुन्धते यथा कृषीवला न गृह्णन्ति तद्दधरोधं कुर्वते । अतुर्थं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुम् । सवित्रैव विरुन्धे । ब्रह्मणा यवानादधते ” [जा० का० १ म० ८ अ० ४] इति ।

यस्मात्प्रथमे भीष्मे मासि बार्हस्पत्यागः कृतस्तस्माद्ब्रह्मणा बृहस्पतिनाऽनुज्ञा-

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविमामभिधानम्)

षाः सन्तो यवानाद्भते पूर्वं सवितृपसादाद्ये यवाः परदेशवर्दिभ्यः कृषीवलेभ्योऽव-
रुद्धास्ताःसर्वानानीय स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं प्रशंसति—

“ त्वाष्ट्रमष्टाकपालम् । १ । रूपाण्येव तेन कुर्वते ” [ब्रा० का० १
प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये ग्रीष्मे मासि त्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्मात्रा
त्वाष्ट्राऽनुज्ञाताः सन्तो रूपाण्येव परकीयधानानां यथोष्टमोजनेन पुष्टिमण्येव
धारीराणि कुर्वन्ते । षष्ठं प्रशंसति—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाद्ये प्रत्यशः कुरुपञ्चाला
यान्ति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वार्षिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्द्वैश्वानरेणानुज्ञाता जघन्ये
नैदाद्ये द्वितीयस्मिन्ग्रीष्ममासेऽपगतं सति वर्षतृपथममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना
विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं
सर्वेऽपि राजान उक्तरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् । उत्तरपटकस्य पथमं हविः
प्रशंसति—

“ सारस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात्प्रावृषि सर्वा वाचो वदन्ति ” [ब्रा०
का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वार्षिकमासि सारस्वतयागः कृतस्तस्मात्प्रावृषि वृष्ट्या संतु-
ष्टाः कृषीवलास्त्वया कृषिकार्यं मया कृषिकार्यं क्रियते वीजानि सन्ति के
षाऽनडूवाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशं-
सति—

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । भैत्रेण कृषन्ते । वारुणेन विशुना आसुद । क्षैत्र-
पत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाऽऽदृषन्ते” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

शारदे प्रथमे मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात्तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पुष्यदेव-
ताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । शारदे
द्वितीये मासि भैत्रयागस्य कृतत्वान्मित्रदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति ।
हैमन्ते प्रथमे मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्गुरुदेवताया अनुग्रहेण गोमयादिकं
प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेत्रं विशेषेण धृतवन्तः पोषयन्त आसुद । हैमन्ते द्वितीये
मासि क्षैत्रपत्ययागस्य कृतत्वात्क्षेत्रपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमयं यथोष्टमु-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चरुहमिषामभिधानम्)

स्पर्शं निरर्थकं तुणादिकमुन्मूल्य फलपाकं संपादयन्ति । सौशिरे प्रथमे मास्थ्यादि-
त्यथागस्व कृत्वादादितिदेवशाया अनुग्रहेषा पक्वानि धान्यानि स्वगृहेष्वादधते ।
अथोक्तं प्रतिमासनिर्वापं परपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“ मासि मास्थेतानि हवींषि निरुप्याणीत्याहुः । तेनैवर्तुन्मयुक्ते इति ”
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

तेनैव प्रतिमासं पृथङ्निर्वापैणैव सर्वानृतुन्मयुक्तवान्भवति ऋतुवर्गान्यथायथं
मयुक्तवान्भवति । अस्माद्दत्तप्रयोगस्तेषु संपद्यते तस्मादेवानि प्रयुजां हवींशीत्समि-
प्राथः । तं पक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते—

“अथो स्वल्वाहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषुनिरुप्याणि । षडु-
त्तरेषुः । तेनैवर्तुन्मयुक्ते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

आधुष्यपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्धर्मस्य त्वरिता गतिरिति न्यायेन दिनद्वये
निरुप्याणि । तथा सति षट्संख्यायाः षड्वा ऋतव इति श्रुत्यनुसारेण ऋतुप-
योगात्सिद्धिः । प्रयुजां हविष्ववमप्युपपन्नमित्याभिप्रायः । दक्षिणाद्वयं पशंसति—

“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यै-
वान्तौ युनक्ति । तुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ” [जा० का० १ प्र० ८
अ० ४] इति ।

अकृत्तुगस्थोभयोरन्तयोर्ब्रह्मावेतावनइवाहौ तयोर्दानेन संवत्सरस्थोभयोर्मास-
षट्कयोरन्तौ संपादितवान्भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यायजुर्वेदीय-

सैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

स्वा॒दीं॒ त्वां स्वा॒दुनां॒ ती॒त्रां॒ ती॒त्रेणा॒मृता॒म-
मृ॒तेन॒ सृ॒जामि॒ सꣳ सोम॑ेन॒ सोमो॑ऽस्या॒भिर्भ्यां॑
प॒च्यस्व॒ सर॑स्वत्यै॒ पच्य॑स्वेन्द्राय॒ सु॒त्रा॒णो प-
च्य॑स्व पु॒नातु॑ ते परि॒स्कृतꣳ सोमꣳ सूर्य॑स्व

(सौत्राप्रणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

दुहिता । धारेण शश्वता तना । वायुः पूतः पवि-
त्रेण प्रथमसोमो अतिवृत्तः । इन्द्रस्य युज्यः
सखा । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं, चिद्यथा वा-
न्त्यनुपूर्वं वियूयं । इहेहैषां ऋणत भोजनानि
(१) ये धर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः । आश्विनं
धूममा लभते सारस्वतं मेघमैन्द्रमृषमैन्द्रमे-
कादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं
धारुणं दशकपालं* सोमप्रतीकाः पितरस्तु-
ष्णत बहवा इक्षिणा (२) ।

(भोजनानि षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके षड्युजां हवींष्युकानि । एकविंशे सौत्रामण्या मन्वाः पशवो
हवींषि चोष्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्नेण गार्हपत्यमवटं खात्वा तस्मिन्सुरायाः कल्पेन सुरा संद-
धाति परिसुन्नवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शब्दैः सुरां संसृजति” इति । षाडस्तु-
स्वादीं त्वेति । हे सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अथ सोम-
शब्देन श्रीहियवाद्यङ्कुरं शष्पशब्दाभिधेयं बालसृणमु(णं चो)पलक्ष्यते । सोम-
स्योषधिराजत्वेनोपलक्षमितुं शक्यते(त्वात्) । कीदृशीं त्वाम् । तीव्रापुमगन्धाम् ।
अमृताममृतबदाध्यायनकारिणीम् । अत एव बलीवर्द्धादीनाप्यामितुं पाष्य-
न्ति । कीदृशेन सोमेन । तीव्रेण बमनाद्युपयुक्तैवाधित्वेन तीव्रत्वम् । अमृतेन
“ अपाम सोमममृता अभूय ” इत्यादिश्रुतेनामृतत्वप्रापकेन(ण) । एवंविधसो-
मात्मकेन शष्पेण संसृष्टत्वात्त्वं सोमोऽसीति । तस्माद्देवताप्रमार्शं त्वं षष्यस्व ।
सुवान्भे सुहृ रक्षकाम । सप्तसुप्रभृतिकद्रव्यविधानाय मस्तौति—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविधामभिधानम्)

“इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् । स यत्प्रथमं निरह्नीवत् । सःकलमभवत् । यद्वितीयम् । तद्भद्रम् । यत्तृतीयम् । सत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः । यदृष्योः (१) । स शार्ङ्गः । यत्कर्णयोः । स वृकः । यत्कर्ण्वः । स सोमः । याऽवाची । सा सुरा ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सोममभिषुतवत् इन्द्रस्य सामर्थ्यं दशधा भिन्नं सत्पतितमभूत् । युक्तं चैतत् । अभिषवस्य वधरूपत्वात् । ध्वन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्तीति श्रुतेः । स चेन्द्रो वक्त्रेण शिवारं निष्ठीवनं कृतवान् । तेन द्रव्यत्रयमभूत् । प्रथमनिष्ठीवनेन कलं बालस्वर्जरफलमभूत् । बदरं कमुकपरिमितं सूक्ष्मं बदरीफलम् । कर्कन्धु हरीतकीपरिमितं स्थूलं बदरीफलम् । तदेतन्नयं मुखच्छिद्राग्निःसृतम् । यत्तु वीर्यं नासिकाच्छिद्राग्निःसृतं स सिंहमृगोऽभूत् । यच्चाक्षिच्छिद्राग्निःसृतं स शार्ङ्गोऽभवत् । यदपि कर्णच्छिद्राग्निःसृतं स वृक आरण्यश्चाऽभूत् । यो वीर्यभागो मूर्धच्छिद्राग्निःसृतः स सोमोऽभवत् । या च वीर्यकला पायुगु-साभ्यामवाची निर्गता सा सुराऽभवत् । यद्यपि कलादीन्यष्टैव द्रव्याणि तथाऽपि च्छिद्रदशकोऽभिर्गतत्वेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि विधत्ते—

“ त्रयाः सक्तवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावरुद्धयै । त्रयाणि लोमानि (२) । त्विषिमेवावरुद्धे । त्रयो ग्रहाः । वीर्यमेवावरुद्धे ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

त्रयस्त्रिविधाः सक्तवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कर्कन्धुभिश्च निष्पाद्यत्वाच्चिविधाः । सक्तूनामिन्द्रियाभिवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियसंपात्तिः । त्रयाणि सिंहशार्ङ्गवृकाणां संबन्धीनि त्रीणि त्रिविधानि लोमानि संपाद्यानि । त्रयस्त्रि-संख्याका अश्विसरस्वतीसुत्रामदेवताका ग्रहा ग्रहीतव्याः । लोमभिस्त्रिविधीतिः संपद्यते ग्रहैश्च वीर्यम् ।

सौत्रामण्या द्रव्यान्तरत्वशङ्कां वारयन्सक्तुत्रयादीनि द्रव्याणि प्रवांसति—

“ नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नामिदंशमी । प्राणा इन्द्रियं वीर्यम् । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सक्तुत्रयलोमत्रयग्रहत्रयैर्निष्पन्ना त्रयसंख्या । तत्र सौत्रामणीदशमीत्वं नामरू-देणैव न तु द्रव्यरूपेण । यथोक्तद्रव्यानिष्पाद्यकर्मसंघनामत्वात् । पुरुषेऽपि मुख्य-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविधामर्षिचानम्)

च्छिद्राणि शिरसि समाचो द्वे इति नवसंख्याकानि प्राणाधारत्वात्प्राणा इत्यु-
च्यन्ते । नाभिस्तु दशमी । सा च च्छिद्राभासरूपत्वाच्च मुख्यच्छिद्रम् । यथा
सौत्रामणी न इव्यं तद्वत् । नेवच्छिद्रगताश्च प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन
चोच्यन्ते । अतोऽत्र इव्यगतया नवसंख्यया प्राणानिन्द्रियं वीर्यं च यजमाने
संपादयति । विधत्ते—

“ सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति । न वा एतदयो न हिरण्यम् (३) ।
यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्रीनः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणी
समुद्भवे ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

सीसक्रीबच्छष्पाणामन्तरालवर्तित्वं साम्भम् । सीसमथसोऽधिकं हिरण्यात्तु
न्यूनम् । क्लीनोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु न्यूनः । शष्पाण्यपि सुराजनक-
त्वात्सुरामा अधिकानि सोमवत्पूतत्वामावाचतो न्यूनानि । तान्येवानि सौत्रा-
मणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्यन्ते ।

सोमेन संसृजामीत्यस्याभिधायं दर्शयति—

“ स्वार्दीं त्वा स्वादुनेत्याह । सोममेवैनां करोति ” [जा० का० १ प० ८
अ० ५] इति । देवतार्थपाकस्य मसिद्धतां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यधिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुशाम्भो पच्यस्वेत्याह ।
एताभ्यो शेषा देवताभ्यः पच्यते ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।
शष्पैः संसृष्टायस्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विधत्ते—

“ तिस्रः ससृष्टा वसति (४) । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ”
[जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

क्रीतसोमस्य शिरान्वासोऽन्यत्र मसिद्धः । तथा च श्रूयते—“ तत्र सोम-
माहित्यमाणं गन्धर्वो विशावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मा-
त्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” इति ।

कस्यः—“ पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमपेन पवित्रेण सुरां पावयति ” इति ।

यथा शुद्धघर्थं जलं वस्त्रेण गालितं भवति तद्वद्वियं बालपवित्रेण गालित्वा
कार्या । पाठस्तु—

पुनातु त इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता सुरां पावयतु सूर्यसंयन्त्रिणी

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चहविषामभिधानम्)

दुहितृस्थानीया दीर्घः परिस्रुतं ब्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमोक्तं सुरादम्बं
घरिण बालजन्धेन पवित्रेण पुनातु शोषयतु । कीदृशेन वारेण । शश्वता शश्वतेन
हृतेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणानेन पूतः सोमो वायुश्छीघ्रगामी भूत्वा पत्य-
ङ्कधोवर्ती पात्राभिमुखः सन्निभितः शीघ्रं द्रुतोऽभवत् । कीदृशः सोमः । इन्द्रस्य
बुधो योग्यः सत्त्वा । विधत्ते—

“ पुनातु दे परिस्रुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्तै ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

लौकिकजलादिकं न मन्त्रेणाऽऽदिलं पुनन्तीति ततो व्यावृत्तिर्भवति ।

साधनं विधत्ते—

“ पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

दद्यापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धम् ।

सोमसान्याय बालस्वीकार इति दर्शयति—

“ वारेण शश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

वास्तेन सोपशोधनं सोमप्रकरणे सूत्रकारेण दर्शितम्—“ शुक्लामूर्णास्तुर्का
यजमानः प्रयच्छति तां स काले दद्यापवित्रस्य नाभिं कुरुते ” इति ।

वायुः पूत इत्यस्या ऋचः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति—

“ वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा खेषा । अतिपवितस्यै-
तया पुनीयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

द्विविधो हि सोमपाः सोमवामी जीर्णसोमश्चेति । तत्र सोमवामिनः सोमो
वर्हिर्निर्गत इति प्राङ्सोमो अतिद्रुत इत्येतद्दृशः पाठस्त्वस्मिन्मुक्तः । प्रत्यङ्कित्य-
स्यार्थस्य तस्मिन्भावात् । तं प्रत्येषा व्यृद्धा समृद्धिहीना । यस्त्वतिपवितो
जीर्णसोमस्तं प्रत्यर्थसद्भावात्समृद्धैव । तदेतत्सूत्रकारेण विशदीकृतम्—“ प्राङ्-
सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य ” इति ।

कल्पः—“अपरस्मिन्वरे सुराग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेदि” इति । पाठस्तु—

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अधिसरस्वतीसुजा-
मेन्द्रा ये यज्वानो वर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिकं नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न प्रायुः

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभियानम्)

किंत्वत्पशुश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वनां इदिविषयाणि भोजनानीहेह
कणुत । ग्रहणपात्राणां पनेकत्वाद्दीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते । कुविच्छब्दो बह-
र्धवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यथादिषाम्पोषेताः क-
पिकाः कुविद्यावांश्चिच्छब्दं यवमन्वानि च गोधूमपियंग्वादिषानाम्पुपूर्वं तत्परी-
क्षाक्रमेण विधुयेदं एकमिदमपकाभिति पृथक्करय दान्ति लुनन्ति तथा यवमपि
नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्ह-
वींदि भुङ्क्थम् । विधत्ते—

“कुविदक्लेत्पनिरुक्तया प्राजापरयथा गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः प्राजापतिः ।
प्राजापतेराप्त्यै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

अस्यामृचि मस्तुतान्त्वधिसरस्वस्थादिनामानि च भूतानि किंत्वक्लेपेति साधा-
रणशब्दः भुवस्तस्मादभेदं देवतेतिविशेषनिरुक्तवर्जितेपमृक् । प्राजापतिर्जगदी-
श्वरोऽपि मार्तिरहितवादनिरुक्तः । अत एव जगत्कारणप्रतिपादनपरे नातदासी-
पमृके भूयते—‘ को अद्या वेद क इह पबोचत् । कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः ’ इति । ‘ यो अस्थाभ्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्गं वेद यदि वा
न वेद ’ इति च । अतो निरुक्तराहित्यसाभ्यावस्थाः प्राजापत्यत्वम् ।

अथ ग्रहाणां मिश्रत्वेन मन्त्रान्तरपसार्कं वारदितुं विधत्ते—

“ एकमर्चा गृह्णाति । एकधेय यजमाने धीर्यं दधाति ” [भा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति । मन्वानुक्त्वा पशुम्विधत्ते—

आश्विनं धूम्रमिति । मलिनभैत्यवर्णोऽपेतो धूमः । अत्रस्था देवताः मर्क-
सावि—

“ आश्विनं धूम्रमालभते । आश्विनौ वै देवानां मिषजौ । ताम्रमेवास्मै मेषर्षं
करोति । सारस्वतं मेषम् । वाग्वै सारस्वती । वाग्वेदेनं मिषज्यवि । ऐन्द्रमुष-
मन् ऐन्द्रमेषाम् (६) ” । [भा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

पशुम्विधाय पुरोडाशान्विधत्ते—

ऐन्द्रमेकावशाकपालमिति । कल्पः—“ दक्षिणेऽग्नौ शशातृष्णां स्थार्शीं
प्रवद्या धारयति तस्या बिल उदीचीनदशं षविर्षं बिलत्य यम्मे मनः परागव-
मिति तस्मिन्प्रातमानं हिरण्यं निधाय सोमपतीकाः पितरस्तृष्णुतेति तस्मिन्पुरा-
शेषमालभति ” इति ।

(सौत्राभ्यामीमन्नपशुकृद्विधामभिधानम्)

सोमपत्नीकाः सोममनुवाः । दक्षिणां विधत्ते—

ब्रह्मवेत्ति । अथस्य योविद्वद्वेति ।

पशुभेदेन मसकं यूपभेदमपरोक्षं यूपैक्यं विधत्ते—

“ याश्चिपु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं धीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जन-
येत् । एकस्युप आलभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं धीर्यं दधाति । नास्मै भ्रातृव्यं
कल्पति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

अस्माद्बहिर्धां पञ्चमानशरीराद्बहिर्देशे ।

मकतो यद्देवस्यः पशुस्तद्देवस्यः पुरोडाश इत्यभिधानादथापि तस्मात्सो निवे-
धति—

“ नैवेद्यां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति । ब्रह्मपुरोडाशा ह्येते ” [ब्रा० का०
१ प० ८ अ० ६] इति ।

ग्रहा एवान् पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः ।

यवुकं सूचकारेण—“ सर्वेषामेका पुरोरुमेका पुरोनुवाक्यैकः पेष एका
याज्या ” इति । तत्र त्रयाणां ग्रहाणां याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ युवः सुरामभिनोति सर्वदेवस्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः
पीणाति (१) ” । [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

युवः सुराममित्याद्युत्तमं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थमपाठके द्वितीया-
नुवाके समाप्तावगतस्तथैव व्याख्यास्यते । तत्र चाधिशब्दो यथा श्रुतस्तथै-
वेन्द्रावतमितीन्द्रशब्दोऽपि श्रुतः । सरस्वती त्वेति सरस्वतीशब्दोऽपि श्रुतः ।
ततोऽन्वयोः सर्वदेवस्यैव मकप्रानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ।

विधत्ते—

“ ब्राह्मणं परिक्रीणीयाद्ब्रह्मोपणस्य पातारम् । ब्राह्मणो साहृत्वा उच्छे-
षणस्य पाता ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

हुवायाः सुसयाः शेष उच्छेषणम् । तथैवानुकल्पं विधत्ते—

“ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वस्मीकवपाथामधनयेत् । श्वेत् ततः प्राप-
धितिः ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

येशमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणवानामाश्वकल्पे प्रापधितिः ।

पशूनां पुरोडाशानां च विलक्षणदेवस्यैव प्रशंसति—

(सौत्रमणीमन्त्रपञ्चाङ्गसंहिवामभिधानम्)

“ वद्वै सौत्रामण्यायै समृद्धम् । तदस्यै समृद्धम् । नानादेवतायाः पञ्चवक्त्र पुरो-
हाशाश्च भवन्ति समृद्धयै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

कर्मान्तरे पशोः पुरोहाशाश्च चैकदेवत्यत्वविज्ञानाद्भिन्नदेवत्यत्वं समृद्धि-
हीनं भवति । यदेवान्यत्र समृद्धिहीनं भिन्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यां क्रियते तद्भि-
न्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्याभस्यां वाचनिकत्वारत्तमृद्धं संपद्यते । तस्माद्द्वयं समृद्धयै
पञ्चवक्त्र पुरोहाशाश्च भिन्नदेवत्या भवन्ति ।

ऐन्द्रस्य पशोः पुरोहाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रः पशुनामुक्तपो भवति । ऐन्द्रः पुरोहाशानां प्रथमः (२) ।
इन्द्रिये एवास्मै सपीची दधाति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ऐन्द्रमृषभमिति पशुविधीनामन्ते पठितं, तदनन्तरमेवैन्द्रमेकादशकपालं निर्ध-
पयति पुरोहाशाविधीनामादौ पठितं, तस्मादैन्द्रयोर्नैरन्तर्यादस्य यजमानस्य
दक्षिणवामभागस्थे द्वे अपीन्द्रिये सम्यक्स्थापिते भवतः ।

मङ्कतो पशुनामङ्कन्यागात्पूर्वं पुरोहाशाप्रचारो विहितः । अत्र तन्मङ्कनागावूर्ध्वं
तदीयेभ्योऽमुषाजेभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादनुपाजानां पुरोहाशैः प्रचरति । पञ्चवो वै पुरोहाशाः । पशु-
मेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात्पुरोहाशानां पशुत्वम् । पुरोहाशादेवताः प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्धपति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणमवपजते ” [भा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

वहवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वहवा दक्षिणा (३) । उत वा एवाऽथ२ सूते । उताथतरम् । उत सोम
उत सुरा । यत्सौत्रामणी समृद्धयै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

एवा वहवा मध्यमभतरं बोभर्यं प्रसूते । अथगर्दमजातिद्वयसंगमादुत्प-
न्नोऽथतरः । या सौत्रामणी साऽपि तद्वस्तोषः सुरा वेत्युभयरूपा भवति ।
अतः सादृशदक्षिणा समृद्धिकरी ।

सोमवामिन उक्तास्तत्र एव पञ्चवः । सोमाविपदितस्य तु विशेषं विधत्ते—

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषमभिधानम्)

“ वाईश्वर्यं पशुं चतुर्थभतिषवितस्याऽऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैव ब्रह्मस्य व्युद्भमपिषपति ” [आ० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

व्युद्भं विकलाङ्गमपिषपति समृद्धं करोति ।

पूर्वपशुवत्समानदेवस्यपुरोडाशाभावात्प्रसक्तौ प्रकृतिवत्सादृशस्य पुरोडाशस्य
प्रतिप्रसक्तं विधत्ते—

“ पुरोडाशवानेव पशुर्भवति । न सेतस्य ब्रह्मं गृह्णाति ” [आ० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या ब्रह्म एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र
तु ब्रह्माभावात्पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते—

“ सोमप्रतीकाः पितरस्तृणुतेति शतातृण्णायाः समवनयति (४) ।
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतितिष्ठति ” [आ० का० १
प्र० ८ अ० ६] इति । शतातृण्णा शताच्छिद्रा स्थाली ।

दक्षिणाभिरेपरि शतातृण्णायां (या) चन्वनं यत्सूत्रकारेणोक्तं तविदं विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यस्य व्यावृत्तैः ” [आ० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

पापवस्यस्य पापेन धनवत्तत्त्वम् । निषिद्धां हि सुरां स्वकीयव्यवृत्तेन
संपादयन्पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या ।
सोमाज्यादिवदाहवनीय एव तज्जोमे व्यावृत्तिर्न भवेत् । तस्माद्दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् ।
शतातृण्णायां हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

“ हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति ” [आ० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

अन्तरा दक्षिणाग्निपुरयोर्मध्ये । सा च सुरा हिरण्यस्पर्शेन पूता भवति ।
परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिति-
ष्ठति ” [आ० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

दक्षिणाग्नौ शतातृण्णायाः स्थापनं विधत्ते—

“ यत्रैव शतातृण्णां धारयति (५) । तन्निदधाति पतितिष्ठत्ये ” [आ०
का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहृदिसामभिधानम्)

त्व२ सोम प्रचिकित इत्यादिभिरुपस्थानं विधत्ते—

“ पितृन्वा एतस्येन्द्रियं वीर्यं गच्छति । य२ सोमोऽतिपचते । पितृणां याम्भानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवा-
इरुन्वे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

यै यजमानं पीतः सोमोऽतिशयेन शोभयति स्वयं तद्दूरे जीर्णत्वादेतस्ये-
न्द्रियमिति पूर्वत्रान्वयः । संख्यां विधत्ते—

“ तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव पीणाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ सवन्ति सौमीभिः पितृमतीभिस्त्रिसृभिरुत्तरोत्तराभिरुपतिष्ठन्ते त्व२ सोम प्रचिकित इत्येताः सवाम्नाता भवन्ति पुर-
स्वाद्भव्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्धोता” इति । त्व२ सोम प्रचिकितस्त्वया हि नः
पितरस्त्व२ सोम पितृभिरित्यध्वर्योरेतास्त्रिसः । बर्हिषद्ः पितर आऽहं पितृनुप-
ष्टताः पितर इति ब्रह्मण एतास्त्रिसः । अग्निष्वात्ताः पितरो ये अग्निष्वात्ता वा-
म्याये दुग्ध इति होतुरेतास्त्रिसः ।

तानेतानुपस्थातुं विधत्ते—

“अथो श्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि । अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवासमै भेषजं करोति (६) ” । [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] ।

इन्द्रियवद्व्यवहारनिर्वाहकत्वाद्दत्विजां यज्ञेन्द्रियत्वम् ।

ऋदेवमेतदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्वकाणहोताः प्रधानकर्मविधयस्तन्मन्त्राश्च व्या-
ख्याताः । अथानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्डनिरपेक्षो राजसूयप्रयोगोऽ-
भिधीयते ।

तत्राऽऽरम्भकाले कर्तव्यं पवित्रारूपं सोमयागं विधत्ते—

“ अग्निष्टोममय आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवाऽऽरम्भ
सवमाक्रमते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतित्वेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वम् । तवमभिषेकयुक्तं
राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते—

“ अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रिंशत्पचमानो भवति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । ता
एवाऽऽप्नोति । पणापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाऽऽप्नोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ७] इति ।

(सौवामणीमन्त्रपञ्चाशद्विषामिक्षानम्)

अथाग्निष्टोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभी रस्निहविःपर्यन्तैर्वागैर-
ग्निष्टोमाभिचेचनीययोग्यैर्वाहितत्वात् । प्रकृतौ बाह्विष्यमानमाध्यांदिनपवमानार्ध-
पवमानानां क्रमेण त्रिधुत्वञ्चदशसप्तदशस्तोमा विहितः । अत्र तु तान्परित्यज्य
चतुस्त्रिंशस्तोमः प्रयोज्यः । समिधमादिष्टेत्यधुवाके त्रयस्त्रिंशस्तोमविधासकं
ब्राह्मणमुदाहृतम् । तथैवावस्थितिनिशेषेणैकां स्तोत्रायामविकां संपाद्य चतुस्त्रिं-
शस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽवृत्तिविशेषः सामसूत्रे ब्रह्म्यः । ये देवा दिव्येकादश
स्थेतिमन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवा उक्ताः । यद्वा वाजसनेयिनः शाकल्यब्राह्मणेऽधीयते—
“अष्टौ षसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्योस्ता एकत्रिंशदिन्द्रस्यैव प्रजाप-
तिश्च त्रयस्त्रिंशौ” इति पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः संपास्या इति तत्तत्प्रकरणाद्-
वगम्यते । एतासां त्रयस्त्रिंशद्देवतानां प्रजारूपानां पालकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुस्त्रिं-
शः । यथांकरतोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ।

पवमानशब्देन प्रथमस्य बाह्विष्यमानस्यैव सहसा जुद्धिस्थत्वात्तत्रैवायं चतु-
स्त्रिंशस्तोम इति अर्थं व्युत्पत्तितुं विश्वपि पवमानेष्वेतं स्तोमं विधत्ते—

“सुशर एष स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः स्तोमाः (१) । एतावान्चै
यज्ञः । यावान्पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् । परतमाः पवमानाः ।
तेनासुशरः । तेन यथापूर्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुस्त्रिंशस्तोमं कृत्वैतयोस्तदकरणे सति यद्विषमं भवति त
एष स्तोमानां सुशरः सम्यग्घिसर्तनं भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोश्चोदकपाशौ
यौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः प्रथमपवमानपयुक्ताश्चतुस्त्रिंशस्तोमाक्यूनत्वेन
हिंसैव भवति । किञ्चायथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किमा-
घातमिति न शक्नुमीयम् । पवमानस्तोमदोषस्थ यज्ञभ्रंशे पर्यवसानात् । एते त्रयः
पवमाना इति यावन्नेतद्वानेव मुख्यो यज्ञः । अन्यत्सर्वं यज्ञस्यान्तःश्लेषणम् ।
यथा भिच्छेदादर्थान्तरद्वैतकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्यान्पदङ्गजातं
संपूर्णार्थमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपम् । अथाणामपि पवमानानां चतुस्त्रिंश-
स्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ।

अभिचेचनीयस्योदथसंस्थारूपत्वं विधत्ते—

“आत्मनैवाग्निष्टोमेनघ्नोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि ।
पशाव उक्थानि । यदुक्थयो भवत्यनुसंतत्यै (२) ” । (ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ७] इति ।

(सौत्राभणीमंत्रगणशुहविषामभिधानम्)

अग्निष्टोमे द्वादशैव शस्त्राणि । उक्थये तु तेभ्य ऊर्ध्वं श्रीणि शस्त्राणि ।
तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाग्निष्टोमभागेनायं यजमान आत्मनैव स्वयमेव
घनादिभिः समृष्टो भवति । स्वर्गंहेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत्र उत्तरभाविनां
चमाणां प्रजापशुरूपात्परात्प्रदशस्तोत्रमुक्तोक्थपरूपन्वे सति प्रजासु पशुषु च
समुद्धिरनुसंतता भवति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रारम्भे चोदरुभाष्टामुष्टास्यै मायता नर इत्येतामृचं
बाधिसुगन्तरं विधत्ते—

“ उप त्वा जामयो गिरु इति प्रतिपद्भवति । वाग्वै वायुः । वाच एवैवोऽ-
भिषेकः । सर्वास्तामेव प्रजानां सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति ”
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपत् । औदा पठनीयेत्यर्थः । अस्मामुचि
बायोर्निके अस्थिरानिति गिरां वायुसर्पिणि स्थितिः पठ्यते । स च वायुर्वा-
चस्वरूपः । कोष्ठामिषेरितस्य वायोः कण्ठताल्वाद्यभिदातेनाक्षरविशेषोत्पत्तेः ।
अभिषेचनीये योऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच एवाभिषेकः । तत्कथमित्युच्यते-
सर्वास्तामेव प्रजानां मध्ये सूयतेऽभिषिच्यते । सर्वाश्च प्रजा एनं राजेति वदन्त्यः
सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्यमेरकवायुपतिपादिका सेयमुमेवाऽऽदौ पाठ्या ।

ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ एतमु त्त् दशक्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेषैतेन सूयते ।
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

इत्याह, इत्येतामृचं पठेत् । अस्मामुचि समादित्वमिरस्यतेत्यादिधाः
श्रूयन्ते । ते चाऽऽदित्या एव प्रजा आदितेरुत्पन्नत्वात् । तेन मन्त्रपाठेन प्रजा-
नामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिषिच्यते । ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । धे संभायां अकन् (१) । यदाह पवस्य
भाचो अग्नि इति । तेनैव यज्ञमुखाजयन्ति” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

सम्यग्भ्रयन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा तृचा याभिराद्याभिक्रंभिस्तास्तृचान-
भावाद्या भ्रवः संभायाः । तादृश ऋचो य उद्गातारोऽकन्कुर्वन्ति पठन्ति त एव
उद्गातारो यज्ञमुखाद्यन्ति वा अगृह्यन्त्येव । पवस्वेत्युचः पाठे तु तत्र हे सोम
स्वमग्निषोऽग्ने भव आदिभूतः सन्वाचः शोधयेत्यभिधानाद्यज्ञमुखादपगमनं न
भवति । उच्छब्दयुक्ताः काश्चिदचो विधत्ते—

“ अनुष्टुप्पथपा भवति । अनुष्टुप्पथपा । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचैव पृथग्भिः ।

वाषोषन्ति । उद्धतीर्भवन्ति । उद्धृदा अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः(२) ।
तस्मादुद्धतीर्भवन्ति ” [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ८] इति ।

स्तोत्रस्थाऽऽदावने त्वनुष्टुभावचौ भवतः । तथा सत्यनुष्टुच्छन्दसो वाग्वि-
शेषत्वेन वायूपवादाच्चैव प्रारम्भसमाप्ती कृते भवतः । यद्यप्युप तथा, जामघो
भिर इत्यादयो गायत्र्यः, तथाऽप्युच्छन्दयुक्ताभिक्रीभिरनुष्टुभत्वं संपद्यते ।
अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छन्दयुक्त्या तस्योत्कृष्टत्वात् । यथा सौरीष्यनुष्टुच्छन्दस्का-
सूयन्त्रय भिन्नेत्यादिषुच्छन्ददर्शनादनुष्टुभरूपमुच्छन्दैरुपेतम् । अनुष्टुभः संबन्धी
राजन्योऽनुष्टुच्छन्दसां प्रतिष्ठेति श्रुतेः । यथा छन्दसां मध्येऽनुष्टुभ उच्चमत्वं
तद्द्राज्ञः सर्वालोकत्वेनोत्तमत्वात् (त्वम्) । तस्मात्प्रशस्तत्वाद्दुच्छन्दयुक्ता
ऋचः कार्याः । स्तोत्रसमापिकासृष्टं विधत्ते—

“ सौरीष्यनुष्टुभोत्तमा भवति । सुवर्गस्य लोकस्य संवत्स्यै ” [ब्रा० का० १
म० ८ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्ता उद्धतीरिषां च सौरी सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वा-
स्तौषां समापने स्वर्गः संवतो भवति ।

प्राकृतानि पृष्ठस्तोत्राण्यपवादितुमन्यानि पृष्ठस्तोत्राणि विधत्ते—

“ यो वै सवादेति । नैन सव उपनमति । यः सामभ्य एति । वाषीया-
भसुषुवाषो भवति । एवानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति
(३) । तैरेव सवाचैति ” [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ८] इति ।

यो गजमानः सवादेति प्रस्तुत्वात्सोमाभिषवात्पगच्छति, एनं सवो नोपन-
मति भावी सोमाभिषयो न जानोति । तर्हि वर्तमानं सोमाभिषवं करोत्विति
चेन्मैवम् । यः सामभ्योऽपगच्छत्यसौ सुषुवाणः वाषीयाभ्यवति । वर्तमानं
सोमाभिषवं कुर्वदोऽपि सामराहित्यात्पापिष्ठत्वम् । तर्हि सामान्यपि कामि-
चिदायत्विति चेन्मैवम् । नहि यानि कानिचित्सामान्यत्र मूल्यानि, किंतु पृष्ठस्तो-
त्रगतान्येव । तस्मात्प्रमुष्यमानैस्तैरेव पृष्ठस्तोत्रैः सवाचैति सोमाभिषवात्पग-
च्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतोऽपगन्तव्यम् ।

पृष्ठस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरमुष्मिँल्लोकं कश्नोति । यानि मनु-
ष्यराजानां सामानि । तैरस्मिँल्लोकं कश्नोति । उभयोरेव लोकयोर्कश्नोति ।
देवल्लोके च मनुष्यल्लोके च ” [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ८] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपद्युहविषामभिधानम्)

एवञ्च सामद्वैविध्यमन्यतो द्रष्टव्यम् । प्राप्तानेव स्तोमान्प्रशंसति—

“ एकविंशोऽभिषेचनीयस्तोत्रमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विद्वा एकविंशः । राट्टः सप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एव विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां प्रयाणां सोपयामानां मनुक्रमः । तथाभिषेचनीयस्योक्त्याविकृतित्वादुक्त्ये चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोत्रमशुक्तत्वाद्भिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेय सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोत्रो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यभिष्टोत्रमगताः स्तोमा विपर्ययेण प्रयुज्यन्ते । अभिष्टोत्रे च त्रिवृत्तश्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येव क्रमः । केशवपनीये त्वेकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृत्तयेतादृशः क्रमो भवति । तथाभिषेचनीये योऽन्य एकविंशो यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयोरुभयोः प्रजावर्ययोर्मध्ये दशपेयगतस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादेतद्वाङ् विश एवैतन्मध्यतस्तद्वयोर्विशोर्मध्येऽभिषिक्तं भवति । यस्मात्सप्तदशस्तोत्ररूपस्य राट्टस्य पालक एव राजा यथोक्तरीत्या विशां मध्यं प्रजानां मध्येऽभिषिच्यते तस्मादेव कारणाद्विशां प्रजानां प्रियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठितस्तोत्रयुक्तं केशवपनीयं विधत्ते—

“ यद्वा एनमदो दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । तत्सुधर्मं लोकमभ्यारोहति । यद्विंशं लोकं न मत्प्रवरोहेत् । अति जनं वेधात् । उद्वा माशेत् । यद्वै प्रतीचीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं मत्प्रवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टत्यनुन्मादाय (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अद् इत्यनेन मत्प्रवृत्तं हस्तेनाभिर्नाय मदर्शयते । यदा समिधमातिष्ठेत्यादिभिर्मन्त्रैरस्माकं दृष्टिपथ एवैने राजानं दिशो व्यास्थापयन्ति तदानीमेवायं स्वर्गं लोकमभ्यारोहति । अभ्यारुह्य च पुनरिदं लोकं प्रति नावरोहेच्चत्तदानमिद्वयं बन्धुजनमतिक्रम्य यत्र क्वापि गच्छेद्गुन्मत्तो वा भवेत् । प्रतीचीनस्तोमोऽभिष्टोत्रमाद्विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एव यद्यत्र भवेत्तर्हि केशवपनीयेममेव लोकं मत्प्रवरोहति । किंचोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टति ।

यो रुक्मोऽभिषेककाले पुरुषस्याधस्तादवस्थापितो यथाभ्यः शिरसि ज्ञातुं धृतस्तावुभौ प्रशंसति—

“ इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुकमो भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [भा०का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

अधस्तनो रुक्मा राजतो भूमिस्वरूप उपरितनस्तु हिरण्ययोः द्युलोकः । तत्र आभ्यां धावापृथिवीरूपाभ्यामधस्तादुपरिष्ठाच्च परिगृहीतो भवति । ननु “अमृतमसि मृतोर्षां पाहीवि हिरण्यमुपास्यति” इति श्रवणादधस्तनोऽपि रुक्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि हिरण्यादान्तरभेदत्वात् । “तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिण्यम्” इति पुनराधाने श्रवणात् । होतृमासणोऽपि द्वैविध्यमाग्नात्—“तद्दुर्वर्णः हिरण्यमभवत् । तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म । स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्बाधत । स देवानसृजत । तदस्य पिय-मासीत् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत्” इति च । उपरितनं रुक्मं पुनः प्रशंसति—

“ वरुणस्य वा अभिविच्यमानस्याऽऽपः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नम् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत् । यद्रुकममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

आपो वीर्यं निरघ्नन्निर्गमितवत्यः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् ।

तस्य च रुक्मस्य परिमाणं छिद्राणि च विधत्ते—

“शतमानो भवति शतक्षरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रियं प्रतितिष्ठति ” [भा०का० १ प्र० ८ अ० ९] इति । हिरण्यद्रव्यं प्रशंसति—

“ आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्मा एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्णो वै हिरण्यम् । वर्चस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति(१)” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

हिरण्यदानेनापमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्ट्वम् । तत्संबन्धादायुर्हिता एवाऽऽप एनं यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्त्वम् । तत्संबन्धादापस्वेजस्याः । शरीरशोभा वर्चः । तच्चाऽऽभरणसंबन्धाज्जायत इति हिरण्यस्य वर्चस्त्वम् । तद्योगादापो वर्चस्थाः । अथ स्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते—

“अप्रतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष पुतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संव-

(सौवामणीमन्वपनुहविषामभिधानम्)

रत्तरस्थाहोरात्राणि । तावतीरितस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रतिष्ठिति ॥
[भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

राजसूयेनेष्ट्वाऽपि द्विरात्रामनुष्ठानेन संपूर्त्यभावादपतिष्ठितत्वम् । अवत्येषु स्तो-
त्रेषु आवर्त्यमानाः स्तोत्रीया कचो विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकाः संपद्यन्ते ।
तथा च संवत्सरगताहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु पतिष्ठितस्य संवत्सरमाप्तिर्भ-
वति । द्विरात्रावयथावहार्धोपौ विधत्ते—

“ आग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः
पतिष्ठिति ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विलक्षणयोरहोरनुष्ठितत्वाद्दहोरात्रयोरस्य विविधपतिष्ठोपपद्यते ।

तयोरनुष्ठानाय शुक्लकृष्णपक्षौ विधत्ते—

“ पौर्णमस्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्षमासयोः पतिष्ति-
ष्ठिति ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

तथोरुभयोर्विलक्षणपक्षावाद्दुभयोरर्षमासयोरस्य विविधा पतिष्ठोपपद्यते ।

पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्षासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः पतिष्ति-
ष्ठिति ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्येत । तादृशश्चाग्निष्टोमः पूर्व-
महः । तन्नामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्टं शुक्लपतिपत् । उत्कर्षेण दर्शनस्य
तत्रोपकमात् । तस्मिन्दृष्ट उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्रारूपं कर्तव्यम् । तथा सति
विलक्षणयोर्षासयोः कृतत्वाद्विविधपतिष्ठा भवति । प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्यमाहे स्याताम् । तयोः कार्यं पतिष्ति-
त्ये(२) ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अथो खलु अधवेत्यर्थः । समानश्चासौ पक्षश्च तत्र ये पुण्यदिने ष्योक्तिः-
चाक्षपसिजे शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कार्यं न त्वत्र पक्षभेदो विवक्षितः ।

मासभेदस्तु दूरापेतः । अस्मिन्द्विरात्रे दोषमुद्भाव्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशब्दो द्विरात्र इत्याहुः । हे सेते छन्दसी । गामर्चं च वैशुभं च ।
जगतीयन्तर्यान्ति । न तेन जगती कृत्याहुः । यदेनो तृतीयसवने कुर्वन्तीति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

यदा वा एषाऽहीनस्याहर्मजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ॥ [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

जागताः पशव इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्धश्रवणाद्द्विरात्रे च जगत्या अन्तारित्वात्पशव्यो द्विरात्र इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्थसे, विद्यत एव जगती । जागंत तृतीयसवनमिति श्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति । तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्यनुष्ठानं न संपूर्णं किं तर्हि यदा द्विरात्रस्यैतस्या- हीनस्यैकमहः कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । साह एकैजाह्वा निष्पन्नत्वादेकाहः । तस्य तु तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र कृत्स्नस्याहो जगतीव्याप्यमावाद्पशव्यत्वं तदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभियामः । तस्मिन्नाक्षेपे भङ्गान्तरेण परिहारोऽध्यन्तर्भूतः । तत्कथमित्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दे परित्यज्य परिहारो योजनीयः । एषा जगती प्रकृतस्य द्विरात्रस्याहीनस्य कृत्स्नस्याहर्मजते । तस्मादत्र जगती कृता । तस्मादयं द्विरात्रः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नहनि च्छन्दोन्तराणि सन्ति तथापि जगतीव्याप्तावुपायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसां द्विरात्रे सामान्नातः—वैखानतं पूर्वेऽहन्ताम भवति तेन जगत्यै नैति ॥ इति । वैखानसनामकं साम पूर्वस्मिन्दिने गायेत् । यत्र(तच्च) जगतीसंबन्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो वैखानससाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यह्नि जगत्याः पूरितत्वाद्द्विरात्रः पशव्य एव ।

अस्य द्विरात्रस्य व्युष्टिनाम प्रशंसति—

“व्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते । व्येवास्या उच्छति । अथो तय एवापहते ॥ [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विशिष्ट उषःकालो यस्मिन्द्विरात्रे सोऽयं व्युष्टिः । यो यजमान एवं व्युष्टिनाम विद्वान्यजतेऽस्मै यजमानार्थं विशेषणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजातं बुद्धौ प्रकाशत एव । किंच तसो बुद्धिमान्द्यमर्थं यजमानो विनाशयत्येव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“क्षत्राणां धृतिस्त्रिष्टोभोजमिष्टोमः पश्चात्पवर्गस्तेनान्ते यजते संनिष्ठते राजसूयः” इति । क्षत्राणां धृतिरिति कर्मनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रकृतवर्षात्रिकृदादिस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि त्रिभिरेव स्तोमैरुपेतः । तमेतं विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ अग्निष्टोममन्तत आहरति । अग्निः सर्षा देवताः । देवतास्वेद प्रतितिष्ठति (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अग्निविषयः स्तोमो यस्य क्रतोरन्ते सोऽप्यग्निष्टोमः । यज्ञायज्ञा वो अग्नेश्च इत्येतस्यामाग्नेव्याभृचि स्तोत्रकाल आवृत्त्या स्तोमं संपादयति । तेन च क्रतुः संस्थितो भवति । तस्मादयमग्निष्टोमः । अग्नेश्च सर्वदेवतास्त्वत्त्वमसकृदुक्तम् । तस्माद्वाजसूयसमाप्त्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन वज्रमानो देवतानु प्रतितिष्ठत्येष । अत्र विनिर्योगसंग्रहः—

“ स्वार्ही शष्पैः सुरा योव्या पुनाद्वाभ्यां तु पाषयेत् ।

कुवित्वरे सुरा प्राणा सोमावनये सुराम् ॥

शतच्छिद्रयुतस्थाल्यां मन्त्राः पञ्चोह वर्णिताः ” ॥ इति ।

अथ मर्षिता ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्वितम्—

“ सौत्रामण्यां ग्रहे स्वष्टरुदाद्यरित न वाऽस्ति तत् ।

शेषजान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ”

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते—“ पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ” इति । यत्र प्रष्टतिगतसोमग्रहेष्वेव शेषकार्यं स्वष्टरुदिडादिकमरित । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः । उच्छिन्नत्ति(ष्टि) न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेन्नैवम् । शिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । “ ब्राह्मणं परिक्रीणन्मादुच्छेषणस्य पातारम् ” इति श्रूयते । “ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वस्तीकषपायामवनयेत् ” इति च । “ शतातृष्णायां सपवनयेत् ” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृष्णा । तस्मान्नास्ति स्वष्टरुदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अभाविष्णु महि तद्वा महित्वं कीतं पुतस्य

गुह्यानि नाम । दमेदमे सप्त रत्ना कथाना
 प्रति वा जिह्वा घृतमा चरष्येत् । अन्नाविष्णु
 महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या
 जुषाणा । दमेदमे सुदृतीर्वावधाना प्रति वां
 जिह्वा घृतमुचरष्येत् । प्र णो देवी सरस्वती
 वाजेभिवांजिनीवती । धीनामविश्र्यधतु । आ
 नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती
 यजता गन्तु यज्ञम् । हर्षं देवी जुंजुषाणा घृ-
 तार्थी शग्मां नो वाचमुशती इणोतु । बृह-
 स्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
 रत्नानि दाहुषे । एषा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
 यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्मिः । बृहस्पते सुप्रजा
 धीरवन्तो वयश् स्याम पतयो रयीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदयोः अर्हादिद्युमद्भिभाति
 क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसा (२) क्रत-
 प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । आ
 नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्युतिमुक्षतम् । मध्वा
 रजांसि सुक्रतु । प्र वाहवा सिस्रुतं जीवसे
 न आ नो गव्युतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने
 श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ।
 अग्निं वः पूर्ये गिरा देवमीडे वसूनाम् । सप-
 र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् । मक्ष
 देववतो रथः (३) ङारो वा पृत्सु काम्

(काश्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

चित् । देवानां य इन्मनो यजमान इयक्ष-
 त्यभदियज्वनो भुवत् । न यजमान रिष्यसि
 न सुन्वान न देषयो । असदत्र सुवीर्यमुत
 त्यदाश्वश्वियम् । नकिष्टं कर्मणा नशन्न
 प्र योषन्न योषति । उप क्षरन्ति सिन्धवां
 मयोभुवं ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
 पृणन्तं च पपुंरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य
 धारा उप यन्ति विश्वतः । सोमारुद्रा वि
 बृहते विषुषीमर्षिषा या नो गयमादिवेश ।
 आरे वाधेथा मिश्रतिं पराश्वैः कृतं चिदेनः
 प्र मुमुक्तमस्मत् । सोमारुद्रा भुवमेताम्यस्मे
 विश्वां तनूषुं भेषजानिं धत्तम् । अषं स्पतं
 मुश्वतं यन्नो अस्ति तनूषुं वद्धं कृतमेनो
 अस्मत् । सोमापूषणा जनना रयीणा जनना
 दिवो जनना पृथिव्याः । जातो विश्वस्य भुव-
 नस्य गोपी देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ।
 इमौ देवी आर्यमानौ जुपन्तेमी तमाशंसि गृह-
 तामजृष्टा । आभ्यामिन्द्रः पक्रमामास्वन्तः
 सोमापूषर्थां जनदुस्त्रियांसु (५) ॥

(बृहतेः शवसा रयः पपुंरिं च दिवो जनना पश्वविश्वसिध) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अनुमाया आग्नेयमैन्द्राममये सोमार्थं प्रतिपूरुषमैन्द्रामं धात्रे बार्हस्पत्य-
ममये गृहपत्येऽर्थेनो देवीः समिधं सोमस्येन्द्रस्य मित्र आग्नेयं तद्य आग्ने-
यं हिरण्यमाग्नेयं स्वादीं त्वाऽऽग्नाविष्णुं द्वाविंशतिः) ॥ २२ ॥

(अनुमत्यै यथाऽस्तति देवीरापो मित्रोऽसि शूरो

वा द्विंशत्वारिंशत्) ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाह्नकेऽ-

ष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-

ष्टकः संपूर्णः ॥ १ ॥

अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशो सौत्रापर्णीमुक्त्वा राजसूयः समापितः । द्वाविंशो काम्ययाज्या[पुरो-
नुवाक्यः] उच्यन्ते । तत्र काम्योष्टिकाण्डे विहविष्का काचिद्विष्टिराज्जायते—

“ आग्नाविष्णवमेकादशकपालं मिधेपेद्भिधरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्प-
त्यश्चरुर्माद्मावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्घञो देवता-
भिधैवैनं यज्ञेन चाभिधरति सरस्वत्याज्यभागा भवति धाग्वै सरस्वती राधैवैनम-
भिधरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति अस वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमाभिधरति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

आज्यं भागो यस्याः साऽऽज्यभागा । आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।
तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु वां युवयोस्तद्दक्ष्यमाणं महित्वं महिनोपेतत्वं
महि पूजनीयम् । कथमिति तदुच्यते । घृतस्य यानि गुह्यानि नामानि मन्त्रेषु
गोप्यान्माज्यं पृथदाज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि युवां वीतं प्राप्नुतं, यशूनांतेजसाऽ-
ग्ने जुष्टमभिधारयातीति आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाणो घृतमतीको घृतमोनिरेधीति

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आजुह्वानस्थ सर्षिष इत्यादिमन्त्रान्सर्वदा शृणुनामित्यर्थः । कुत्रैतन्नामश्रवणं दमेदमे सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किंच, वां युवयोजिह्वा प्रति मत्पेकं वृत्तामस्य माप्य धरण्येद्रक्षयतु पिबत्वित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा । सप्त रत्ना दधाना । सप्तसैख्याकान्तरत्नसदृशाञ्ज्वालाविशेषान्धारयन्ती । छभिन्वायेनाभिसाहित्याद्विष्णोरपि तथात्वम् । अत्रैव याज्यामाह—

अन्नाविष्णु इति । हेऽन्नाविष्णु वां युवयाः मियं धाम यज्ञशालारूपं स्थानं महि पूजनीयम् । युवां वृत्तस्य गुणं योश्च सारमभिधारणरूपं जुषाणा सेवमानौ वीथः पुरोडाशं भक्षयथः कीदृशी युवाम् । देभदेभ सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुतीर्वा-
युधाना पूर्वोदाहता आयुर्दा अन्न इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्विर्धयन्तौ । प्रति वां जिह्वैषत्यादि पूर्वेषु । उच्चरण्येद्रक्षयं भक्षयतु । द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र णो देवीति । सरस्वती देवी वाजोभिरक्षेत्रांस्त्वान्प्रकर्षेणावतु रक्षतु । कीदृशी । वाजिनीवती । वाजोऽस्या क्रियायामस्तीत्यन्वयप्रदा यागक्रिया वाजिनी । सा यस्यामस्ति सा वाजिनीवती । धीनामवित्री यज्ञविषयाणामस्मद्बुद्धीनां पालयित्री । तत्रैव याज्यामाह—

आ नो द्विशो इति । यजना यष्टव्या सरस्वती नांस्माकं यज्ञं प्रति दिवः सकाशादागन्वागच्छतु । ब्रह्मतः पर्वतादागच्छतु । यज्ञप्येषा वृद्धोके मेरी वा विद्धति तथाऽप्यवश्यमागच्छत्वित्यर्थः । सेवमागतः देवी शग्मां सुत्ववापिकां नोऽस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमुशती कामयमाना शृणोतु । कीदृशी देवी । इवमस्मदी-
यमाह्वानं जुषाणा सेवमाना । वृत्तमश्नति प्राप्नोतीति वृत्ताधी । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विश्वेदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं ह बृहस्पते नोऽस्माकं हृदयानि जुषस्व । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रास्व देहि । सर्वेषु याज्यामाह—

एवा मित्रे इति । एवा, एवं किंचेत्यर्थः । हे बृहस्पते पित्रे पितृवत्पालकाय विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मे सप्तदेवगुणैव वृष्णेऽभिमतफलवर्षिणे तुभ्यं यज्ञैर्बृहविषयागैर्नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैर्हविर्भिराज्यपुरोडाशादिभिश्च परिचर्यां विश्वे सर्वथा परिचरेम । त्वत्प्रसादाच्छोभनापत्ययुक्ताः शूरभद्रोपेता धनानां पतयो भवेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(काम्ययाज्ञ्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बृहस्पत इति । हे बृहस्पतेऽर्षो राजा यद्दक्षिणं रत्नादिरूपमतीतरानदि-
कम्प्यार्हास्त्वयमेवानुभवितुमर्हसि । यन्वास्मज्जनेऽवमात्यादिषु द्युमदाभूषणादिमद्दि-
भाति । यजमानरूपेषु जनेषु क्रतुमद्यागसाधनवाद्दिभाति । पुनरपि यद्दक्षिणं
शवसा बलेन अहितप्रदानसंपादितसैन्यरूपेण दीदयदीप्यते तद्यथोक्तगुणोपेतं
दक्षिणं चित्रं मणिमुकादिरूपं हे क्रतुमजात तदस्मास्तु धेहि स्थापय । क्रतात्सत्या-
त्परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुरुत्वेनोत्पन्न क्रतुमजातः ।

मथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादभिचारादूर्ध्वं
प्रत्यभिचरतस्तामेवेष्टिं विहितामभिमेत्य तत्र विशेषं विधत्ते—

“ प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रमुक्त्या ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

मथमतोऽभिचरन्ते शत्रुं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात्प्रत्यभिचरन्ति त-
दानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्याया आवृत्त्या वा मन्त्रान्तरागमनेन वैकैकस्य हवि-
षो द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । मन्त्रा-तरपक्षे तु मथ्यमस्य हविषोऽग्राविष्णुं सजो-
षतेत्येषा समावेतव्या । द्वितीयस्य हविषः पाषीरधी कथ्येति । तृतीयस्य तु समा-
म्नाता एव तिस्रः क्रचो वर्तन्ते । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्विर्षं तदुच्यते । अतिप्रमु-
क्त्या तस्माद्भ्यतिशयितप्रयोगार्थम् ।

यस्तु पापभीरुः संप्रतिचारं न करोति, किंतु केवलं स्वाविव्यमभिचारं परि-
हर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्टं विधत्ते—

“ एतथैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मण ब्रह्म स देवताभैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनो-
पव्यायो भवति नैनमभिचरन्तृणते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

देवताः प्रतिचरति निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्व-
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयति ।
लौकिकाधिपक्षेऽपरिहारो वाङ्निवारणम् । ब्राह्मणपक्षेऽपरिहारो मन्त्रनिवारणम् । स
तादृशः पुरुषः शत्रोरात्मनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यव-
सर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याध्यादेवाधो न
भवति । मथममभिचरन्पुरुष एनं न स्तृणुते न हिनस्ति ।

यज्ञप्राप्तिकामिन एकहविष्कामिष्टं विधत्ते—

(कान्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ आभ्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेदाग्निः सर्वा देवता विष्णुर्मज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन मागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैतं यज्ञो नमति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि दन्याभावादिविघ्नेन स यज्ञो न प्राप्नुयात्तस्येयमिष्टिः । दृष्टिपाटवार्थिन एकद्विविष्कामिष्टि विधत्ते—

“ आभ्रावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेद्यं चक्षुष्कामोऽग्निर्वै चक्षुषा मनुष्या नि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

अग्नेश्चक्षुषा दीपेनान्धकारादियुक्तप्रदेशे मनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्थ तु चक्षुषा सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो धामदेवस्य विष्णोरग्नेश्च इषिषा तावुभौ कामलादिरोगपरिहारणास्मिन्मजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः । तेनातौ चक्षुष्मान्सूक्ष्मदर्शनेऽपि समर्थो भवति । घृतं चरुमल्लतिद्रव्यं च प्रशंसति—

“ धेन्यै वा एतद्रेतो यदाज्यमनहुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

भक्षिततृणसारत्वादाज्यस्य धेनुरेतस्त्वम् । बलीवदंलुष्टोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनहुद्वे-
तस्त्वम् । धेन्वनहुद्रूपमिथुनादेवास्य दृष्टिलाभः । प्रकारान्तरेण घृतं प्रशंसति—

“ घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमानत्वाद्द्रूपभासकत्वाच्च घृतचक्षुषोस्तेजस्त्वम् ।

फलान्तराय त्रिद्विविष्कामिष्टि विधत्ते—

“ इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृङ्क्ते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

परस्परविरोधिनोरुभयोर्मध्ये कश्चिदग्निष्टोमादिमज्ञं न करोति तदीयस्तु भ्रातृव्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं स्तेतु । दीक्षित सोमयाजित्यामन्त्रणादिमरयजमानस्यानाहृतत्वात्तस्येयमध्वर-
कल्पेषदस्यमाप्तोऽध्वरः सवनत्रयसद्भावाद्भ्वरत्वं सोमाभावादीषदसमाग्निरतस्यामध्व-

(काभ्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रकल्पां तदीयस्य सोमयामस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत् । कदा । भ्रातृव्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वापेणेन्द्रियसामर्थ्यं न नश्यति । दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुत्व-
घनादेरुक्तर्षो भवति इत्यर्थः । निर्वापकालं विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक्कामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य वृक्के तामस्थ
वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वरियं यजमाने दधति” [सं०
का० २प्र० २७०९] इति ।

उचःकाले अनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः वाक्काम-
वदनात्पुरा निर्वपेत् । तथा सति भ्रातृव्यस्य यावती वाग्बिद्यते तामप्रोदितामनु-
च्चारितां वृक्के यथा मोक्षारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य
संबन्धिनीं तां वाचं प्रवदन्तीमन्वन्या वाच इतरजनसंबन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति ।
यजमानेन यद्यथोच्यते तत्तथैव सर्वजना वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः ।
ता अन्यदीया वाच उपलालनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति । अध्वर-
साम्यं संपादयितुं त्रिषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—

“ आग्नेयैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्धदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले-
सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्धदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्-
त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नेयैष्णवं द्वादशकपालं
निर्वपेत्तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्धदद्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा अगतं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देव-
ताभिरिव देवताः पतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कर्षत्सैरेव
छन्वाश्स्थाप्नोति पुरोडासैः सवनानि ” [सं० का० २प्र० २७०९] इति ।

प्रातःसवनस्याऽऽकाले भ्रातृव्यमज्ञसंबन्धिनः प्रातःसवनस्य यावत्कालस्तावति
काले कर्षत्सैरेष्टकादशद्वादशासंख्याकैरेव छन्वांसि प्रतिवादिप्रधुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीरूपाणि व्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडासैः पतिवाद्यनुष्ठितानि
सवनानि त्रीणि सवनानि व्याप्नोति । तस्मादस्यध्वरसाम्यम् । उक्तासु मत्स्य-
भिचारादीष्टेषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठामिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानुबन्धास्थानीयामिष्टिं विधत्ते—

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वेपेद्वशाधै काले येवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनुबन्धा सा एवैषैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्नुम् ” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

भ्रातृव्योऽवभृथे कृत्वा गृहे समागतोदवसानायामनुष्ठायानुबन्धां वशामुपाकरोति, तस्मिन्काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वेपेत् । भ्रातृव्यस्य साऽनुबन्धा वशा येषास्ति एतस्याध्वरकल्पस्याधिकारिणोऽधमेककपालः सेवैषा वशा भवति । ननु पूर्वोकैः कपालैर्यथा छन्दसि प्राप्तानि तथाऽनुबन्धाख्यः पशुरपि प्राप्ततामिति चेत् । संख्यासाम्बेन छन्दसां प्राप्तुं शक्यत्वात् । नहि पशाबष्टत्वादिं संख्याऽस्ति । अतः पूर्वोकैः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्नोति नार्हति । मैत्रावरुणस्य तु कपालैक्यासंख्यासाम्बेन पशुमेकं प्राप्नुमर्हति । अस्मिन्मैत्रावरुणे पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे मित्रावरुणो नो गव्युतिमस्मर्द्दिवगोमूर्धं वृतैः मभूतेरासमन्वाद्भक्तं सिञ्चतम् । रुक्तं शोभनक्रतुयुक्तौ रजांस्यस्मर्द्दिवक्षेत्रपांसून्वधा मधुना जलेनोक्षतम् । तत्रैव याज्यामाह—

प्र बाह्वेवेति । हे मित्रावरुणो नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं बाहवा धनपूर्णेन पाहुना सह मर्कषेण सिसृतं प्राप्नुतम् । भागत्य च नोऽस्माकं गोमूर्धं वृतेन सिञ्चतम् । हे युवाना परस्परमिधितौ मुदा जने ब्राह्मणादिवजमानसभार्वा नोऽस्माञ्छ्रवयंत प्रख्यापयतम् । मित्रावरुणो मे मर्द्दिवमिमा ह्वेदमाह्वानं श्रुतं प्राप्नुतम् । इष्टथन्तरं विधत्ते—

“असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतत्सोमारौद्रं चरु निरवपन्तेनैवास्मिन्नुचमद्ध्युर्गो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतत् सोमारौद्रं चरुं निर्वेपेत्सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं वृत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

न व्यरोचत विशेषेण दीर्घिं न प्राप्तवान् । प्रायश्चित्तिं प्रतीकारम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपात्तिः । कालं विधत्ते—

“तिष्ठ्यापूर्णमासे निर्वेपेद्भुदो वै तिष्ठ्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

यथा रुदो दुःखं वावयति तथा पौषमासः शैत्यदानेन तापं वारयति, तस्मात्-
 तस्य रुद्रत्वम् । सोमो हि पौषमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरैक्यम् । साक्षादेव
 मुख्यमेव न त्वनुचानस्य पुत्रत्वभावेणाऽऽपादितममुख्यं ब्रह्मवर्चसम् । वेदेः परित
 आवरणं विधत्ते—

“परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै” [सं० का० २ प्र० २
 अ० १०] इति ।

परिश्रमणेन वेद्यामावृतायां वेदिरेव ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं भवति ।

चोदकपातमपवदितुं कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते—

“शेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्प्राज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते
 धावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

श्वेतवत्समुक्तायाः श्वेताया गोदुग्धं तदेवाऽऽतश्चनेन दधिभावरमापाद्य मथितं
 सप्तधादाज्यं भवति, न तु मैत्रावाहस्यत्य इव स्वयंमूर्तस्वयंमथितत्वादिकमत्रा-
 स्ति । मरुतौ श्वेतवत्सा श्वेता गौरिति नास्ति नियमः । अत्र त्वस्ति । मरुता-
 बद्धिः प्रोक्षणं मार्जनं च । अत्र तु सर्वमाज्येनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्म-
 वर्चसं संपूर्णं भवति ।

साभिधेनीषु सामिध्यमानेऽवत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ विधत्ते—

“अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीधरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ
 धाम्ये कुर्याद्यद्वै किंच मनुरवदत्त-द्वेषणं भेषजमेवास्यै करोति” [सं० का०
 २ प्र० २ अ० १०] इति ।

आज्यभावेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेतगोभ्यां यत्तदस्यधिकं,
 तेन दुश्चर्मा श्वेतकुष्ठयुक्तो भवितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ
 साभिधेनीषु धाम्ये प्रक्षेपणीये भवतः । मनोर्धर्मैकतुत्वात्तेन यन्मन्त्रजातमुक्तं
 तदौषधम् । तदेतत्सर्वमापस्तम्ब आह—“सर्वप्रोक्षणमार्जनानीत्या(न्या)ज्येन
 मानवी ऋचौ धाम्ये कुर्यादग्निं व इत्येतास्तां द्वे” इति ।

एतस्मिन्सोमारुद्रचरौ धाम्यात्वेनाग्निं वः पूर्वमित्यादिका विकल्पिताः षड्ब्र-
 आम्नाताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

१ क. वेदेरे । २ क. मापय । ३ ल. मवृद्धत्वा । घ. ऊ. च. मवत्त्वात्ते ।
 ४ ल. घ. ऊ. च. देव स । ५ ल. घ. ऊ. च. प्रोक्षामा ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निं च इति । वसूनां वो युष्मार्कं मध्ये पूर्वं प्रथममाविलमार्शं देवं गिरा वैदिक्या, ईडे स्तौमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः । सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या सह वर्तत इति सपर्यन्तः । सञ्छत्स्तुत्या नोपरमं कुर्वे, किंत्वा समाप्तेः स्तौमीत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । मित्रं न क्षेत्रसाधेत्तं पितुभ्राजाद्यात्मकमित्रमिवात्मदीयस्य क्षेत्रस्य साधकम् । अथ द्वितीया—

मक्षु इति । कासुचित्पृत्तु केषुचित्संभ्रामिष्वत्यन्तमभिनिवेशेन प्रवर्तमानेषु शूरो वा शूरो भट इव देवततो यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्षु गच्छतीति शेषः । रामराजणयुद्धवदर्याभिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहं विस्मृत्य परसेनां हन्तुं यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्यष्टमस्य यजमानस्य मनोवृत्तिस्त्वरया रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इद्य एव यजमानो देवतानां मन इयक्षति पूजयितुमिच्छति । तदीयं चित्तप्रसादं वाञ्छतीत्यर्थः । स एवायज्वनो यागरहितान्पुरुषानभिभुवदिदमिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । अथ तृतीया—

न यजमानेति । हे यजमान त्वं मार्गं कृत्वा न रिष्यसि न विनश्यसि । अत्र यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वम् । हे सुन्वान सोमयाजिन्ना रिष्यसि । हे देवयो पाकमज्ञादिभिर्देवानिच्छंस्त्वं न रिष्यसि । अनुवागीतं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्ववद्योज्यम् । अथ चतुर्थी—

असदन्नेति । अत्रास्मिन्यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यमसद्वेदित्यर्थः । अतापि च त्यक्तदस्तु । किं त्येत् । आश्रयिष्यम् । आश्रयः शीघ्रगामिनश्च तेऽश्वाश्चाऽऽश्वस्तेषां संधन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेधवाची । कर्मसहितं तं यजमानं नकिर्तयत्, राज्ञसादिर्मा विनाशयत् । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह प्रकर्षेण न योषन्मैव मिश्री भवतु । यजमानोऽपि न योषति न पाप्मना सह मिश्री भवति । अथ षष्ठी—

उपक्षरन्तीति । सिन्धवो नदीसदृशा भयोभुवः सुखं भावयिन्वो घेनवः पूर्वमिष्टवन्तमितः परं यक्ष्यमाणं च पुरुषमेनमुपेत्य क्षरन्ति भवन्ति । बहुतरं क्षीरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पूषन्तस्मिन्कर्मणि जुह्वं पूषन्तं पपुरिं हविष्मस्तु कर्मसु पूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यिष्यन्तं च यजमानं अवश्यवः श्रोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धारा विधतः सर्वव
उपयन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ।

विकल्पितानि त्रीणि भाष्यायुग्मान्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

सोमारुद्रा इति । याऽभीवा रोगरूपा निर्कृतिर्नोऽस्माकं गम्यं गृहमाविवेश
सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ तां निर्कृतिं विषूर्चीं विष्वग्मार्तिं नानादिक्षु यथा पला-
यति तथा विवृहतं विक्षेपणोन्मूलयतं, पराचैः पराङ्मुखीं निर्कृतिं तामारे दूरे
युवां बाधेथा, तथा निर्कृत्याऽस्मासु कृतमेनश्चित्वापं रोगरूपमप्यस्मत्प्रमुमुक्तं प्रक-
र्षणास्मत्तो गोचरतम् । याज्यामाह—

सोमारुद्रा इति । हे सोमारुद्रौ युवमुभौ युवापस्मे तनूषु अस्माकं शरी-
रेषु विधा सर्वाण्येतानि भेषजान्बौधधानि धत्तं स्थापयतम् । अवश्यतं तैर्भेषजै-
रनिष्ठं विनाशयतम् । निर्कृत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु बद्धमेनोऽस्ति तदस्मत्तो
मुञ्चतम् । इष्टान्तरं विधते—

“ यदि विभीषाद्बुधर्मा भविष्यामिति सोमावौष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देव-
तया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न
बुधर्मा भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

सोमसंबन्धोपविरसेन जातत्वात्पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै पूर्वोतिश्रुतेः ।
पूषरूपया भूम्या तुणादिप्रदानेन पोषितत्वात्पशवः पौष्णाः । अतो हविषा
तुष्टा स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां त्वचं करोति । ततो बुधर्मत्वमपग-
च्छति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापषणा इति । हे सोमापूषणौ युवां देवा अमृतस्य कर्मफलस्य नाभि-
मरुषवन् । न(ण)ह बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नो नाभिश्चब्दः । बन्धनरज्जुं
कृतवन्तः इत्यर्थः । सोमापूषभ्यां हि कर्मफलं यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवाम् ।
धनानां द्यावापृथिव्योश्च जनयितारौ । ऐहिकामुष्मिकफलदातृत्वमेवात्र द्यावापृ-
थिव्योर्जनकत्वम् । किंच, जातौ सन्तौ जातमात्रेणैव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
लोकस्य गोपौ गोपयितारौ । तत्रैव याज्यामाह—

इमौ देवाविति । सर्वे देवा जायमानादिमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते । इमा-
बुभावजुष्टान्ब्रिध्याणि तर्मासि बुद्धिमान्धानि गृहतां समवृष्वतां विनाशयताम् ।
इन्द्र आभ्यां सोमापूषभ्यामामासूक्ष्मियासु तरुणीषु गोष्वन्ता रत्नपोषकाभ्यां पक्कं
क्षीरं जनजनयति । गावो हि सारयुक्तायां भूमौ सोमेन रक्षिता ओषधीर्भक्ष-
यित्वा बहुमवनीतनर्भं क्षीरं धारयति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्मात्सोमापौष्णात्पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा आग्नेः प्रजानां प्रज-
नयिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

गर्भाशये धृतस्य रेतसोऽग्निना पच्यमानत्वादग्नेः प्रजनापितृत्वम् ।

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एव रुद्रो यदाग्निः
स्वाद्या एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायपि दधाति ताजगातिमाच्छति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पूर्वमभिहितम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्या
रुद्ररूपत्वमग्रेसजातम् । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः
सकाशाञ्चरुणा मुख्येन मूल्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चरु-
रुमुत्कोचं दत्त्वा तं बध्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं
प्राप्नोति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्नि-
शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुव यदीवा-
सुर्भवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोगमुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति तं पुरुषं व्याधि-
श्विरं पीडयति । एतस्य पुरुषस्य शरीरमाणयोर्बन्धको योऽन्तरसः स व्याधिकाळे
सोमं प्राप्नोति । मुक्तस्थानस्य संबन्धी योऽर्थं सूक्ष्मो रसो मनःप्रभुतेर्लिङ्गशरी-
रस्याऽऽध्यायनकरस्तेन रसेन माणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजसनेयिनः शिशु-
ब्राह्मणेऽन्तं दर्शयति वाक्येन समायनन्ति । तस्मिन्तान्तेऽज्योपभूते सति अर्थं
देहोऽग्निं गच्छति जाठराग्नेर्गर्भस्थाञ्जरसस्याभावान्मांसादिधातून्निर्मिषयति ।
अस एवाऽऽमयाविनः शरीरं कुरुं दृश्यते । एवं सति यजमानश्चरुणा मूल्येन
सोमाग्निर्मां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किञ्च, यद्यप्यर्थं
मुहूर्त्तमात्रं गतमाणस्तथाऽपि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव । एतस्य चरोरङ्गत्वेन
होतुर्बलीवर्द्धानं विधत्ते—

(काम्यशाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ सोमारुद्रयोर्वा एतं मसितं होता निष्पिबति स ईश्वर आर्तिमार्तो रज-
इवान्होवा देयो वह्निर्वा अनहान्वाह्निर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

‘रोगिसंबन्धिरसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी मसितो
वर्तते । तं मसितं होता माग्यानुवाक्यान्लान्निष्पिबति तयोर्मुखान्निःसारयति ।
स च होता तयोः कोपादार्तिं प्राप्नुवीश्वरो योग्यो भवति । अनहुहो वह्निस्वमन-
इवाहमधीष इत्यत्रोपपादितम् । अग्निविषयावाहनमन्त्रपाठाद्धोतुर्वह्नित्वम् ।
पथा सत्यनहुहो दाता होता तेनानहुद्रूपेण वह्निर्नैव वह्निरूपं स्वात्मानं स्पृणोति
आर्तिशान्त्या प्रीणयति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौघं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्या आयतने भ्रातृव्यं जनयेय-
मिति वेदिं परिगृह्यार्धंमुञ्चन्वादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिध्मस्या-
भ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्या आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥ [सं० का० २
प्र० २ अ० १०] इति ।

अस्यै स्व आयतनेऽस्य वैरिणः स्वकीयगृहविषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृव्यं
विवादकारिणमभ्यं विरोधिनं जनयेयमिति यः कामयेत स एतं चरुं निर्वपेत् ।
तस्य वैविपरिग्रहस्थानं सूत्रकारेण वृत्तितम्—“ भ्रातृव्यक्षेत्रं गत्वैतानिष्टिं निर्वपे-
त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उद्धृत्य तदेवार्धं न बर्हिषः स्तृणीयादर्धमभ्यादध्यात् ॥
इति । एवं कृते सत्यं यजमानोऽस्य भ्रातृव्यस्य तदीयस्थान एव विवादकारिणं
जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नावैष्णवमित्यादावभिचारहविस्रये ।

अग्ना प्र णो बृहत्याद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥

आ न एककपाले तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाध्याः स्युः सोमारौदके चरौ ।

देवानामिति चार्धं चैस्तिस्तुष्वृष्वनुषज्यते ।

बृध्धाध्या द्वे तु माग्यानुवाक्ये सोमेत्पुद्गिरिवे ।

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

अष्टपाद्यास्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यस्ययो द्वयोः ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्वै(त्वै)कदेवत्व(त्व)साम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ”

हविर्गणः कश्चिच्छूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्तरस्त्यै चर्हं षाहंस्त्यं चरुम् ” इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नये पावकायाग्नये शुचयेऽष्टाकपालम् ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतिर्त्वं युक्तम् । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वाद्अग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेन्न । द्विदेवत्या(त्वा)दिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बर्तीयस्त्वात् । तस्मादाग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

विस्पष्टमनुवाकार्थां वर्णयन्ते बुद्धिशुद्धये ।

अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणघासकाः ॥

साकमेधाः पितृयज्ञस्यम्बकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीयमिन्द्रादि तुरीयं च द्वयं तथा ॥

पञ्चैष्मीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

देविकार्थं कर्मषट्कं स्याद्द्वैतित्तिहविरादिकम् ॥

हवींषि रस्तिनां तद्द्वीक्षणीयाऽभिषेक्यगा ।

हवींषि स्युर्देवसुवां जलग्रहणसंस्कृती ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्ददाभिषेकोऽथ दिग्जयः ।

सेवा संसृह्विस्तद्दशपेयो हवेष्टयः ॥

हवींषि मयुजां सौत्रामणी याज्या इतीरिताः ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

द्वार्षिणोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्यमाज्यापुराणुवाक्याभिधानम्)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

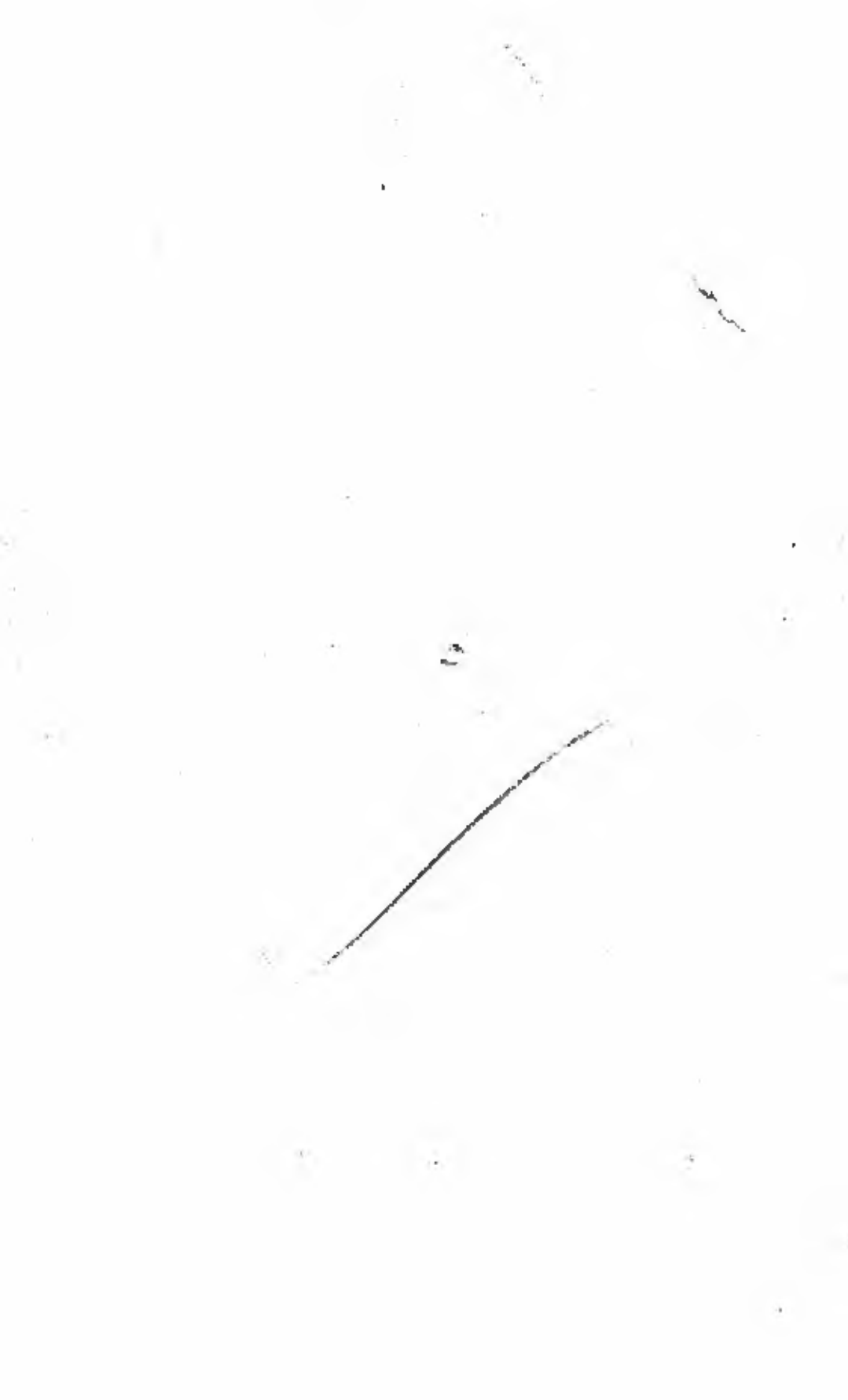
इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पथमकाण्डेऽष्टमः पपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-
भाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० १ पपा० ८ अनु० १४६) ।

(भाष्यक्रमेण—काण्ड० १ प्रपा० ८ अनु० १४०)

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1895

Call No. Sa2V22
Tai/Ag

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .
Part. III.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.